قاراقاش تارىخ ماتېرىياللىرى

(1 - توپلام)

سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى قاراقاش ناھىيە-
لىك كومىتېتى تارىخى ماتېرىياللىرى تەھرىر ھەيئىتى

قاراقاش تارىخ ماتېرىياللىرى

(1 - توپلام)

سىياسى مەسلىھەت كېڭىشى قاراقاش ناھىيە-
لىك كومىتېتى تارىخى ماتېرىياللىرى تەھرىر ھەيئىتى
تۈزدى

تەھرىر ھەيئەتلىرىنىڭ ئىسىملىكى

باش مۇھەررىر: ئابدۇكېرىم تۇردى

مۇئاۋىن باش مۇھەررىرلەر: تالىپ قاسىم
ئابابەكرى جۇمە
ئابدۇۋېلى ھېلىمقۇل

مەسئۇل مۇھەررىرلەر: مەلىكەم مۇھەممەد
جاپپار رەھىمى

مۇھەررىرلەر: مەتىمىن قۇربان
مەتنىياز تۇرسۇن
مەۋلانىيازخان ھاجى
مەخمۇت سىيىت
لىيۇ تيەنيۇ
مەتىمىن ھاشىم

从"文史资料"中吸取继续前进的力量

黄国粹

一九七五年四月

تەرجىمىسى:
تارىخي ماتېرىياللاردىن قۇۋۋەت ئېلىپ داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەيلى!

ناھىيىلىك پارتكوم سېكرېتارى خۇاڭ گوسۈي

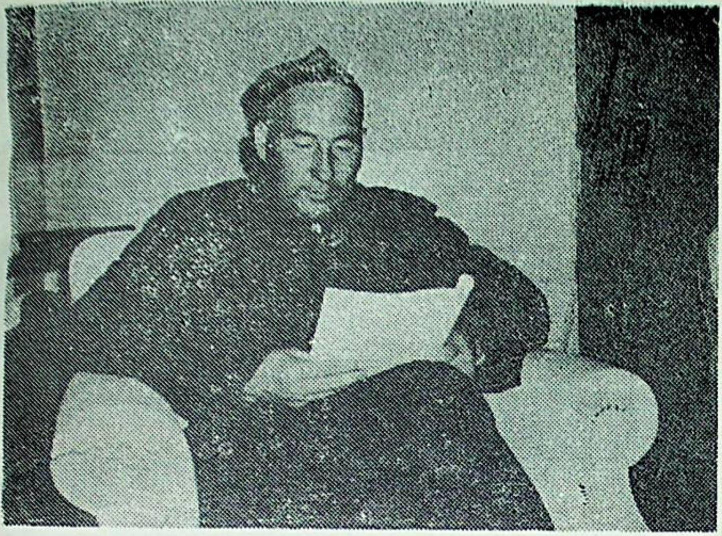

تارىخنى تەھرىرلەش ئىشىنى ياخشى ئىشلەپ، خەلق سىياسىي كېڭىشىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، ناھىيىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىنى يۈكسەلدۈرەيلى!

ئابدۇللا يۇنۇس

١٩٩٥. ٧. ١٢

ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېت مۇدىرى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرىنچى ئادرېسى

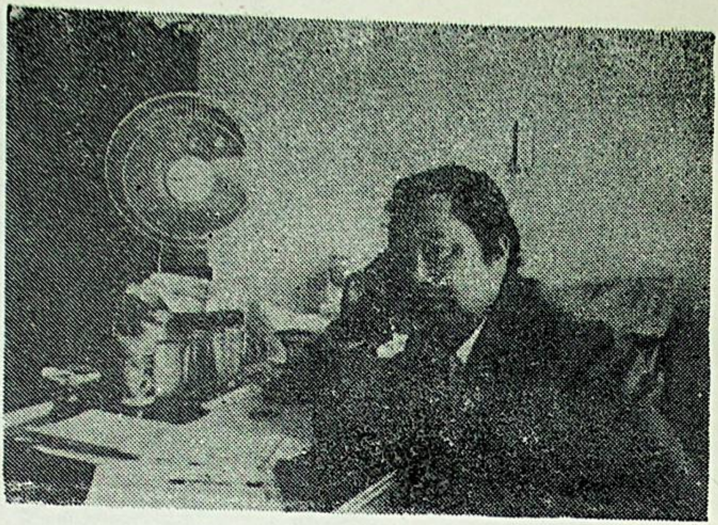

قاراقاش سىلەرگە ئاتىغىم -
ئەسىرلىرى داۋاملىق قىزىپ بولسە
نازىرغا تەكلىگە سەدىكى مەشغۇل
ھەرە نىيەت . مارۋىنۇل ھەرە نىيەت
قەرولىشى ئۈچۈن ھەسسە ھەمەت
ئاقلىمۇ دالىلى

سىزنىڭ ھەمشىرىڭىز
1985.4.21

ناھىيەلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھاكىمى

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەسىرلەردىن

بېرى قالدۇرۇپ كەتكەن ماتېرىياللىرىنى

توپلاپ، ئۇلارنى ئەۋلادلارغا مىراس

قالدۇرايلى!

ئابدۇكېرىم تۇردى

1995.4.17

سىياسىي كېڭەش قاراقاش ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ

رەئىسى

www.uyghurkitap.com

بىر قىسىم تۆھپىكار پېشقەدەملەر

پازىل تۇرسۇن

مەتشېرىپ قاسىم

بارى تۇردى

جاۋزۇڭفاك

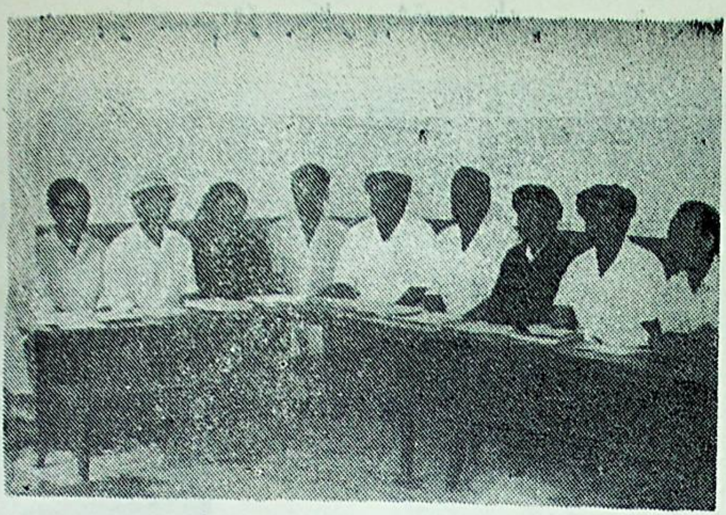

تارىخي ماتېرىياللار تەھرىر ھەيئەتلىرى مۇزاكىرە ئۈستىدە

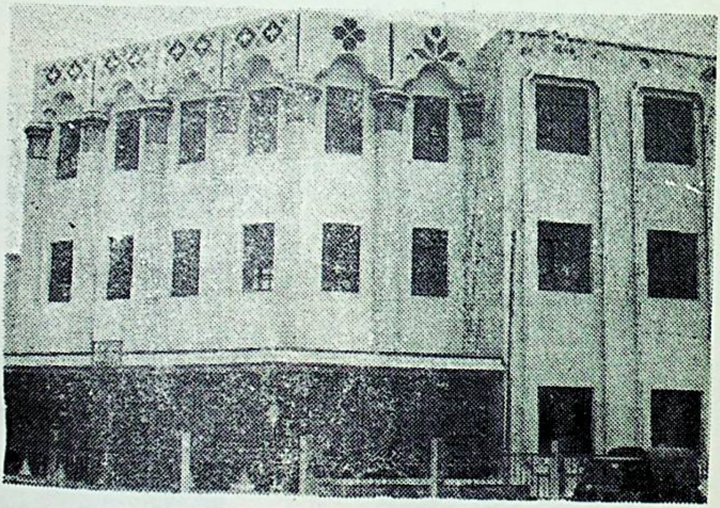

ئاھىمىلىك يېتىم بالىلار پاراۋانلىق مەكتىپى

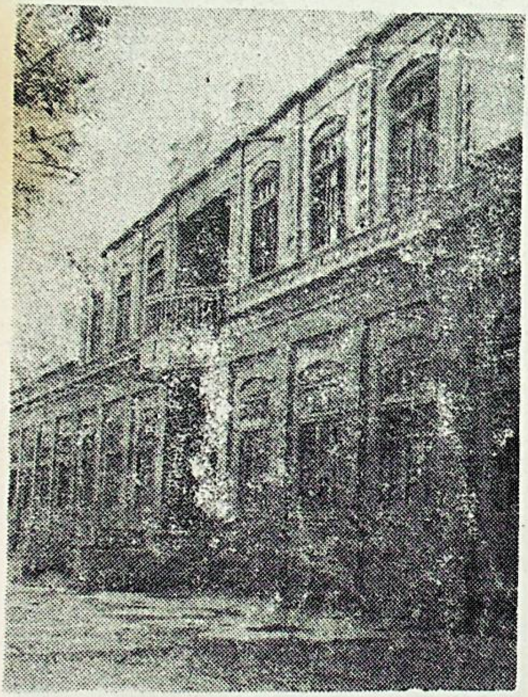

ئاھمىلىك 1- ئوتـ
تۇرا مەكتەپنىڭ
ھازىرقى ۋە بۇ-
رۇنقى ئوقۇتۇش
بىنالىرى

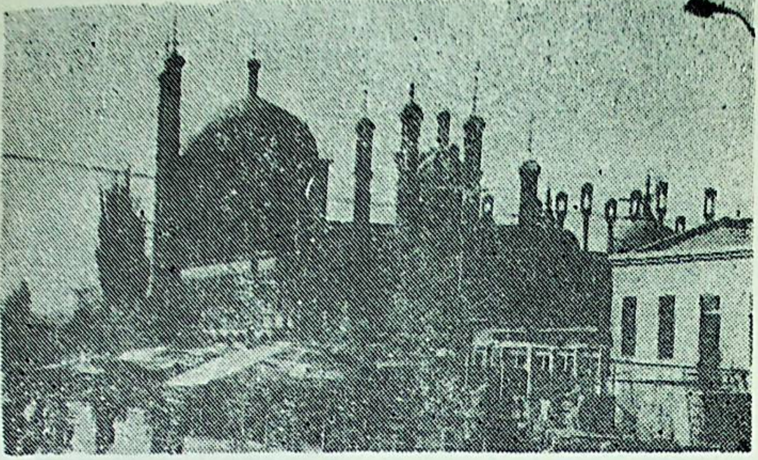

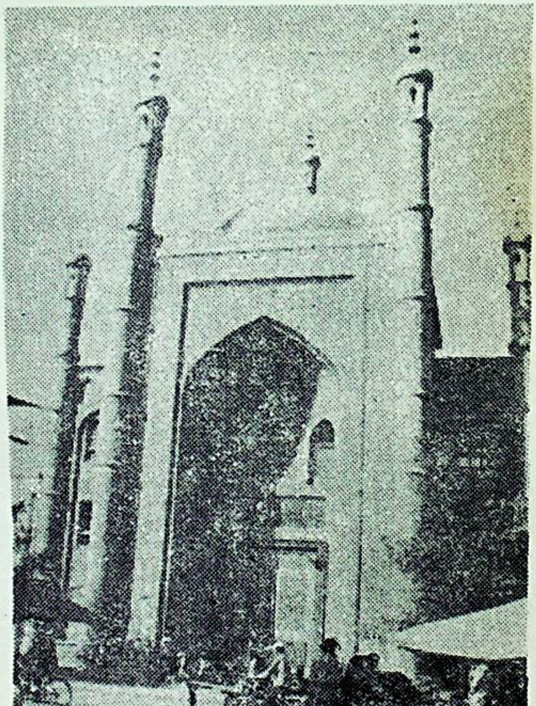

قاراقاش جامە-
سىنىڭ ئىچكى-تاش-
قى كۆرۈنۈشى

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

كىرىش سۆز

قارا قاش ناھىيىسى — قارا قورۇم تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبى چېتىگە جايلاشقان. شىمالىي تەرىپى پەس، جەنۇبى تەرىپى قاراقورۇم تېغىنىڭ — غولىۋات، دۇۋا قاتارلىق تارماقلىرى ھاسىل قىلغان ئېگىزلىك. ئوتتۇرا قىسمى يەلپۈگۈچسىمان تۈزلەڭلىك بولۇپ بىپايان بوستانلىق، ئېكىنزارلىقلار گويا قانات كېرىۋاتقان رەڭدار توزدەك چەكسىز قۇملۇقلارغىچە يېيىلىپ تۇرىدۇ. شەرقتە قارا قاش دەرياسى ئارقىلىق خوتەن ناھىيىسىگە، غەربتە قۇملۇقلار ئارقىلىق گۇما ناھىيىسىگە، چېگرىلىنىدۇ. شىمالدا تەكلىماكان قۇملۇقلىرى ئارقىلىق ئاۋات ناھىيىسىگە تۇتىشىدۇ.

قارا قاش ئۆز تارىخىدا بېشىدىن نۇرغۇن سەرگۈزەشتىلەرنى ئۇرۇش - غەليانلارنى، ئۇنتۇلماس ۋەقەلەرنى ئۆتكۈزگەن، نۇرغۇن تىبابەت ئالىملىرىنى، ئاسترونوملارنى، ئەدىبلەرنى، مەشھۇر خەتتاتلارنى، شائىر، سەنئەتكارلارنى — پۈتۈن مەملىكەت ۋە دۇنيادا داڭق چىقارغان مۇقامچى، دارۋاز، مەشقاۋۇللارنى يېتىشتۈرگەن. ئەنە شۇنداق مەشھۇر ۋەقەلەر، مەشھۇر شەخسلەرنى خەلق داستانلىرىغا ئايلاندۇرۇپ

ئاۋام ئىچىدە كەڭ تارقاتقان. قارا قاش ئۆز خەلق-
ىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق جەڭگىۋار تارىخقا، ئۆز مەۋ-
جۇد بولۇشىغا شاھىد بولغان مازارتاغ قەدىمي
قەلئەسى، بەلقۇم خارابىسى، شاخىلىق قىشۇدالىق
قوراسى، 800 يىللىق تارىخقا ئىگە غايەت زور چىنار
دەرىخى قاتارلىق تارىخ ئابىدىلىرىنى ئۆز قوينىدا
ساقلاپ بىزنىڭ ئەۋلادلار ئۈچۈن تارىخ قالدۇرۇشى-
مىزغا ئۇنتۇلماس ئىشارەت بېرىپ كەلدى.
مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ رەھبەرلىرى
ۋە ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ئاسا-
سلىق رەھبەرلەر ۋاقتىنى چىڭ تۇتۇپ تارىخ ماتېرى-
ياللىرىنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلدۇرۇش خىز-
مىتىنى ياخشى ئىشلەشنى كۆپ قېتىم تەكىتلىدى.
تارىخ ماتېرىياللىرى خىزمىتى ئاپتونوم رايونىمىزدا
15 يىللىق مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى.
قېرىنداش ناھىيىلەر بۇ خىزمەتنى ئەستايىدىل
قانات يايدۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ خىلمۇ - خىل تارىخ
ماتېرىياللىرىنى نەشر قىلدۇرۇپ، تارقىتىش ئارقىلىق
زور نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. ئەپسۇسكى بىز بۇ خىزمەتكە
بەكمۇ كېچىكىپ قەدەم قويدۇق. شۇنداقتىمۇ ناھىيە-
لىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئاساسلىق مەسئۇل رەھبەر-
لەر ۋە ھەر ساھە زاتلارنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى، بىۋاسىتە
قول سېلىپ ئىشلىشى، مەدەت بېرىشى ئارقىلىق «قارا
قاش تارىخ ماتېرىياللىرى»— نىڭ تۇنجى توپلىمىنى
نەشر قىلدۇردۇق. بۇ بىزنىڭ تۇنجى باسقان قەدىمى-
مىز بولغانلىقتىن، نۇرغۇن سەۋەنلىكلەر بولۇشى مۇم-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

نىكىن. كىتابخانىلارنىڭ ئەپۇ قىلىشىنى سورايمىز شۇنىڭدا قىلا بۇ توپلامنى تۈزۈشتە بىزنى قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىگەن ۋە ھەر جەھەتتىن قوللاپ ماددىي جەھەتتىن ياردەم قىلغان ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىكىنى ئۇنىۋېرسال ئېچىش ئىشخانىسى، سۇ ئۆزگەرتىش ئىشخانىسى، سۇ ئېلېكتر ئىدارىسى، ناھىيىلىك كوپېراتىپ، ئېلېكتر شىركىتى، خەلق دوختۇرخانىسى، دېھقانچىلىق تېخنىكا كېڭەيتىش مەركىزى، يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى، چارۋىچىلىق ئىدارىسى، شەھەر قۇرۇلۇش ئىدارىسى، يەككە - ئەمگەكچىلەر جەمئىيىتى، خەلق ئىشلار ئىدارىسى، مائارىپ ئىدارىسى، خەلق ھۆكۈمىتى ئىشخانىسى، ئۆرچى يېزىسى، پوچاقچى يېزىسى، مەگلەي يېزىسى، قوچى يېزىسى، قارا قاش بازىرى، ياۋا يېزىسى، كۆيىيا يېزىسى، قارا ساي يېزىسى قاتارلىق 22 ئورۇننىڭ رەھبەرلىرىگە ئالىي ئېھتىرام بىلەن تەشەككۈر ئېيتىش بىلەن بىرگە، بۇ كىتابىمىزنىڭ كېيىنكى قىسىملىرىنىڭ تېخىمۇ ياخشى چىقىشى ئۈچۈن، قارا قاش تارىخىغا ئائىت كۆمۈلۈپ ياتقان مول تارىخىي ۋەقەلەرنى، مەشھۇر تارىخىي شەخسلەرنى، ئىزى ئۆچكەن مەشھۇر جاي ۋە ئابىدىلەرنى جۈملىدىن ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى تارىخلارنى بىلىدىغانلارنىڭ بىزنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مول ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

قارا قاش تارىخىنى قېزىپ، توپلاپ ئۇنى ئەۋلادلار ئۈچۈن مىراس قالدۇرايلى!

تەھرىر ھەيئىتى

مۇندەرىجە

قارا قاش ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى 1
قارا قاش ناھىيىسىنىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ۋە
كېيىنكى مەمۇرىي رايون ئۆزگىرىشلىرى ... 8
.... مەمتىمىن قۇربان
مازار تاغ قەدىمى قەلئەسى ...... جاپپار رەھىمى 17
گۆك غوجىلار .... مەۋلانىياز خان ھاجى 22
ئېگىز ئېرىق غوجىلار ....
.... جاپپار رەھىمى، ماخمۇت سىيىت 31
شاخلىق فېئوداللىق قوروسى توغرىسىدا ....
.... جاپپار رەھىمى 53
ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ئەدەبىيات - سەنئەت ئىش-
لىرى .... ئا. ئابدۇللا، ئە. مەخسۇت 56
ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ئەدەبىيات - سەنئەت ساھە-
سىدىكى مەشھۇر كىشىلەر 60
ئازادلىقتىن بۇرۇنقى يېڭى مائارىپ ئىشلىرى ......
.... ئا. ئابدۇللا، ئە. مەخسۇت 102
ئازادلىقتىن كېيىنكى مائارىپ تەرەققىياتى توغ-
رىسىدا .... ھىمىت قاسىم 110
قارا قاش ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

تەرەققىياتى توغرىسىدا ...... ھېمىت قاسىم 116
قارا قاش ناھىيىلىك ئۆسمۈرلەر پاراۋانلىق
مەركىزىنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدا
.... ھېمىت قاسىم 123
سەھنىيە ئىشلىرى .... مەھەممەت پولات 134
ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ تەرەققى-
ياتى .... ليۇ تيەنيۇ 137
ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى 152
ناھىيىمىز سۇ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى توغرى-
سىدا .... ئابدۇكېرىم تۇردى 167
ناھىيىمىزنىڭ يول قۇرۇلۇشى توغرىسىدا ......
.... ج. رەھىمى 179
قاراقاش ھېيتگاھ جامەسى ....
.... توختىمەھەممەت نۇرمەھەممەت 182
شاخلىق مەسچىتى .... ج. رەھىمى 192
كونا بەھرام سۈيى ئۆستەڭدىكى «گۈللۈك
كۆۋرۈك» توغرىسىدا .... ج. رەھىمى 194
كاۋاك ۋە ئۇرچى يېزىلىرىنىڭ يەر ناملىرى
توغرىسىدا .... مەتىمىن قۇربان 306
چىنار ھەققىدە رىۋايەت .... م. قۇربان 250
قارا قاش ناھىيىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىنكى
ھاكىملار 255

قارا قاش ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

قارا قاش — شىنجاڭنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان يېزا ئىگىلىك ناھىيىسى بولۇپ، پىلە - ئۈجمىچىلىكى 1700 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. ئۇ ئاپتونوم رايونى بويىچە نۇقتىلىق پاختا ئىشلەپچىقىرىش ناھىيىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ تارىختا پاختىچىلىقتا ئاپتونوم رايونى بويىچە 5 - ئورۇندا، خوتەن ۋىلايىتى بويىچە 1 - ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ ناھىيىدىن يەنە مېۋە - چېۋە كۆپ چىققانلىقتىن مېۋە - چېۋە ماكانى دېگەن نامىمۇ بار.

پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 23 مىڭ 98.5 كۋادرات كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 112.5 — 45 كىلومېتىر. جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 319.5 كىلومېتىر. ناھىيە بازىرىدىن قارا قاش دەرياسىغا قەدەر بولغان ئارىلىق 3 كىلومېتىر. خوتەن شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 22.3 كىلومېتىر. ئۈرۈمچى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 1961 كىلومېتىر.

قاراقاش ناھىيىسىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، خەن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئۇدۇن (خوتەن) دۆلىتىگە قارىغان. ئۇ قەدىمىي «يىپەك يولى» نىڭ جەنۇبى قارمىقىدىكى بىر ئۆتەڭ ئىدى. چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 27 - يىلى (1762 - يىلى) قەشقەرگە مەسلىھەتچى ئامبال قويۇپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 8 شەھەرنى ئىدارە قىلغاندا قارا قاش 8 شەھەرنىڭ بىرى بولغان. 1919 - يىلى قاراقاشتا ناھىيە تەسىس قىلىنىپ قەشقەر دوتەي مەھكىمىسىگە تەۋە بولغان. 1920 - يىلى خوتەن دوتەي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن خوتەن دوتەي مەھكىمىسىگە تەۋە بولغان. ئازادلىقتىن كېيىن خوتەن ۋالىي مەھكىمىسى باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلمەكتە.

قاراقاش ناھىيىسىدە ھازىر 15 يېزا بىر بازار بار بولۇپ، بۇ 361 مەمۇرى كەنت، 1642 مەھەللىگە ئايرىلغان. بىر بازار قاراقاش بازىرى، 15 يېزا — توخۇلا، جاھانباغ، ئاقساراي، سايباغ، زاۋا، كۇيا، ئۇرچى، ياۋا، قاراساي، مەڭلەي، پۇرچاقچى، قوچى، تىمۇەت، يېڭىيەر، كاۋاك يېزىلىرىدىن ئىبارەت.

ناھىيە بويىچە 365397 نوپۇس بار. ئۇيغۇرلار ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 98.19% نى ئىگىلەيدۇ.

قاراقاش ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمى تاغلىق رايون بولۇپ دېڭىز يۈزىدىن 1400 مېتىردىن 3600 مېتىرگىچە ئېگىز. ئوتتۇرا قىسمى تۈزلەڭلىك بولۇپ

ئۇيغۇر كىتاب تورپېكىتى
www.uyghurkitap.com

دېڭىز يۈزىدىن 1290 مېتىردىن 1400 مېتىرگىچە ئېگىز.
شىمالىي قىسمى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ مەركىزىگىچە
سوزۇلغان بولۇپ كۆچمە قۇملۇق ھېسابلىنىدۇ. قاراقاش
دەرياسى يۈرۇڭقاش دەرياسىغا قوشۇلۇپ تارىم
دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. قاراقاش دەرياسى بويىدا
زور مىقداردا توغراق ۋە يۇلغۇنلار بار. قالغان
جايلىرى پايانسىز قۇم بارخانلىرىدىن ئىبارەت.
مەزكۇر بەلباغ يېڭى كونا ئۆزلەشتۈرۈلگەن رايون-
دىن ئىبارەت بولۇپ كاۋاك، ئورچى، ياۋا، قاراساي
قاتارلىق يېزىلارنى ۋە قوچى يېزىسىنىڭ بىر قىسمىنى
ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

پۈتۈن ناھىيىنىڭ تۇپرىقىنى توققۇز تۇپراق
تۈرىگە ئايرىش مۇمكىن.

1 ـ لايلاتما تۇپراق: بۇنىڭ كۆلىمى 607478
مو. تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 62.4% نى تەشكىل
قىلىدۇ. ئاساسلىقى ئاقساراي، زاۋا، توخۇلا، كۇيا،
پوچاقچى، تەۋەت، يېڭىيەر، ياۋا، قاراساي يېزىلىرى
ۋە قاراقاش بازىرى مۇشۇ قىسىمغا جايلاشقان.

2 ـ نەم تۇپراق: بۇنىڭ كۆلىمى 22 مىڭ 68 مو
بولۇپ تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 2.27% نى تەشكىل
قىلىدۇ. ئاساسلىقى جاھانباغ يېزىسى، قاراقاش بازى-

ۋىنىڭ دەريا بويلىرى ۋە سۇ ئامبىرى ئەتراپىدىكى يەرلەر.

3 ـ شاللىق تۇپراق: بۇنىڭ كۆلىمى 44 مىڭ 122 مو بولۇپ تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 4.53% نى تەشكىل قىلىدۇ. ئاساسلىقى جاھانباغ يېزىسى، قارا قاش بازىرىنىڭ دەريا بويلىرى.

4 ـ لايلاتما قۇم تۇپراق: بۇنىڭ كۆلىمى 32 مىڭ 88 مو بولۇپ تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 3.3% نى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ جايلار يېقىنقى مەزگىلدە ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىنغان يەرلەر بولۇپ ئاساسلىقى ياۋا، قارا ساي، ئۈرچى قاتارلىق يېزىلاردا.

5 ـ قوڭۇر قۇم تۇپراق: بۇنىڭ كۆلىمى 341 مىڭ 701 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 25.4 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئاساسلىقى 47 ـ تۇۋەن مەيدانىنىڭ 3 ـ لىيەنى ۋە يېڭىيەر، قارا ساي، ئۈرچى، زاۋا، سايباغ قاتارلىق يېزىلاردا.

6 ـ چىم تۇپراق: بۇنىڭ كۆلىمى 173 مىڭ 456 مو بولۇپ، قارا ساي، ياۋا، كاۋاك، جاھانباغ يېزىلىرىدا.

7 ـ قۇم تۇپراق: بۇنىڭ كۆلىمى 28 مىڭ 497 مو بولۇپ قوچى يېزىسىدا.

8 ـ شور تۇپراق: قاراقاش ناھىيىسىدىكى شورلۇق يەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى تەبىئىي شورلۇق يەرلەردىن ئىبارەت بولۇپ كۆلىمى 16 مىڭ 392 مو، زاۋا يېزىسىدا.

9 ـ ساسلىق تۇپراق: بۇنىڭ كۆلىمى 2192 مو بولۇپ قاراقاش بازىرى بىلەن تىۋەت يېزىسىدا.

قاراقاش ناھىيىسى مۆتىدىل بەلباغنىڭ قۇرغاق ئىقلىمىغا كىرىدۇ. تۆت پەسلى روشەن، يامغۇر ئىنتايىن ئاز، كۈن نۇرى تولۇق، قىراۋسىز مەزگىلى 177 كۈن، كېچە ـ كۈندۈز ئوتتۇرىسىدىكى تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ. ئەتىياز، ياز پەسلىدە بوران كۆپ چىقىدۇ. كۆپرەك غەربىي شىمال شامىلى، غەرب شامىلى چىقىدۇ. جەنۇب قىسمى تاغلىق رايون بولۇپ يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 9.5°C ئەتراپىدا، يۇقىرى تېمپېراتۇرا 35.6°C، تۆۋەن تېمپېراتۇرا 21°C — بولۇپ ناھىيىنىڭ ئاساسلىق چارۋىچىلىق رايونىدۇر. ئوتتۇرا قىسمى تۈزلەڭلىك رايون. يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 11.6°C. يۇقىرى تېمپېراتۇرا 42.7°C تۆۋەن تېمپېراتۇرا 23.7°C— بولۇپ قاراقاش دەرياسىنىڭ غەربىي قىسمى ناھىيىنىڭ ئاساسلىق دېھقانچىلىق رايونى. شىمالىي قىسمى قۇملۇق رايون. يۇقىرى تېمپېراتۇرا 39.9°C. تۆۋەن

تېمپېراتۇرا 25.7°C. يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل يېغىن مىقدارى 352 مىللىمېتر.

ناھىيىمىزدە ھايۋانلاردىن: كالا، ئات، ئېشەك، قېچىر، قوي، ياۋا توشقان، تۈلكە، قىرغاۋۇل، ئۇلا، سۇغۇر، سوپىسوپىياق، قوتاز، تۆگە، ياۋا توڭگۇز قاتارلىقلار بار.

ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن: شال، بۇغداي، ئارپا، لوۋيا، ماش، دادۇر، پۇرچاق، قوناق، زاغۇن، خۇاسىك قاتارلىقلار؛

مېۋە - چېۋىلەردىن: ئۆرۈك، شاپتۇل، ئالۇچا، نەشپۈت، ئالما، ئەنجۈر، ئانار، گىلاس، ياڭاق، ئۈزۈم، بېھى، قوغۇن، تاۋۇز، قارا ئۆرۈك، ئەينۇلا بەرگى، ئالىگرات ئامۇت قاتارلىقلار؛

كۆكتاتلاردىن: كۈدە، سۇكچىياز، تۇرۇپ، سەۋزە، پالەك، يىسىۋىلەك، كەرەپشە، ئۇسسۇك، پىدىگەن، قىزىلمۇچ، چامغۇر، سەي پۇرچاق، چەلەكسەي، كاللەك سەي، ياڭيۇ، پەمىدۇر، كاۋا، تەرخەمەك قاتارلىقلار؛

دەل - دەرەخلەردىن: قاپاق تېرەك، ئاق تېرەك، شالغۇت تېرەك، سۆگەت، ئاكاتسىيە، موم دەرىخى، جىگدە، توغراق، قارا ياغاچ، چۈلۈك دەرىخى، چىنار دەرىخى قاتارلىقلار؛

مەنزىرە ئۆسۈملۈكلىرىدىن: پودۇكارپۇس دەرىخى، ۋىنجۇ بامبۇكى، سۆگەت گۈل، مودەن، چوغلۇق، چايگۈل، كاككۇك گۈلى، قىزىلگۈل، ئەتىرگۈل، كاكتوس، ئاسما گۈل، خېنىگۈل، تاجىگۈل، ھەشقە

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

پىچەك، تاشگۆل، گۈلچىمەن قاتارلىقلار بار.

ناھىيىمىزدە تېرىقچىلىق، باقمىچىلىق، پىششىقلاپ ئىشلەش، ماشىنىلاشقان ترانسپورت بىر قەدەر تەرەققىي تاپقان.

ئازادلىقتىن بۇرۇن ناھىيىمىزنىڭ زامانىۋى سانائەت ئاساسى يوق ئىدى. سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، زامانىۋى سانائەت يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، ئازلىقتىن كۆپىيىپ تەرەققىي قىلدى. ھازىر ناھىيىمىزدە ئاشلىق، ياغ پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش ياساش زاۋۇتى، پاختا زاۋۇتى، ئېلېكتر ئىستانسىسى، يىپەكچىلىك زاۋۇتى، باسما زاۋۇتى، گىلەم كارخانىسى، بىناكارلىق شىركىتى، ۋودوپروۋود شىركىتى، ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش شىركىتى قاتارلىقلار بار.

ئۇنىڭدىن باشقا ناھىيىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى يەرلىك مەھسۇلاتلىرىدىن تاغار، خۇرجۇن، ماتا، گىلەم، كىگىز، پىيما، دوپپا، ئاياق - قوشۇق، تاختا گۈگۈت، چىلاپچا، چۆگۈن، ئاپتۇۋا قاتارلىقلارمۇ خېلى تەرەققىي قىلغان.

قاراقاش ناھىيىسىنىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى مەمۇرىي رايون ئۆزگىرىشلىرى

مەتىمىن قۇربان

1919 - يىلى قاراقاش ناھىيىسى تەسىس قىلىنغاندا مىڭلىك تۈزۈمنى يۈرگۈزۈلۈۋاتقان بولۇپ، بۇرۇنقى تۆت مىڭلىك ئالتە مىڭلىككە كۆپەيدى.

1. زاۋا مىڭلىكى (ھازىرقى زاۋا يېزىسىدىكى جايلار)؛

2. تاغ مىڭلىكى (سايباغ يېزىسىنىڭ تاغلىق ۋە تاغقا يېقىن جايلىرى)؛

3. بەھرام سۇيى مىڭلىكى (ھازىرقى ئاقساراي، جاھانباغ، تىمۇەت يېزىلىرىنىڭ ھەم قاراقاش بازىرىنىڭ بىر قىسىم جايلىرى)؛

4. كۇيا مىڭلىكى (ھازىرقى كۇيا ۋە ئاقساراي يېزىسىنىڭ بىر قىسمى)؛

5. ماكۇي مىڭلىكى(ھازىرقى قوچى، پۇچاقچى، توخۇلا يېزىلىرىنىڭ ھەم قاراقاش بازىرىنىڭ بىر قىسمى)؛

ئۇيغۇر كىتابلىرى ئاشىقلىرى www.uyghurkitap.com

6. قاراساي مەكىلىكى (هازىرقى قاراساي، ياۋا يېزىلىرى).

1920 - يىلى خوتەن دوتەي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن قاراقاش خوتەننىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. ئەسلىدىكى ئالتە مەكىلىك كۆپىيىپ 12 مەكىلىككە يەتتى.

1. يۇقىرى بەھرامسۇيى مەكىلىكى (هازىرقى ئاقساراي يېزىسى)؛ 2. تۆۋەن بەھرامسۇيى مەكىلىكى (تىمۋەن يېزىسى)؛ 3. بۇخۇا مەكىلىكى (يېڭىيەر يېزىسى)؛ 4. يۇقىرى قاياش مەكىلىكى (قاراقاش بازىرىنىڭ كۆپ قىسمى، پۇچاقچى توخۇلار يېزىلىرىنىڭ بىر قىسىم جايلىرى)؛ 5. تۆۋەن قاياش مەكىلىكى (قاراقاش بازىرىنىڭ ۋە پۇچاقچى يېزىسىنىڭ بىر قىسىم جايلىرى)؛ 6. يۇقىرى ماكۇي مەكىلىكى (توخۇلا يېزىسىنىڭ، قاراقاش بازىرىنىڭ ئاز بىر قىسىم جايلىرى، پۇچاقچى يېزىسىنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرى)؛ 7. تۆۋەن ماكۇي مەكىلىكى (قوچى يېزىسى، پۇچاقچى يېزىسىنىڭ ئاز بىر قىسمى)؛ 8. يۇقىرى كۇيا مەكىلىكى (قاراساي، كۇيا يېزىسىنىڭ بىر قىسىم جايلىرى)؛ 9. تۆۋەن كۇيا مەكىلىكى (كۇيا يېزىسىنىڭ كۆپ قىسمى)؛ 10. قاراساي مەكىلىكى؛ 11. ياۋا مەكىلىكى؛ 12. زاۋا مەكىلىكى (زاۋا، سايباغ يېزىلىرى).

1937 - يىلى ماخۇسەن قوغلىۋېتىلگەندىن كېيىن مەكىلىك تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، رايون، كەنت

تۈزۈمى بارلىققا كەلدى. ئاھىيمىزدە سەككىز
رايون، 65 كەنت تەسىس قىلىنىپ رايون ۋە كەنت
باشلىقلىرى تەيىنلەندى.

1 - رايون: بەش يېزا - بازار (ئاقساراي،
توخولا يېزىلىرىنىڭ ۋە قاراقاش بازىرىنىڭ بىر
قىسىم جايلىرى) غا؛ 2 - رايون: تۆت يېزا (ھا-
زىرقى تىۋەت يېزىسىنىڭ دائىرىسى)غا؛ 3 - رايون:
ئۈچ يېزا (قوچى، پوچاقچى يېزىسىنىڭ ۋە قاراقاش
بازىرىنىڭ بىر قىسمى) غا؛ 4 - رايون: ئۈچ يېزا
(ھازىرقى كۈيا يېزىسىنىڭ بىر قىسمى) غا؛ 5 - را-
يون: ئىككى يېزا (ھازىرقى پوچاقچى يېزىسىنىڭ
بىر قىسمى، كۈيا يېزىسىنىڭ بىر قىسمى) غا؛ 6-را-
يون: تۆت يېزا (ھازىرقى كۈيا يېزىسىنىڭ، زاۋا
يېزىسىنىڭ بىر بۆلەك جايلىرى) غا؛ 7 - رايون:
تۆت يېزا، (ھازىرقى قاراساي، ياۋا يېزىلىرى) غا؛
8 - رايون: ئۈچ يېزا - بازار (ھازىرقى سايباغ
يېزىسى ۋە زاۋا يېزىسىنىڭ بۇرۇنقى بازىرى) غا
بۆلۈندى.

1944 - يىلدىن كېيىن ئاھىيلىك ھۆكۈمەت
بۇرۇنقى سەككىز رايوننى 28 يېزا - بازارغا ئاي-
رىپ بىۋاسىتە باشقۇردى.

1948 - يىلى، بۇرۇنقى 28 يېزا - بازار بىر-
لەشتۈرۈلۈپ، بىر بازار، 12 يېزا، 88 كەنت تەسىس
قىلىندى.

ئازادلىقتىن كېيىن بۇرۇنقى بىر بازار 12 يې-

زا، 88 كەنت ئاساسەندا يېزا را يونغا ئۆزگەرتىلىپ
13 را يونىنىڭ باشقۇرۇشىدا 84 يېزا تەسىس قىلىندى.
1 - رايون: يەتتە يېزا (ھازىرقى قاراقاش
بازىرىنىڭ ۋە توخۇلا يېزىسىنىڭ يېڭىشەھەر، كونا شە-
ھەر، سىزى، قارامان، دۆڭدار اسكال، دار اسكال ئىشقىلا
كەنتلىرى) غا؛ 2 - رايون: يەتتە يېزا (ھازىرقى
زاۋا يېزىسىنىڭ بىر قىسمى ئاقساراي يېزىسىدىكى
ئاقساراي - چوناقلا، ئېلىشبېشى، گۈلباغ، ئىشتاچى،
قۇمباغ كەنتلىرى) غا؛ 3 - رايون: ئالتە يېزا (ھا-
زىرقى سايباغ يېزا دائىرىسىدىكى قوشلۇق، سايباغ،
تۇقا يبار، تۆزاقچى، ئۈجات، ئۆزۈنئارال كەنتلىرى)
غا؛ 4 - رايون: سەككىز يېزا (زاۋا يېزىسىنىڭ
يار بېشى، قۇمئېرىق، مىلا، باشاقچى، ئۆتەك، باشئۆر-
چى، ئۆرچى، شەيدان كەنتلىرى) غا؛ 5 - رايون:
بەش يېزا (ھازىرقى ياۋا يېزىسىنىڭ مىڭمو، باش-
ئاۋات، چارشەنبە بازار، چىلەك، بۇلاق كەنتلىرى)
غا؛ 6 - رايون: بەش يېزا (ھازىرقى قاراساي يې-
زىسىنىڭ غاز ئېغىل، شالدىراڭ، قوشكۆل، يېڭىئا-
ۋات، خانئاۋات كەنتلىرى) غا؛ 7 - رايون: يەتتە
يېزا (ھازىرقى ئاقساراي، كۇيا يېزىلىرىنىڭ قاقلىق،
ئاچچىغنوي، ھالۇ، كۇيا، قاراقۇزۇق، پاۋان، جىلى-
غا كەنتلىرى) غا؛ 8 - رايون: يەتتە يېزا (ھازىر-
قى كۇيا، پۇچاقى يېزىسىنىڭ ۋە توخۇلا يېزىسىنىڭ
تاخسا، ماڭلاي، ھالۇ، گادۇي، يىلىۋا، قارىلا، ياغاچ-
چى كەنتلىرى) غا؛ 9- رايون: ئالتە يېزا (قۇدۇغلا،

چوچاقچى، باشجاي، ئاياغجاي، تۆگمەنئېرىق، كاسا كەنتلىرى) غا؛ 10 - رايون: ئالتە يېزا (قازاق، كۆكيەر، يېڭىئۆستەڭ، توتلۇق، تۆۋەن توتلۇق، باچۇق كەنتلىرى) غا؛ 11-رايون يەتتە يېزا (ھازىرقى جاھانباغ، توخۇلا يېزىلىرى ۋە قاراقاش بازىرىنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدىكى ئۇزۇئېرىق، بۇغۇچى، توخۇلا، قاراتام، قاياش، ئاقتام، ئالتۇنچى كەنتلىرى) غا؛ 12 - رايون: بەش يېزا (ھازىرقى تىۋەت يېزىسىنىڭ ئەسكى، سوپىلا، تىۋەت، چورۇقلا، ئاتباش كەنتلىرى) غا؛ 13 - رايون: يەتتە يېزا (ھازىرقى تىۋەت ۋە يېڭىيەر يېزىسىنىڭ ئاتباش، يوقىرى چاقار، تۆۋەن چاقار، يوقىرى ئەسكى، تۆۋەن ئەسكى، يېڭىيەر، سۆكۈلۈك كەنتلىرى)غا بۆلۈندى.

1956 - يەلى يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش باشلىنىپ، بۇرۇنقى 13 رايون 11 رايونغا قىسقارتىلدى. ئەسلىدىكى 1 - رايون بىلەن 6 - رايون قوشۇلۇپ 6 - رايون بولدى. ئەسلىدىكى 7 - رايون بىلەن 8 - رايون قوشۇلۇپ 7 - رايون بولدى. ئەسلىدىكى 9 - رايون 8 - رايون بولدى. ئەسلىدىكى 10 - رايون 9 - رايونغا، ئەسلىدىكى 11 - رايون 10 - رايونغا، ئەسلىدىكى 12—13 - رايونلار قوشۇلۇپ 11 - رايونغا ئۆزگەرتىلدى.

1958 - يىل ئەسلىدىكى 11 - رايون ئاساسىدا سەككىز خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلدى.

1 - رايون «1 - ماي» خەلق گۇڭشېسى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

2 - رايون «سەكرەش» خەلق گۈڭشېسى

3 - رايون ۋە 4 - رايون «جەددىي ئىلگىرىلەش» خەلق گۈڭشېسى

5 - ۋە 6 - رايون «قىزىل بايراق» خەلق گۈڭشېسى

7 - رايون «نۇرلۇق» خەلق گۈڭشېسى

8 - ۋە 9 - رايون «راكېتا» خەلق گۈڭشېسى

10 - رايون «يۇقىرى ئۆرلەش» خەلق گۈڭشېسى

11 - رايون «تىنچلىق» خەلق گۈڭشېسى

1962 - يىلدىن كېيىن دائىرىسى كەڭ، باشقۇرۇشقا ئەپسىز بولۇپ قالغانلىقى نەزەردە تۇتۇلۇپ ئەسلىدىكى 3 - رايون «جەددىي ئىلگىرىلەش» گۈڭشېسىدىن ئايرىلىپ «ئالغا» خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلدى. ئەسلىدىكى 5 - رايون «قىزىل بايراق» گۈڭشېسىدىن ئايرىپ «قىزىليۇلتۇز» گۈڭشېسى قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ناھىيە تەۋەلىكىدە 10 گۈڭشې بولدى. 1967 - يىلى «تىنچلىق» گۈڭشېسىنىڭ نامى «ئەلەمگە ماھىر»گە ئۆزگەرتىلدى.

1975 - يىلى ئەسلىدىكى «يۇقىرى ئۆرلەش» گۈڭشېسىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانى (لەمپە)، «ئەلەمگەماھىر» گۈڭشېسىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانى (كاۋاك)، «راكېتا» گۈڭشېسىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانى (تۇزلۇقتۇ تاغ) بىرلەشتۈرۈلۈپ «شەرق قىزاردى» گۈڭشېسى قۇرۇلدى. شۇ يىلى «نۇرلۇق» گۈڭشېسىنىڭ، «1 - ماي» گۈڭشېسىنىڭ، «سەكرەش» گۈڭشېسىنىڭ، «جەددىي ئىلگىرىلەش» گۈڭشېسىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرى

بىرلەشتۈرۈلۈپ «شەرق شامىلى» گۇڭشېسى قۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن بۇرۇنقى 10 گۇڭشې 12 گە كۆپەيدى.

1982 - يىلى پوچاقچى يېزىسىنىڭ دائىرىسى تولىمۇ كېڭىيىپ كەتكەنلىكتىن ئەسلىدىكى 9 - رايوننى ئايرىپ «قويچى» گۇڭشېسى قۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن گۇڭشېلار 13 كە كۆپەيدى.

1984 - يىلى مەركەز ۋە ئاپتونوم رايوننىڭ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن گۇڭشېلارنى يېزا، بازارلارغا ئۆزگەرتىش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلىپ 16 يېزا، بىر بازار تەسىس قىلىندى.

قارىساي، ياۋا، ئورچى، زاۋا، سايباغ، قويچى گۇڭشېلىرى بۇرۇنقى تەۋەلىكى بىلەن يېزىغا ئۆزگەردى.
قاراقاش بازىرى، قاپاقلا گۇڭشېسىنىڭ 1 -، 10 -، 11 -، 12 -، 13 -، 14 -، 15 -، 16 -، 17 -، 18 - چوڭ ئەترەتلىرى؛ 9 - چوڭ ئەترەتنىڭ 4 -، 5 -، 6 - كىچىك ئەترەتلىرى؛ 8 - چوڭ ئەترەتنىڭ 5 -، 6 - كىچىك ئەترەتلىرى؛ 5 - چوڭ ئەترەتنىڭ 4 - كىچىك ئەترىتى، ئەسلىدىكى توۋەت گۇڭشېسىنىڭ 1 - باشقۇرۇش رايونىدىكى ئۈچ چوڭ ئەترەت؛ 2 - باشقۇرۇش رايونىنىڭ 1 -، 2 - چوڭ ئەترەتلىرى، 3 - چوڭ ئەترەتنىڭ 1 - 2 - كىچىك ئەترەتلىرى؛ ئەسلىدىكى توخۇلا گۇڭشېسىنىڭ 5 - چوڭ ئەترىتىنى ئۆز دائىرىسىگە ئالدى.

كۆيا يېزىسى: ئەسلىدىكى كۆيا يېزىسىنىڭ 2 -، 3 -، 4 -، 5 -، 6 -، 7 -، 8 -، 9 -، 10 - باشقۇ-

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

رۇش رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدى.

ئاقساراي يېزىسى: ئەسلىدىكى ئاقساراي گۇڭشېنىڭ 3-، 4-، 5-، 6- باشقۇرۇش رايونلىرىنى، 8- باشقۇرۇش رايونىنىڭ 2- چوڭ ئەترىتىنى، 2- باشقۇرۇش رايونى 2- چوڭ ئەترىتىنىڭ 3-، 4- كىچىك ئەترەتلىرىنى، ئەسلىدىكى كۆيا گۇڭشېسىنىڭ 1- باشقۇرۇش رايونى 1-، 2-، 3- چوڭ ئەترەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدى.

توخۇلا يېزىسى: ئەسلىدىكى توخۇلا گۇڭشېنىڭ 6-، 7-، 8-، 9-، 10-، 11-، 15-، 16-، 17- چوڭ ئەترەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدى. جاھانباغ يېزىسى: ئەسلىدىكى ئاقساراي يېزىسىنىڭ 1- باشقۇرۇش رايونى، 2- باشقۇرۇش رايونىنىڭ 1-، 3- چوڭ ئەترەتلىرى، 7- باشقۇرۇش رايونى، 8- باشقۇرۇش رايونىنىڭ 1-، 3-، 4- چوڭ ئەترەتلىرى، ئەسلىدىكى توخۇلا يېزىسىنىڭ 1- باشقۇرۇش رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدى. پۇرچاقچى يېزىسى: ئەسلىدىكى پۇرچاقچى گۇڭشېنىڭ 3-، 4-، 5-، 6-، 7-، 8-، 9-، 10-، 11- باشقۇرۇش رايونلىرىنى، قاپقالا گۇڭشېنىڭ 9- چوڭ ئەترىتىنىڭ 1-، 2-، 3- كىچىك ئەترەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدى.

ماكلاي يېزىسى: ئەسلىدىكى توخۇلا گۇڭشېنىڭ 1-، 2- باشقۇرۇش رايونلىرىنى، قاپقالا گۇڭشېنىڭ 2-، 3-، 4- چوڭ ئەترەتلىرىنى، 5- چوڭ ئەترىتىنىڭ 1-، 2-، 3- كىچىك ئەترەتلىرىنى، 6-، 7-

چوڭ ئەترەتلىرىنى، 8 ـ چوڭ ئەترەتنىڭ 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ كىچىك ئەترەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

ئىۋەت يېزىسى: ئەسلىدىكى ئىۋەت گۇڭشېنىڭ 3 ـ، 4 ـ، 5 ـ، 6 ـ، 7 ـ، 8 ـ باشقۇرۇش رايونلىرىنى، 2 ـ باشقۇرۇش رايونى 3 ـ چوڭ ئەترەتنىڭ بىر قىسىم جايلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

يېڭىيەر يېزىسى: ئەسلىدىكى ئىۋەت گۇڭشېنىڭ 9 ـ، 10 ـ، 11 ـ باشقۇرۇش رايونلىرى، كاۋاك گۇڭشېنىڭ كۆيۈكتېغىل كەنتىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

كاۋاك يېزىسى: ئەسلىدىكى تەۋەلىكىدىن كۆيۈكتېغىل كەنتىدىن باشقا جايلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

تۇزلۇقمۇتاغ يېزىسى: ئەسلىدىكى كاۋاك گۇڭشېنىڭ 6 ـ، 7 ـ باشقۇرۇش رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

1988 ـ يىلى قايتىدىن كاۋاك يېزىسىغا قوشۇۋېتىلدى.

مازار تاغ قەدىمي قەلئەسى

جاپپار رەھىمى

قاراقاش ناھىيە بازىرىدىن ماشىنا بىلەن قاراقاش دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىنى بويلاپ 170 كىلومېتردىن ئارتۇق يول يۈرگەندە، غەربتىن شەرققە سوزۇلۇپ ياتقان ھەيۋەتلىك بىر تاغ دىققىتىڭىزنى تارتىدۇ. بۇ تاغ تارىختىن بۇيان «مازار تاغ» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر.

مازار تاغ — تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىگە، قاراقاش زېمىنى تەۋەسىگە جايلاشقان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 100 كىلومېتر، كەڭلىكى 2—8 كىلومېتر، نىسپىي ئېگىزلىكى 50—400 مېتر كېلىدۇ. تاغنىڭ خوتەن دەرياسىغا يېقىن بولغان شەرق قىسمىدا قىزىل، ئاق تاغ تۇمشۇقى بار. بۇ قەدىمدە قىزىل تاغ، ئاق تاغ دەپ ئاتالغان.

قىزىل تاغ تۇمشۇقىدا بىر قەدىمى قەلئە بار. قەلئەنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 1100 كۋادرات مېتىر. جەنۇب تەرىپى تىك قىيا، شەرقى دەريا ياقىسىغا

يېقىن بولۇپ، قەلئەنىڭ چوققىسىدا ھەيۋەتلىك قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. قەلئەنىڭ ئۆز يۈزى ئىككى چاسا قىسمىدىن تەشكىل قىلىنغان. قۇرۇلۇشنى ئۈچ قىسىمغا بۆلۈشكە بولىدۇ. 1 ـ 2 ـ قىسمى تاغ قىرىغا جايلاش ـ قان بولۇپ، شەرق قىسمى بىلەن غەرب قىسمى تۇتى ـ شىپ تۇرىدۇ. 3 ـ قىسمى 1 ـ 2 ـ قىسمىنىڭ شىما ـ لىدىكى تاغ باغرىدا بولۇپ، قەلئەنىڭ قوشۇمچىسى ھېسابلىنىدۇ. 1 ـ قىسىمنى جەنۇبىي ساراي، شىمالىي ساراي دەپ ئىككىگە بۆلۈشكە بولىدۇ. تاملىرى قېلىن مەزمۇت بولۇپ قەلئەنىڭ ئاساسلىق قىسمى ھېسابلى ـ نىدۇ. 2 ـ قىسمى توغرىسىدا سىتەيىن ① تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا: «كۆلىمى 50 ئىنگلىز چىسى، تۆت چاسا بولۇپ، قۇرۇلمىسى ئانچە پۇختا ئەمەس. لەشكەرگاھ بولۇشى مۇمكىن ...» دېگەن. 3 ـ قىسمى 1 ـ، 2 ـ قىسىمغا قارىغاندا 6—7 مېتىر تۆۋەندە، بوشلۇق كۆلىمى 9 × 31.5 مېتىر، شەرقىدە بىر ئىشىك بولۇپ قەلئەنىڭ ئاساسلىق قوۋۇقى بولۇ ـ شى مۇمكىن. غەربىي قىسمىدا 2—3 مېتىر قېلىنلىقتا ئوت ـ چۆپ ۋە چىرىندە دۆۋىسى بار. بۇ چارۋا ئېغىلى بولۇشى ئېھتىمال.

---

① سىتەيىن ـــ ئەنگلىيەلىك ئارخېئولوگ. ئۇ خوتەنگە كۆپ قېتىم كېلىپ نۇرغۇن يادىكارلىقلارنى ئېلىپ كەتكەن. «قۇم ئاستىدىكى خوتەن» قاتارلىق كىتابلارنى نەشر قىلدۇرغان. ئۇ 1943 ـ يىلى شىنجاڭ چېگرىسىدىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن ئافغانىستاندا ئۆلگەن.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

سىتەيىن قەلئە ئىچىدە ئۇيغۇرلۇقچە قېزىش ئېلىپ بارغاندا، كۆپ نەرسىلەرگە ئىگە بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە تاشپاقا شەكىللىك قىزىل ساپال تەخسە، قىزىل چوققىدىن ياسالغان بۇت قېلىپى، نۇرغۇن ياغاچ بويۇم. يۇڭدىن ئىشلەنگەن بۇيۇم، مېتال بۇيۇم ۋە كۆن خۇرۇم بۇيۇملىرى بار. بولۇپمۇ بۇلار ئىچىدە ھەر خىل يېزىقتىكى ھۆكۈمەت ئالاقىلىرى بولۇپ، تۇبۇت يېزىقىدىكى تارشا پۈتۈك ۋە قەغەزگە يېزىلغان ماتېرىيال ئەڭ كۆپ. بۇندىن باشقا يەنە خەنزۇ يېزىقى، خوتەن ساك يېزىقى، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئەرەب يېزىقىدىكى ماتېرىياللار بار. خەنزۇ يېزىقىدىكى ماتېرىياللاردىن سىتەيىن ئالاھىدە ئېغىزغا ئالغان تاڭ سۇلالىسىغا دائىر ماتېرىيال ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلغىلى بولىدىغان بىر قانچە پارچە ماتېرىيال بولۇپ، ئۇستىگە مىلادى 786 - يىلى دېگەن ۋاقىت يېزىلغان بىر پارچە گۇۋاھلىق خېتى بار. يەنە بەزى ماتېرىياللاردا جۇڭگونىڭ ئالىي ھەربىي ئەمەلدارلىرى تىلغا ئېلىنغان. ئەنشى ① كۇچاۋە مىلادى 658 - يىلى-دىن 787 - يىلغىچە بولغان ئەنشى تۇتۇق مەھكىمى-سىنىڭ ئورنى قەيت قىلىنغان.

شىنجاڭ خوتەن دەرياسىنى تەكشۈرۈش ئەترىتى

---

① ئەنشى — تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى كۈسەننىڭ (كۇچانىڭ) پايتەختى جايلاشقان ئوبلاستىنىڭ نامى. ئەنشى تۇتۇق ھىراۋۇل مەھكى-مىسى شۇ يەردە تۇرغان بولغاچقا ئەنش[illegible]مىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

قەلئەدىن نۇرغۇن ئاسارە ـ ئەتىقىلەرنى تاپتى. ئۇلار
تۆۋەندىكىچە: تاك دەۋرىنىڭ «چۆەنيۈەن جوڭباۋ»
پۇلى؛ يۇمىلاق، تۆشۈكى تۆت چاسا، خەتلىرى ئوچۇق
تاك دەۋرىنىڭ «دالى يامبۇسى»؛ ئىچكى ـ تاشقى
كانارىسى بار، يۇمىلاق، تۆشۈكى تۆت چاسا كۆسەن
مىس پۇلى؛ يۈزىدە خەت، كانارى يوق، يەڭگىل، نېپىز
ئۆزىدىن تۆشۈكىنىڭ ھەجمى چوڭ مىس پۇللار، ئۇنىدىن
باشقا يەنە مىس تۈگمە، مىس سۈمبە، تۆت قىرلىق ئوقيا
بېشى، تۇبۇت يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈك، تۆمۈر
قوشۇق سۇنۇقى، ياغاچ تاغاق پارچىسى ۋە ئاز ساندا
ساپال پارچىلىرى بار.

قەدىمقى قەلئەنىڭ غەربىدىن تەخمىنەن 50 مېتىر
يىراقلىقتىكى جايدا بىر خەۋەرلەشمىش سۈپىسى بار.
قالدۇق ئىزناسىدىن قارىغاندا تۆت چاسا بولۇپ،
ئاستى چوڭ، ئۈستى كىچىك. قەلئەنىڭ ئىككىنچى
قىسمىنىڭ جەنۇبىدىكى تىك قىيادا بىر غار بار.
خۇاڭ ۋېنبي ① ئەپەندى: «تارىم ئويمانلىقىدىكى
ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خاتىرىسى» دە مۇنداق
دېگەن: «دەرياغا يېقىن قىيانىڭ تۆۋەنكى تاش ئارى-
لىقىدا بىر ئۆڭكۈر بار، ئېغىزى قۇمدا توسۇلۇپ قال-
غان. قەدىمكى كىشىلەر تۇرغان جاي بولۇشى مۇمكىن
دەپ گۇمان قىلدىم. يەرلىك كىشىلەرگە قازدۇرغاندا

① خۇاڭ ۋېنبي ـ ئېلىمىزنىڭ ئاتاقلىق ئارخېئولوگىيە ئالىمى ۋە تارىخچىسى.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

بۇ جايدىن بىر چيەن يۈەن مىس پۇلى، بىر پارچە مىللىي يېزىقتىكى تارشا پۈتۈك ھەمدە قىزغۇچ ساپال پارچىلىرى تېپىلدى. بۇلار تاڭ دەۋرىگە خاس نەرسىلەردۇر. تاش ئۆڭكۈرنىڭ تورۇسىدا سانسىكرىت يېزىقى بار. خەنزۇچە يېزىقمۇ كۆپ». ھازىر ئۆڭكۈرنىڭ تورىسىدىكى خەتلەر ئۆچۈپ كەتكەن.

قەلئەنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تاغ باغرىدا بىر تاشلاندۇق ئىمارەت خارابىسى بولۇپ، بۇ قەدىمكىلەرنىڭ بۇددا ئىبادەتخانىسى بولۇشى مۇمكىن. يەنە قەلئەگە يېقىن جايدا بىر قەبرىستانلىق كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ. بۇ مازارلىقتا ئەينى چاغلاردىكى ئۇرۇش غەليانلاردا خىزمەت كۆرسەتكەن سەركەردىلەرنىڭ كۆمۈلگەنلىكىنى جەزىم قىلىشقا بولىدۇ.

قەلئەدىن قېزىۋېلىنغان يادىكارلىقلارغا ئاساسەن شۇنى دەلىللەشكە بولىدۇكى، بۇ قەلئە ئاساسلىقى تاڭ دەۋرىدە ئىشلىتىلگەن. ئۇنىڭ گۈللەنگەن ۋاقتى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىكى كېيىنكى تۇبۇتلا ئىستىلا قىلغان دەۋرگە توغرا كېلىدۇ.

كۆز ئالدىمىزدا مازار تاغ ئېتەكلىرى چەكسىز كەتكەن چاھار باغدەك جەزىبىلىك تۈسكە كىرىدۇ.

قىزىل مارجاندەك تاۋلىنىپ تۇرغان ياۋا جىگىدىلەر، تاغ ئېتەكلىرىدە قىزارغان يۇلغۇن توغراقلار چوقىقىدا كۆرۈنۈپ تۇرغان قەلئە ۋە پەستىكى قەبرىستانلىقلار بۇ يەرنىڭ ئەسلىدە ئادەملەر بىلەن تولغان قايناق ماكان ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىپ تۇرىدۇ.

گۈل غۇنچىلار

مەۋلانىياز خان ھاجى

بۇنىڭدىن 210 يىل ئىلگىرى (1780 - يىللار) دىكى مەنچىڭ خاندانلىقى دەۋرىدە، قەشقەر، خوتەن، يەكەن قاتارلىق جايلاردا ئامبال بولۇپ تۇرغان خان (خەنزۇ) يەكەننى مەركەز قىلىپ، پۈتۈن جەنۇبىي شىنـ جاڭ رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ئەنە شۇ چاغدىكى خان جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرانى يەكەندىكى ئامبال يامۇ- لىغا خوتەندىن بىر كىشىنى ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتمەكچى بولۇپ، بۇ ۋەكىلنى قاراقاش تىۋەت يېزىسىنىڭ چاقار كەنتىسىدىن (شۇ چاغدىكى ئاۋام خەلقىنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن) ھېزىم ئاخۇن دېگەن كىشىنى تەيىنلەپ ئەۋەتكەن.

ھېزىم ئاخۇن يەكەندىكى خان ئامبال يامۇلىغا بېرىپ، خەلقىنىڭ ئەھۋالىنى يەتكۈزۈپ، خان ئامبال بىلەن ئەھۋاللاشقان. بۇ چاغدا ھېزىم ئاخۇن خان ئامبالغا ناھايىتى يېقىپ قالغانلىقتىن ئۇنىڭغا «ھەششا قىز» دېگەن مەنسەپنى بەرگەن.

ھېزىم ئاخۇن شۇنىڭدىن باشلاپ، خان ئۇچۇن ساداقەت كۆرسەتكەنلىكتىن مەنسىپى بارا - بارا ئۆسۈپ، «ئىشقى بەگ» دەپ نام ئالغان. ئۇ خانغا تېخىمۇ ئەرزىپ كەتكەنلىكتىن خان تەرىپىدىن «ھېكىم»

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

دېگەن ئاخىرقى چوڭ مەنسەپكە ئېرىشىپ خوتەنگە ئەۋەتىلگەن. ئۇ، خوتەنگە كەلگەندىن كېيىن، خوتەن قاراقاشنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرىنى باشقۇرۇپ، يۇقىرىلارنىڭ كۈچى بىلەن بوز يەر ئېچىپ، تېرىلغۇ يەرلەرنى كۆپەيتىپ، كۆپلىگەن يەرلەرنى ئۆزى ئىگىلەپ، بىر قىسىم يەرلەرنى دېھقانلارغا تۇتقۇزغان. قاراقاش ناھىيىسىنىڭ كۆپلىگەن كەنتلىرىدىكى يەر-زېمىن ھوقۇقى ئۇنىڭ ئىلكىدە بولغان.

ھېزىم ھېكىمبەگنىڭ 1780 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە بولغان 169 يىل ئىچىدە ئالتە ئەۋلادى ئۆتكەن بولۇپ ئۇلار: ھېزىمشاھ ھېكىم ئوغلى خۇش كېپەك. خۇش كېپەك ھېكىم ئوغلى مۇبارەكشاھ ھېكىم، مۇبارەكشاھ ھېكىمنىڭ ئوغلى مۇھەممەت ئىلى گۇڭ. مۇھەممەت ئىلى گۇڭنىڭ ئوغلى مۇسا گۇڭ، مۇسا گۇڭنىڭ ئوغلى ناسىر گۇڭ، ئەپرۇز گۇڭ، زايىت گۇڭ، ئىمىن ئەلەم، مۇھەممەتخان گۇڭ قاتارلىق بىر قانچە چوڭ-كىچىك ئوغۇل - قىز «گۇڭ» لاردىن ئىبارەت.

ھېزىمشاھ ھېكىمدىن باشلانغان مەنسەپ ۋارىسلىرى مۇھەممەت ئىلى گۇڭ دەۋرىگە كەلگەندە ئۇلار ئۆزىگە ھوقۇق، ئىمتىيازىنى كۈچەيتىش مەقسىتىدە مۇھەممەت ئىلى گۇڭنى «ھاكىم» قىلىپ بېيجىڭدىكى خان قېشىغا خوتەننىڭ ۋەكىلى سالاھىيىتى بىلەن ئەۋەتىدۇ. مۇھەممەت ئىلى بېيجىڭغا مېڭىش ۋاقتىدا بىر ياغاچ ھارۋىغا بىر تۇپ نەشپۈت كۆچىتىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ ماڭىدۇ. ئۇ بېيجىڭغا يېتىپ بارغۇچە بولغان

بىر يىل ئىچىدە، نەشپىت كۆچىتى كۆكلەپ شاخ - پۇتاق چىقىرىدۇ.

خان ئائىلىلىرى مۇھەممەت ئېلى ئېلىپ كەلگەن بۇ ئاجايىپ ئۆزگىچە سوۋغاتنى كۆرگەندىن كېيىن ئۇنى ھەيرانلىق ۋە خۇشاللىق ئىلكىدە قوبۇل قىلىدۇ. ھەمدە ئۇنىڭ مەنسىپىنىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە ئىمكان تۇغۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەت ئېلى ھاكىمنىڭ مەرتىۋىسىگە «گۇڭ» دېگەن مەنسەپ نامى قوشۇلۇپ، «مۇھەممەت ئېلى گۇڭ» دەپ ئاتىلىدۇ. ھېزىمشاھ ھېكىمنىڭ مەنسەپ ۋارىسلىرى ئەنە شۇ «مۇھەممەت ئېلى گۇڭ» زامانىدىن باشلاپ «گۇڭ غوجىلار» دەپ ئاتىلىدۇ.

«گۇڭ غوجىلار» نىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش تارىخى 1780-يىلى ھېزىم شاھېكىمنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدىن باشلىنىپ 1948 - يىلى زايىت گۇڭنىڭ ۋاپاتىغا قەدەر 168 يىل داۋاملىشىپ ئالتە ئەۋلادىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ھېزىمشاھ ھېكىمدىن باشلانغان «گۇڭ غوجىلار» مەنسەپ ۋارىسلىق تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ.

«گۇڭ» دېگەن ئاتالغۇ شۇ ۋاقىتتىكى ھاكىمىيەتنىڭ قانۇنىدا «ۋاڭ» «گۇڭ»، دېگەن ئىككى خىل مەنسەپنىڭ بىرسىنىڭ نامى بولۇپ، «ۋاڭ» باشلىق، «گۇڭ» مۇئاۋىن باشلىق دېگەن مەناغا ئىگە ئىدى.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورى

«گۇك» لارنىڭ ھاكىممىيەت تامغىلىرىدىكى خەنزۇچە خەت «گۇك يىچۇ» دەپ ئوقۇلغان بولۇپ «ۋاڭ» لار قۇمۇل، تۇرپان، كۇچار قاتارلىق جايلاردا «گۇك» لار جەنۇبىي شىنجاڭ تەۋەلىكىدە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن.

«گۇك» لۇق مەنسەپ شۇ چاغدا يەرلىك ئەمەلدارلارنى مەنسەپكە قويۇش، مەنسەپتىن قالدۇرۇش، يۆتكەش، ھەتتا ئامباللارنىمۇ خالىغانچە مەنسەپتىن ئېلىۋېتىش، قويۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپلا قالماي يەرلىك ئەمەل-دارلارنىمۇ خالىغانچە باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى.

كېيىنكى زامانلارغا كەلگەندە، ئامباللار «گۇك» لارنى باشقۇرۇش ھالىتى شەكىللەنگەن. «گۇك»لار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە قاراقاش ناھىيىسى-نىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا كۆپلىگەن يەرلەرنى (يېڭى ئېچىلغان بوز يەرمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ئىگىلىۋالغان-نىڭ سىرتىدا، قاراقاش دائىرىسىدە «ئاق مەدرىسە»، «چوڭ مەدرىسە»، «قوخ كۆل مەسچىت»، «چاقار مەد-رىسە»، «سىرلىغ مەسچىت» قاتارلىق تۆت جايدا مەدرى-سە بىنا قىلغان. تۆت جايغا مەسچىت سالدۇرغان. «گۇكلار» بۇ مەدرىسە - مەسچىتلەرگە كەنتتە نامىنىڭ باش ھەرپى «قاف» (ق ھەرپى) بىلەن كەلگەن كەنتلەردىكى پۈتۈن يەر - زېمىنلىرىنى «ۋەخپە قىل-دىم» دەپ تۆلىيە (ئىسپات خېتى) قىلىپ، بۇ تۆلىيىگە ئاقسارايي كەنتىدىن توپاقىقا مىنىپ «ئەلەم» لىك

قىلىنىدىغان ئەلەم قاتارلىق 6 ئاخۇن ئۆز موھۇرلىرىنى بېسىشقان. بۇ يەرلەر ھازىرقى قاراقاش بازىرى ئىچىدىكى قەن زاۋۇتى ئورنى ئالدىدىكى تېرىلغۇ مەيدان - (كونا ئىسمى قۇمىلۇق دەپ ئاتىلاتتى) دىن 500 مو، قارا باغدىن 400 مو، قۇدۇغلىدىن 300 مو، ھازىرقى پۇچاقچى يېزىسىنىڭ «قۇمشېرىق» كەنتىدىن 400 مو، قاراماندىن 400 مو بولۇپ جەمئىي 2000 مودىن ئارتۇق يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇشۇنچىۋالا كۆپ يەرلەر ئەينى ۋاقىتلاردا مەدرىسە مەسچىتلەرگە ۋەخپە قىلىپ ئايرىپ بېرىلگەن.

ئۇنىدىن باشقا يەنە خان يارلىق چۈشۈرۈپ، قارا قاشتىن 50 ئۆيلۈك يوقسۇل دېھقاننى «گۈك»لارنىڭ خىزمىتىگە قويغان. بۇ 50 ئۆيلۈك دېھقان يىللىبويى گۈكلارنىڭ بوز يەر ئېچىش، تېرىلغۇ يېرىگە ئىشلەش، ئۆي ئىشلىرىنى قىلىش قاتالىق ئېغىر ئەمگەكلىرىنى ئۈستىگە ئالغان. بۇ يوقسۇللارنىڭ ئەۋلادى - كۆپەيگەنسېرى «گۈك» لارنىڭ ئۇلارنى قۇل قىلىش ۋاستىسى تېخىمۇ كۈچىيىپ، ئۇلار كۈن بويى — ئاچ - زارلىقتا ئېغىر ئەمگەكتىن قۇتۇلالمىغان. زۇلۇمغا چىدىمىغان خەلق، قارا قاشقا ئامبال قىلىپ ئەۋەتىلگەن بىڭ دارىنغا (خەنزۇ) ئەرز - شىكايەت قىلىپ، «گۈك» لارنىڭ زۇلۇمىغا نارازىلىق بىلدۈرگەن. بىڭ دارىن بېيجىڭدىكى خانغا بۇ ئەھۋالنى مەلۇم قىلغانىدىن كېيىن خانىدىن جاۋاب

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

خەت كېلىپ 50 ئۆيلۈك دېھقان «گۆك» لارنىڭ خىز-
مىتىدىن بوشىتىپ قويۇلغان. «گۆك» لارنىڭ تۇر-
لۇك - خىراجەت - چىقىملىرىنى - قاراقاش تەۋە-
سىدىن يىغىدىغان تۇياق بېجى ئارقىلىق قامداش
بەلگىلەنگەن. «گۆك» لار بىر نەچچە يىل تۇياق بېجى
ئېلىپ ئۆزلىرىنى باققان بولسىمۇ — شۇ چاغدىكى
ھۆكۈمەت «تۇياق بېجى» دىن ئۇلارنى بەھرىمەن
قىلىشنى توختىتىپ، ئايلىق مائاش بېرىش يولغا
قويۇلغان. شۇنىڭ بىلەن گۆكلارغا خوتەندىكى ئاش-
لىق سېگىدىن كۆپ مىقداردىكى بۇغداي مائاش
ئورنىدا بېرىلگەن.

«گۆك» لار ئۆزلىرىنىڭ تەختى ۋارىسلىق تۈزۈ-
مىنى قوغداش ئۈچۈن ئۆز دەرگاھىغا 16 نەپەر قورال-
لىق ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە
بولغان. ئۇلار سەپەرگە چىققاندا ياكى مېھمانىدار-
چىلىق ئىشلىرىغا ماڭغاندا خەنزۇچە سېرىق، قىزىل،
قارا ئۇزۇن كىيىملەرنى كىيىپ، جو① ئۈستىگە چىقىپ
ئولتۇراتتى. جونى 24 ئادەم يەلكىسىگە ئېلىپ تاۋۇت
كۆتۈرگەندەك كۆتۈرۈپ ماڭاتتى. ئالدى - كەينىدە
ساقچى، يايى ۋە بىر قانچە پايلاقچىلار چۇقان - سۈرەن
كۆتۈرۈپ - داغدۇغا پەيدا قىلىشاتتى.

بەدۆلەت ھاكىمىيىتى تىكلەنگەن 18 يىل ئىچىدە

---

① جو — ئىككى تەرىپىدە شوتىسى بار، ئۈستۈرى سايىۋەن قىلىنغان تەختىراۋان.

(بۇ چاغدا مۇسا گۆك ۋارىسلىق ئۈستىدە تۇراتتى،) «گۆكلار» نىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى ئاجىزلاپ كەتتى. لېكىن بەدەۋلەت ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغانىدىن كېيىن بېيجىڭدىن ئۈرۈمچىگە رەئىس قىلىپ ئەۋەتىلگەن، — دۇدۇ ئىسىملىك خەنزۇ ئۈرۈمچىدىن مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ، ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلغان ۋە ئۇلار تەرىپىدىن «گۆك» لۇق مەنسىپىگە ئېرىشكەن مۇھەممەت ئېلى «گۆك»، مۇسا «گۆك» لارنى ئىزدەپ تېپىپ، مۇسا «گۆك» بىلەن، ئىمىن ئەلەمنى بېيجىڭغا بىللە ئېلىپ بارغان. بېيجىڭ خانى مۇسا گۆكغا قايتىدىن «گۆك» لىق مەنسىپىنى بېرىپ قايتۇرغانىدىن كېيىن، دۇدۇ مۇسا گۆكنىڭ ئوغلى ناسىر گۆكنى چەرچەن ناھىيىسىگە ئامباللىققا، زايىت گۆكنى ھەربىي باشلىقلىققا تەيىنلىگەن. بىر نەچچە يىل چەرچەنگە ئامبال ۋە ھەربىي باشلىق بولۇپ تۇرغان بۇ گۆكلار «توگلۇغ» «تۇگلۇغ باشلىقى» دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان. گۆكلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنى قايتا تىكلەنگەنىدىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىش دائىرىسىمۇ كېڭىيىپ بارغان. شۇنىڭدىن باشلاپ سىيىت گۆك يېڭىسار ناھىيىسىگە گۆك، ناسىر گۆك ئامبال، زايىت گۆك ھەربىي باشلىق قىلىپ تەيىنلەنگەن. كېيىن زايىت گۆك غۇلجا، ئاقسۇ، كۇچا، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردا ۋالىي، بانكا باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن.

كېيىنكى تەختى ۋارىسلاردىن ئەيۇز بەگ قارا

قاش ئىككى مىڭغا بەگ. مەھەممەتخان غوجا قارا قاشـنىڭ بېگى ھەم ماخوسەن دەۋرىدە ئامبال. گومىنداڭ دەۋرىگە كەلگەندە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا رەئىس بولـغان. ئۇ 1948 - يىلى قاراقاش «قومىلۇق» تىكىـنى ئۆيىدە ۋاپات بولغان.

ئىمىن ئەلەم گۆك ئۆز دەۋرىدە قاراقاشـقا بىرـنەچچە يىل ئەلەم بولغان. 1933 - يىلـى يەكەننىـڭ ۋالىيسى، ماخوسەن دەۋرىـدە قاراقاشنىـڭ ئامبىلـى بولغان. كېيىن شىڭشىسەي تەرىپىـدىن قولغا ئېلىـنىپ تۈرمىدە ئۆلگەن.

گۆك غوجىلارنىـڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئورنى قاراقاش ناھىيىسىدە بولۇپ، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت دائىرىسى بىر قەدەر كەڭ بولغان. ئۇلارنىـڭ خوتەن، كېرىيە ناھىيىسىنىڭ لايسۇ قاتارلىق جايلاردا ئورۇغ تۇغقانلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك يېقىن - يورۇقلىرى بار. ئۇندىن باشقا خوتەندە ئۆتكەن ئەخمەتتوختـى ئەلەم، ھەبىبۇللا مۇپتى ھاجى، (ئابدۇراخمان خان غوجىنىڭ ئاتىسـى) خان ئاغىـچا خېنىم (ئانىسـى) قاتارلـىق، «خوجا» لار بىلەنمۇ تۇغقانـچىلىق مۇناسىۋىتـى بار ئىدى.

تارىـختا مەلۇم ئىز قالـدۇرۇپ كەتكەن «گۆك غوجىلار» قارا قاش ناھىيىسىنىڭ ئىۋەت يېزىسىدىكى چاقـار كەنتىـدىن بولۇپ ئۇلارنىـڭ 6 - بوۋىسـى ھېزىـمشاھ ھېكىم بېيجىـڭدە قازا تاپـقان (بېيجىڭگە بارغان، قازا تاپقان ۋاقتى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇـ

مات يوق) «گۇڭ» ئەۋلادلىرىدىن خۇش كىپەك،
مۇبارەكشاھ، مۇھەممەت ئىبلى، مۇسا، ناسىر، ئەپرۇز،
مۇھەممەتخان، زايىت قاتارلىق «گۇڭ» لارنىڭ ھەم-
مىسى ھازىرقى تىۋەت يېزىسىنىڭ چاقار مەدرىسى-
ئالدىدىكى شامىگۆر قىلىنغان مەقبەرىگە دەپنە
قىلىنغان.

«گۇڭ» لار قازا تاپسا «گۇڭ» لۇق مەدرىسە -
مەسچىتلەرگە ئاخۇن بولغان كىشىلەر قەبرىسىگا ھىتا 40
كېچە - كۈندۈز قونۇپ دۇئا - تىلاۋەت قىلغان.
ئەگەر «گۇڭلار» نىڭ قەبرىسىدىكى دۇئا - تىلاۋەت
ۋاقتى تەرك ئېتىلسە، ئاخۇن دىنى ئىمتىيازى ۋە بولۇپ
بېرىلگەن ۋەخپە يېرىدىن مەھرۇم قىلىناتتى.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئېگىز ئېرىق غوجىلار

جاپپار رەھىمى، ماخمۇت سىيىت

قاراقاش ناھىيىسىنىڭ زاۋا يېزىسىدا نەچچە يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە «ئېگىز ئېرىق غوجىلار»، «سەئىد ئەۋلادى»، «مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام نەسەبىدىن» دەپ ئاتالغان بىر يەرلىك فېئوداللار تەبىقىسى جۇڭگو ئازاد بولغانغا قەدەر ھۆكۈم سۈردى.

«ئېگىز ئېرىق غوجىلار» ئاساسلىقى زاۋا يېزىسىدىكى ئېگىز ئېرىق، شاخلىق، يار بېشى، ئاق سارايدىكى تاقى ئالدى قاتارلىق تۆت كەنتتە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ نامى چىققانلىرى «ئېگىز ئېرىق غوجىلار» بىلەن «شاخلىق غوجىلار» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ غوجىلارنىڭ نامى ئورتاق «ئېگىز ئېرىق غوجىلار» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ يەرلىك ئىمتىيازى كۈچلۈك، بايلىقلىرى كۆپ بولۇپ، ئەۋلادمۇ-ئەۋلاد نۇرغۇن تېرىلغۇ يەر، يايلاق، دەڭ-سارايلىرى ۋە ئىشلىگۈچىلىرى بولغان.

ئېگىز ئېرىق غوجىلارنىڭ ئاخىرقى ئەۋلادى مەمتىلى خاننىڭ زاۋا يار بېشى دېگەن يەردە 4000

مو، ياۋا يېزىسىدا 1000 مو، داراسكالىدا 800 مو (شاللىق)، ئاراگۇم، غازلىق دېگەن يەرلەردە 400 مو، بوستان توغراقتا 600 مو يەرلىرى بولۇپ، دۇۋا، مىتىز، پۇششى تېغىدىكى يايلاقلاردا 22 مىڭدىن ئارتۇق قويلىرى بار ئىدى. ئۇندىن باشقا قاراڭغۇ تاغ، كېرىيە تاغلىرىدا 3 مىڭدىن ئارتۇق قوي، 1000 غا يېقىن قۇتازلىرىمۇ بار ئىدى. ئەگرى ساي، پوپۇنا، پوكا، پىيالما قاتارلىق جايلاردا يايلاق ۋە تېرىلغۇ يەرلىرى بارلىقى ئېنىق بولسىمۇ ئۇنىڭ سانى بىزگە مەلۇم ئەمەس.

مەمتىملى خان غوجىنىڭ خوتەن شەھىرى ئىچىدىكى بىناكارلىق شىركىتىنىڭ ئورنىدا، زاۋا كۇتۇرەمدە 10 دىن ئارتۇق دەڭ - سارايلىرى بولۇپ، بۇ سارايلاردا تىجارەتچى - سودىگەرلەر، بايلار قونۇپ ئۆتەتتى. دەڭ - سارايلارنىڭ مەخسۇس مۇلازىملىرى ۋە كۇتكۇچىلىرى بولۇپ، ئۇلار دەڭ - سارايلاردىن كىرگەن كىرىمنى غوجىلار خەزىنىسىگە ئۆتكۇزەتتى. خەزىنە باشقۇرغۇچى ماڭسۇر ئاخۇن دېگەن كىشى غوجىلارنىڭ خەزىنىسىنى باشقۇراتتى. ئۇ پۈتۈن كېرىم - چىقىم ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ھېساباتچىلارنىمۇ باشقۇراتتى.

ھەر قېتىملىق ھۆكۈمەت سايلىمىدا غوجىلاردىن بىر كىشى غوجىلارنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن ھاكىمىيەت تەركىبىگە كىرگۈزۈلگەن. مەسىلەن، 1935 - يىلى مەھەممەت ئىبلى خان بىر مەزگىل بەگ بولغان، بۇ

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

خىل سايلام غوجىلارنىڭ يەرلىك ھوقۇقىنى بىمالال-
يۈرگۈزۈشىنىڭ ئاساسى ئىدى.

غوجىلارنىڭ يەرلىرىگە ئاقىدىغان سۇ «تەرەت
سۈيى» دەپ ئاتىلىپ سۇنىڭ جىددىي توما - ۋاقتى-
دىمۇ توختىماي ئېقىپ تۇراتتى. دېھقانلار ئازغىنە
كۆكتات يەرلىرىنىمۇ دىنىي تۈس ئالغان بۇ «تە-
رەت سۈيىدىن» ئېچىپ ھەرگىزمۇ سۇغۇرالمايتتى.

ئېگىز ئېرىق غوجىلار شۇنچىۋالا يەر، چارۋا
قاتارلىق بايلىقلىرىنى باشقۇرۇشتا ئۆزلىرىگە چەك-
سىز سادىق بولغان ئاق ساقاللىرىغا تايىناتتى.
مەسىلەن، خەزىنە ئاقساقىلى ماكسۇر ئاخۇن، دېھقان-
چىلىق ئاقساقىلى ھاشىم ئاخۇن، غوجىلار سەپەرگە
چىققاندا ھەمراھ بولۇپ قۇش - قاچىغىر ئوينىتى-
دىغان (ئوۋچىلىق، ساياھەت ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى)
ئاقساقال تۇرسۇن ئاخۇن ئىدى. چوڭ ئاقساقال
دەپ ئاتىلىدىغان روزى كۆز دېگەن ئادەم يۇقىرىقى
ئاقساقاللارنى باشقۇراتتى. چوڭ ئاقساقال روزى
كۆز يەنە غوجىلارنىڭ - ھۆكۈمەت بىلەن ئالاقىلىشى-
دىغان ئىشلارنى بېجىرىشتىن باشقا، غوجىلارنىڭ مەن-
پەئەتىگە زىت ئىش قىلغان ئادەملەرنى تىڭ - تىڭلاپ
غوجىلارغا دوكلات قىلىپ تۇراتتى. ھەر بىر ئاقساقال-
نىڭ بىردىن مىرزىسى (كاتىپى) بولۇپ ھەربىر مىر-
زىغا 10 مو، ھەربىر ئاقساقالغا 20 مو ئەتراپىدا
يەر بېرىلەتتى. ئاقساقاللار غوجىلارغا ئەۋەتىلگەن ھەر
خىل سوۋغا - سالاملاردىن چوتا ئېلىپ چونتەككە

سالاتتى. غوجىلار ئۆز خەزىنىسىدە ئالتۇن، كۈمۈش،
قاشتېشى قاتارلىق كان بايلىقلىرىنى كۆپەيتىشكە
مەخسۇس بىر ئاق ساقال تۇرغۇزغان بولۇپ، ھەر
قېتىمىدا 20 — 30 كالا ئۆلتۈرۈپ، گۆشىنى قوناققا
ئالماشتۇرۇپ، قوناقنى ئۇلۇغلارغا ئېلىپ بېرىپ
ئالتۇن، قاشتېشىغا ئالماشتۇراتتى. ئۇندىن باشقا
مەخسۇس شېكەر قونقى شىرنىسى، ئۈزۈم شىرنىسى
ئىشلەپچىقىرىپ تۇلۇمغا قاچىلاپ نەچچە پاتمان تۇلۇم
شىرنىلەرنى ئات، تۆگىلەرگە ئارتىپ شىمالىي شىنـ
جاڭغا ئېلىپ بېرىپ سېتىش يولى بىلەن خەزىنىنى
تولدۇراتتى. بۇنىڭغا بىر مىسال: ئازادلىقتىن كېيىن
غوجىلارنىڭ ئوردىسىدىن بىر ماشىنىدا لىق كەلگۈدەك
قاشتېشى چىققان بولۇپ، بۇلارنى شۇ ۋاقىتتا ھۆكۈـ
مەت سېتىش ئارقىلىق پۇلىغا نۇرغۇن كەتمەن سېتىـ
ۋېلىپ دېھقانلارغا ئۈلەشتۈرۈپ بەرگەن.

غوجىلارنىڭ تېرىم - تىكىم ئىشلىرىنى قىلىـ
دىغانلار پۈتۈن دېھقان، يېرىم دېھقان، ئوتاقچى،
ئىجارىكەش، يىللىقچى دەپ 5 خىلغا بۆلۈنگەن، پۈتۈن
دېھقان غوجىلار ئۈچۈن يىل بويى ئىشلەيتتى. ئىش
ھەققى ئۈچۈن 10 مودىن 15 موغا قەدەر تېرىپ
يېيىشكە يەر بېرىلەتتى. يېرىم دېھقان 6 ئاي ئىشـ
لەيتتى. 6 مو يەر بېرىلەتتى. ئوتاقچى دېھقان قانـ
چىلىك يەر ئالسا شۇنچىلىك يەر بېرىلەتتى. چىققان
ھوسۇلنى ئىككى ھەسسە قىلىپ بىر ھەسسىدىن بۆلۈـ
شەتتى. ئىجارىكەش دېھقانلار نەچچە مو يەرنى قانـ

ئۇيغۇر كىتاب تورپېكىتى
www.uyghurkitap.com

چىلىنىڭ ئاشلىقتا ۋەدىلىشىپ ئالغان بولسا شۇ ئاش-
لىقنى ساق تاپشۇرۇش توختام قىلىناتتى. پايدا تاپ-
سىمۇ، زىيان تارتسىمۇ ئۆزىگە بولاتتى. لېكىن ئال-
ۋاڭ - ياساق، سۇپۇلى دېگەنلەرنى غوجىلار ئۆزى
تۆلەيتتى. جىددىي تېرىم - يىغىم ۋاقتىدا يۇقىرىقى
ئائىلىلەر ئوپچا كېلىپ ئىشلەيتتى. بۇلارغا 12 چارەك-
تىن قوناق بېرەتتى.

غوجىلار دېھقانلارنى شۇكرىگە دالالەت قىلىش
ئۈچۈن: «ئاللا تائالا بىزنىڭ زۇۋۇلىمىزنى چوڭ ئۆز-
گەن، بىز ئاسماندىن ئالتۇن بۆشۈكتە چۈشكەن»
دېگەندەك سۆزلەر بىلەن ئۇلارنى ئىشەندۈرەتتى.
خامان ۋاقتى كەلگەندە ئۆشرە - زاكات، كەپسەن
(پاكلاش ئاشلىقى) قاتارلىقلارنى ئايرىپ چىقىپ،
ئاجىز - ئورۇقلارغا تۆلەشتۈرۈپ بېرىش بىلەن -
سۇ ھەققى، ئۆتنە يېرىم قىلىدىغان ئاشلىقلارنى ئاي-
رىۋېلىپ قالغان قىسمىنى ئامبارغا تۆكەتتى (بۇ خىل
ئادەت دېھقانىغىمۇ، غوجىغىمۇ ئورتاق ئىدى). غوجى-
لارنىڭ ئەيشى - ئىشرەت، كەيپ - ساپا، كۆڭۈل ئې-
چىش پائالىيىتى ئاساسەن ئىككى خىل - شەكىلدە
بولغان. بىر خىل شەكلى - دىنىي تۈس ئالغان
زىكرى - سۆۋەت قىلىپ ھۆكمەت ئوقۇپ ئاللاغا
تەۋىنىش بولۇپ، بۇ خىل كۆڭۈل ئېچىش ساپايى،
ھۆكمەت ۋە ئۇسسۇل بىلەن قىزىغان، ئاخىرىدا داس-
تىخان تارتىلىپ ئېسىل تائاملار بىلەن زىياپەت
بېرىلەتتى.

يەنە بىر خىل شەكلى – ئاتاغلىق سازەندىلەرنى تەكلىپ قىلىپ، يۈسۈپ – زۇلەيخا، يۈسۈپ ئەخمەت قاتارلىق داستانلارنى ئوقۇتۇش، مۇقام ئېيتقۇزۇش قاتارلىق شەكىللەردىن باشقا، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى قىمار ئويناش، نەشە چېكىش قاتارلىق ئىشلار بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى. مەھەممەت ئىشانىم دېگەن كىشى غوجىلارغا دۇچار چىلىپ مۇقام ئوقۇپ بېرەتتى. غوجىلار قىش كۈنلىرى ئوغلاق تارتىشىش، ئوۋچىلىق ئىشلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى.

غوجىلار بىز «پەيغەمبەر ئەۋلادى»، «سەيىت ئەۋلادى» ئۆز ئەۋلادىمىزنىڭ ئۇرۇق – پۇشتىنى بۇلغىمايمىز – دەپ يەرلىك دېھقانلاردىن — ئۆزئارا تويلاشمايتتى. مۇبادا مەلۇم سەۋەب بىلەن يەرلىك دېھقانلارنىڭ ئۇرۇقىدىن نىكاھلىنىپ قالغانلارنىڭ ئىناۋىتى بولمايتتى ياكى ئۇنداقلارنى ئۆز قېتىمغا ئالمايتتى. ئۇلار ئاساسلىقى ئۆز ئۇرۇق – ئەۋلادلىرى بىلەن تويلىشىشتىن باشقا كۆك – غوجىلار بىلەن قۇدا – باجىلىق مۇناسىۋەت ئورناتقان. مەسىلەن، تارىخان غوجىنىڭ ئانىسى سامساقخان كۆكلار پۈشتىدىن ئىدى. بۇ مەھەممەت ئېلى كۆك دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. ئۇندىن باشقا ئېگىز ئېرىق غوجىلاردىن بولغان ئىبراھىم ئىشان دېگەن كىشى ئابدۇراھمان پاششا – ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ تۇل قالغان خوتۇنى رەۋى – خېنىمنى خوتۇنلۇققا ئالغان. بۇ توغرىدا مۇنداق بىر قوشاق تارقالغان:

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

رەۋى خېنىمنىڭ ئولتۇرۇشى،
قىرىق بىر ھۇجرىنىڭ باشى.
قولىدا دۇردۇن ياغلىق،
كۆزىدە دەريا ياشى.

ئېگىز ئېرىق غوجىلارنىڭ يەر ئىگىلىشى

ئېگىز ئېرىق غوجىلارنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «خان» دېگەن قوشۇمچە ئۇلىنىپ ئۇلارنى ئۇلۇغلاش مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئەرلىرىنى «خان»، ئاياللىرىنى «خېنىم» دەپ ئاتاش خەلق ئارىسىدا ئومۇمىي ئادەتكە ئايلانغان. مەنچىلىك ھۆكۈمىتى دەۋرىگە كەلگەندە يەركەن خان ئامبىلى بۇلارنىمۇ «خان» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى ئاڭلاپ قېلىپ، تارىخانىنى ئۆز يېنىغا ئېلىپ چىقىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرىدۇ. يەرلىك ئەمەلدارلار پەرمانىنى بەجا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تارىخانىنى باغلاپ، بېشىغا مىس لىگەنىنى قىزىتىپ يېقىپ مىڭ بىر ئازاب بىلەن ئۇنى يەركەن خان ئامبىلىنىڭ قېشىغا ئېلىپ چىقىدۇ.

يەركەن خان ئامبىلى تارىخانىنىڭ ئازاپ-رىيارەت چەككەنلىكىدىن ئەپسۇسلىنىپ، قىزغىن كۈتۈپ سۆھبەت ئۆتكۈزىدۇ. خان ئامبال تارىخانىدىن: ئۇيغۇرلاردا تارى ئاخۇن دەيدىغۇ، سىزنىڭ ئىسمىڭىزنى نېمە ئۈچۈن تارىخان دەيدۇ؟ — دەپ سورايدۇ. (خان ئامبالنىڭ تارىخانىنى چاقىرتىپ چىقىشتىكى مەقسەت-

مۇ دەل مۇشۇ «خان» نىڭ مەنىسىنى ئېنىقلاش، ئۆزىدىن خانلىق تالىشىش گۇمانىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، خاتىرجەملىكنى قولغا كەلتۈرۈش ئىدى)، تارىخان ناھايىتى قۇۋ، زېرەك ئادەم بولغانلىقتىن، خاننىڭ سوئالىغا دۇدۇقلىماي جاۋاب بېرىدۇ. ئۇ: بىزلەر دېھقان، يەر تېرىش بىلەن شۇغۇللىنىمىز، شۇڭا بىزنىڭ ئىسمىمىزغا ئاشۇ «دېھقان» دېگەندىكى خان قوشۇلۇپ كەلگەن، دەيدۇ. خان ئۇنىڭ جاۋابىدىن قانائەت ھاسىل قىلىپ: خوش، رىيازەت چېكىپسىز، نېمە تەلىپىڭىز بار؟ — دەپ سورايدۇ. تارىخان: ھېچقانداق تەلىپىم يوق، پەقەت بىر كالا تېرىسى ئورنىچەلىك يەرگە مۆھۈر خەت قىلىپ بەرسىڭىز، مەن دېھقان ئادەم بولغاندىن كېيىن تېرىپ يەپ جان باقسام، دېگەن تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. خان ئامبال ئۇنىڭ دېگىنىدەك مۆھۈر خەت قىلىپ ئۇنىڭ تەلىپىنى ئورۇنداش بىلەن ئۇنى قوغداپ مېڭىشقا بىر بۆلۈك خەنزۇ چېرىكلەرنى بىللە قوشۇپ يولغا سالىدۇ. تارىخان قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلار ئىچىدىكى ئىناۋىتى ئۆسۈپلا قالماي، كالا تېرىسىنى تىلىپ زەي تاسما قىلىپ، شىمالدىن جەنۇبقا، شەرقتىن غەربكە تارتىپ كۋادرات شەكلىدە بىمالال نەچچە مىڭ مو يەر ئىگىلىگەن. نەتىجىدە زاۋىدىن پىيالما، دۇۋا، فوفۇنا، خوتەن، ياۋا قاتارلىق جايلارغىچە بىر مۇنچە تاغ، يايلاق ۋە تېرىلغۇ يەرلەرنى ئىگىلىگەن، ياۋا يېزىسىدىكى مىڭ مو دېگەن يەر شۇ چاغدا

www.uyghurkitap.com

ئىچىلغان. ئىگىز ئىرىق غوجىلارنىڭ زاۋىدىن خوتەنـ
گىچە بولغان جايلاردىكى دەك - سارايلىرى، نەچچە
مىڭ تۇياق چارۋىلىرى شۇ چاغدىن باشلاپ روناق
تاپقان ۋە كۆپەيگەن. ئۇلارنىڭ يەرلىك ئىمتىيازىمۇ
بارغانسېرى كۈچىيىپ ئەمگەكچى خەلقنىڭ بۇ «پەيـ
غەمبەر ئەۋلادلىرى»غا بولغان ساددا، ستىخىيىلىك
ھۆرمەت ۋە ئېتىقادى بارغانسېرى ئېشىپ بارغان.

ئىگىز ئىرىق غوجىلارنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئەھۋالى

1. ئىگىز ئىرىق غوجىلارنىڭ ئاقسارايي يېزىسىدا
غوجا خەلپىلىرىم دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر ئۇرۇقـ
داش تارمىقى بولۇپ، بۇلار ناھىرات تۇرمۇش كەـ
چۈرۈپ كەلگەن، ئەمما بۇلار ئىچىدە موللا، ئۆلىما،
ئىشانلار كۆپ بولغانلىقتىن خەلپىلىرىم دەپ ئاتالغان،
ئىگىز ئىرىق غوجىلارنىڭ يەر، مال دۇنياسى كۆپ بولـ
سىمۇ موللا كىشىلەر يوق دېيەرلىك. شۇڭا ئۇلار، «ئىگىز
ئىرىق غوجىلار» دېگەن نام بىلەنلا ئاتالغان. بۇھەقتە
غوجىلار ئىچىدە مۇنداق بىر تارىخىي رىۋايەت ساقلانغان
مەۋلانا خەلپەم دەسلەپ بەلختىن چىڭگىزخان ئىستىـ
لاسىدا قېچىپ كېلىپ كۇيا يېزىسىنىڭ دەرۋىش كەنـ
تىسىدە ئولتۇراقلاشقان. مەۋلانا خەلپەمنىڭ سوپىـ
تالىپلىرى دەرۋىشنىڭ ئادەملىرى بىلەن سۇ تالىشىپ
قېلىش ماجراسى بىلەن مەۋلانا خەلپەمنىڭ ئۆيلىرىـ

گە ئوت قويغان، بۇ چاغدا مەۋلانا خەلپەمنىڭ بىر قىزى خەزىنە ئاچقۇچىنى، بىر ئوغلى قۇرئان ۋە باشقا كىتابلىرىنى كۆتۈرۈپ چىققان. بۇ چاغدا مەۋلانا خەلپەم ئاچقۇچ كۆتۈرۈپ چىققان قىزىغا: ساڭا ئاللا دۇنيا ئاتا قىلغاي دەپ دۇئا قىلغان، قۇرئان كىتابلارنى ئېلىپ چىققان ئوغلىغا: ساڭا ئاللا ئىمان ۋە ئىلىم ئاتا قىلغاي دەپ دۇئا قىلغان ئىكەن. شۇڭا قىز تەرەپ ئېگىز ئىرىق غوجىلار مال دۇنياغا ئىگە بولغان، ئوغۇل تەرەپ ئاقساراي خەلپىلەر ئىلىم - بىلىم ئۆگىنىپ موللا ئۆلىمالاردىن بولغان دېگەن رىۋايەت ھازىرغىچە تارقىلىپ كەلمەكتە.

ھازىر ئېگىز ئىرىق غوجىلار ئەۋلادلىرىدىن ئابدۇل ئەزىزخان، — ئاقساراي - خەلپىلەردىن ئابدۇلۋاھاپ خان ھاجى، ئابدۇل ھىممەت خان قاتارلىقلار ھايات ياشىماقتا. مۇھەممەتنىيازخان مەخدۇم مەۋلانا خەلپەمنىڭ مەقبەرىسىدىكى چوڭ خانىقانىڭ خاتىپى ۋە ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولغان.

2. ئېگىز ئىرىق غوجىلار، بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكەندەك ئۆز نەسەبىمىزدىن ئەمەس - دەپ يەرلىك خەلقلەرنىڭ قىزلىرىنى نىكاھىغا ئالمايتتى ۋە قىز بەرمەيتتى. لېكىن ئۆز نەسەبىدىن بولمىسىمۇ يۇقىرى تەبىقىلەر بىلەن تويلىشاتتى، مەنچىلىك خانىدانلىقى دەۋرىدە ئاتچۇيدىكى غوجىلاردىن ھەببۇللا مۇپتى ھاجىنىڭ قىزى ئېگىز ئىرىق غوجىلاردىن مەھەممەتتوخـ

www.uyghurkitap.com

تىخان بىلەن نىكاھلانغان. كېيىن ئابدۇرەھمانخان غوجا مەنچىلىك ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش تەييارلىقى ئۈچۈن غوجىلارنىڭ كالا - قويلىرىنى ھەيدەپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتكەن. غوجىلار ماللارنىڭ بىر قىسمىنى قويۇپ كەتسىلەر دېگەندە ئۇلار ئۇنىماي ھەممىنى ھەيدەپ ماڭغان. نەتىجىدە ئىككى تەرەپ ئۇرۇشۇپ غوجا تەرەپتىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسى قېچىپ جېنىنى قۇتقۇزغان بولسىمۇ، ئابدۇرەھمان خان غوجىنىڭ سىڭلىسىنى ئۆز نىكاھىدا ساقلاۋاتقان مەھەممەتتوختىخان: مەن ئۇلارغا كۈيئوغۇل بولغاندىن كېيىن ماڭا چېقىلمايدىغۇ - دەپ خاتىرجەم ئۆيىدە تۇرۇۋەرگەن. لېكىن ھەببۇللا مۇپتى ھاجىنىڭ ئوغلى ئابدۇراھمانخان ئەۋەتكەن ئادەملەر دەرغەزەپ بولۇپ مەھەممەتتوختىخاننىڭ ئۆيىگە بېسىپ كىرىپ ئۇنى چالا بوغۇزلاپ قويۇپ كەتكەن. مەھەممەتتوختىخان چالا بوغۇزلانغانلىقتىن تىكىپ داۋالاش نەتىجىسىدە ساقايغان بولسىمۇ 6 ئايدىن كېيىن ئاتچۇي غوجىلار ئۇنىڭ ساقايغانلىقىنى ئاڭلاپ كېلىپ بوغۇپ ئۆلتۈرگەن، مەھەممەتتوختىخاننى بوغۇزلىغان پىل سۆڭىكى دەستىلىك پىچاقنى غوجىلار ئەۋلادىدىن ئۆمەرخان ئاتا بوۋىسىدىن تارتىپ ساقلاپ كەلگەن ئىكەن.

ئابدۇراھمانخان غوجا (پاششا) قوزغىلاڭدا ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ تۇل قالغان ئايالى رەۋى خېنىمنى ئىبراھىم ئىشان نىكاھىغا ئالغان.

3. ئېگىز ئېرىق غوجىلاردىن زىكرىيا ئىشان مەھەممەت ئېلى گۆك غوجىنىڭ قىزى سامساق خېنىمنى ئۆز نىكاھىغا ئېلىپ، بىر نەچچە قىز - ئوغۇل پەرزەنت كۆرۈپ ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئېگىز ئېرىق غوجىلارنىڭ يەركەندىكى تۇغقانلىرىدىن بىرى سامساق خېنىمنى رازى خېنىم ئىسىملىك بىر خوتۇنىنىڭ ئۈستىگە نىكاھلاپ ئالغان.

شۇ چاغدىكى ۋاقەلەردىن توقۇلغان بىر قوشاق بۇ ئىشلارنىڭ پاكىتتى سۈپىتىدە خەلق ئېغىزىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە:

ئاق بوز ئاتنى داملايسەن،
قارا بوز ئاتقا يەتمەيدۇ.
سامساقخانىنى داملايسەن،
رازىخانغا يەتمەيدۇ.

دېمەك ئېگىز ئېرىق غوجىلارنىڭ ئۇرۇق- پۇشتى يەكەندىكى تۇغقانلىرى، خوتەن ئىساتچۇيدىكى غوجىلار ۋە قاراقاشنىڭ تىۋەتتىمىكى گۆك غوجىلارغىچە چېتىلىدۇ.

ئېگىز ئېرىق غوجىلار بىلەن ئاتچۇيى غوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە ئۇنىڭ سەۋەبلىرى

ئېگىز ئېرىق غوجىلار بىلەن گۆك غوجىلارنىڭ قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتى بولۇپلا قالماستىن

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئۇلاردا پىكىر كۆز قاراش جەھەتلەردە ئوخشاشلىق مۇناسىۋىتى بار ئىدى. يەنى ھەر ئىككىسى تەرەپ ھۆكۈمەتنى قوللايتتى. ھۆكۈمەتمۇ ئۇلارغا چېقىلمايتتى. مانا مۇشۇ سەۋەبتىن بۇ ئىككى غوجىلار ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت يوق ئىدى. ۋەھالەنكى ئىگىز ئېرىق غوجىلار بىلەن ئاتچۇي غوجىلار ئوتتۇرىسىدا ئۆتكۈر زىددىيەت بولۇپلا قالماستىن، بۇرۇنقى قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتى بارا - بارا دوست - دۈشمەن ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتكە بېرىپ يەتكەن. چۈنكى ئىگىز ئېرىق غوجىلار ئۆزلىرىنىڭ يەر مال - دۇنيالىرىنىلا قوغدايتتى. قانداق ھۆكۈمەت بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇلارغا چېقىلمىسىلا شۇ ھۆكۈمەتنىڭ ھېمايىسىدە ئۆز ئىمتىيازىنى ساقلاپ قېلىشنى، «سەئىد ئەۋلادى» دېگەن نامىنى زىيانغا ئۇچراتماسلىقنى ئارزۇ قىلاتتى. ھېبىبۇللا مۇپتى ھاجى بولسا ئۆزىنىڭ ئەلەملىك ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىرگە سىرتنىڭ تاجاۋۇزىغىمۇ قارشى تۇراتتى. ھەبىبۇللا مۇپتى ھاجىنىڭ ئىگىز ئېرىق غوجىلار بىلەن قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىشىنىڭ سەۋەبىمۇ دەل ئۇلارنى قولغا كەلتۈرۈپ، غوجىلارنىڭ - مال دۇنياسى ئارقىلىق ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەشكە تېخىمۇ كۈچلۈك ئاساس يارىتىشنى مەقسەت قىلغان ئىدى. ئەپسۇسكى غوجىلار مەيلى يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ زوراۋانلىقى بولسۇن، مەيلى سىرتنىڭ تەجاۋۇزى بولسۇن مېھمانىدارچىلىق، سوۋغا - سالام

تارقىلىقلا مۇرەسسە يولى بىلەن ئۆز ئىمتىيازىنى
ساقلاپ قېلىشنى ئويلايتتى. مانا بۇ خىل ئوخشىمىغان
قاراشلار ئىككى تەرەپنى قاتتىق ئۆچمەنلىك گىردا-
بىغا ئېلىپ باردى.

بۇنىڭغا بىر مىسال: ھەبىبۇللا مۇپتىي ھاجى
مەنچىڭ ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش
ئۈچۈن ھەربىي كۈچىنى تولۇقلاش مەقسىتىدە 1860 -
يىلى ئېگىز ئېرىق غوجىلاردىن تارىخاننى ئۆزىنىڭ
خوتەن گازۇندىكى ئۆيىگە تەكلىپ قىلىدۇ. تارىخان
ئۆزىنىڭ يېقىن سۆھبەتدىشى پەتتار خەلىپەمنىڭ
ھەمراھلىقىدا ھېبىبۇللا مۇپتىي ھاجىنىڭ گازۇندىكى
ئۆيىگە بارغاندا، كۈتكۈچىلەر تارىخاننى كىرىشكە
رۇخسەت قىلىپ، پەتتار خەلىپەمنى كىرگۈزمەيدۇ.
بۇ چاغدا تارىخان: بۇ كىشى مېنىڭ ئەڭ يېقىن
ئادىمىم، بۇ كىشى كىرمىسە مەنمۇ كىرمەيمەن دەپ
تۇرۇۋالىدۇ. ئائىلاج ئىككىيلەننى كىرگۈزگەندىن
كېيىن ھەبىبۇللا مۇپتىي ھاجىم تارىخان بىلەن
سۆھبەت ئۆتكۈزۈش جەريانىدا ھۆكۈمەتكە قارشى
قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنىڭ تەييارلىقى ھەققىدە كۆپ
مەسلىھەتلەرنى بېرىدۇ. ئاخىرىدا بىز خوتەندە
ئەسكەر تەييارلاپ بولدۇق، سىلەر قاراقاشنى پەتھى
قىلىڭلار، بىز خوتەننى پەتھى قىلىمىز، تايتاق
بازىرى ئۇدۇلىدىكى دەريا بويىدا غەلىبىلىك ئۇچرى-
شايلى، دەيدۇ. تارىخان ئۆز بايلىقلىرىنى ۋە ئىمتى-
يازىنى قوغداشنىڭ كويىدا بۇ پىكىرلەرگە كۆڭلىدە

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

قىلچە قوشۇلمىسىمۇ «ئۆيگە كىرگەن مېھمان قوزىدىن يۇۋاش» دېگەندەك مۇپتى ھاجىنىڭ پىكىرلىرىنى قوبۇل قىلغان بولۇپ قايتىپ كېلىدۇ. تارىخان قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنىڭ ئورنىغا قېچىش تەييارلىقىنى قىلىپ ئورۇق - تۇغقان بالا - چاقىلىرى پەتتار خەلپەمنى ئېلىپ ئاتلىق يەكەنگە قاچىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ھەبىبۇللا مۇپتى ھاجى دەرغەزەپ بولۇپ تارىخان بىلەن پەتتار خەلپەمنى تۇتۇش ۋە پەۋقۇلئاددە تۇتۇشۇپ قېلىش ئېھتىماللىقىنى كۆزدە تۇتۇپ ئۆلچىنىڭ مۇپتىسىنىڭ قوماندانلىقىدا 300 ئاتلىق ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. بۇ چاغدا تارىخانلار ئاللىقاچان قېچىپ كەتكەن بولۇپ پەتتار خەلپەمنىڭ 7 ياشلىق ئوغلى رەھىم بالىنى قولغا چۈشۈرىدۇ. بىراق بۇ ئارىسىدە بالىنى ئېلىپ بېرىپ غەزەپكە يولۇقتۇرۇشقا ئىچى ئاغرىغان كىشىلەر: بىز بۇ بالىنى ئاپارمايلى، ئەگەر ئاپارساق توپ ئوقىغا يەم قىلىمىز. مۇپتى ھاجىغا پەتتار خەلپەم رەھىم باقى ئىسىملىك بىرلا بېقىۋالغان بالىسىنى تاشلاپ قېچىپتۇ، بۇ بالىنى ئەسلىدىكى ئاتىسى قولىغا ئاپتۇ، ئۇنى ئېلىپ كەلگىنىڭ پايدىسى بولماس دەپ ئېلىپ كەلمىدۇق، دەپ ئىشنى تۈگەتكەن.

تارىخانلار يەكەنگە بېرىپ ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن ياقۇپ بەگ ھېبىبۇللا مۇپتى ھاجىنىڭ سۇلدۇرخان، مەسۇمخان - ئىسىملىك ئىككى ئوغلىغا تون كىيگۈزۈپ، دوئا ئالغىلى كەلدۇق دېگەن ساختا نام

بىلەن ھەببۇللا مۇپتى ھاجىنى گازۇندىكى تۇردىسىدا ئاسىلداپ ئۆلتۈرگەن، بۇ چاغدا ھەببۇللا مۇپتى ھاجىنىڭ تاجاۋۇزچىلارغا ئاسىلداننىغانلىقىنى كۆرگەن خەلق مۇنداق قوشاق توقۇغان:

مەسۇمخان دېگەن ئاخماق،
بېلىدە كۈمۈش چاقماق.
بۇ جاھاندا بارمىكىن،
چارچاپانغا شەر ساتماق.

بۇنى ئاڭلىغان تارىخان خاتىرجەم ھالدا يەكەندىن قايتىپ كەلگەن.

ئېگىز ئېرىق غوجىلارنىڭ ئىسلام قوزغىلىڭغا قاتنىشىشى

1933 - يىلى قاراقاشتا پارتلىغان مەھەممەتئىمىن داموللا باشچىلىقىدىكى ئىسلام قوزغىلىڭىدا ئېگىز ئېرىق غوجىلار سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئاكتىپ رول ئوينىدى. ئۇلار قوزغىلاڭنىڭ ئىقتىسادىي چىقىملىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆز خەزىنىسىدىن قوزغىلاڭغا بەدەل قىلىشتىن سىرت ئامىلخان ھاجى مۇئاۋىن قوماندانلىق ۋەزىپىسىگە تەيىنلەندى. تۇرسۇنباقىخان، يۇسۇپخانلار ئەسكەر باشلىقى بولۇپ يېڭىسارىدىكى ماخوسەن ئەسكەرلىرى بىلەن بولغان سوقۇشتا ئۆلگەن. 1934 - يىلى 6 - ئايدا

ئۇيغۇر كىتاب تورپىكتى
www.uyghurkitap.com

ئىسلام سوقۇش مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئامىلىخان هاجى ھەرەمگە كېتىپ ماكانلاشقان، ئۇنىڭ ئوغلى مەتتۇر دىخان ھاجى ھازىر تۈركىيىدە ھايات بار.

ئەبەيدۇللا خان غوجىنىڭ ماخوسەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنغاندىن كېيىنكى پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلۈشى

1934 - يىلى 6 - ئايدا ئىسلام قوزغىلىڭى مەغلۇپ - بولغاندىن كېيىن مەھەممەتئىمىن داموللا 300 دىن ئارتۇق ئەسكەر بىلەن لاگرو، فوفونا تاغ جىلغى-لىرىنى بويلاپ چېكىنىدۇ. ئۇلار بىر تەرەپتىن چېكى-نىپ بىر تەرەپتىن قوغلاپ كەلگەن ماخوسەن قوشۇ-نلىرى بىلەن قاتتىق ئېتىشىدۇ. چېكىنىش جېڭى قىلى-ۋاتقان قوشۇن ئىچىدە ئېگىز ئېرىق غوجىلارنىڭ نەسەبىدىكى جالالىدىن خان غوجىنىڭ 20 نەچچە ياشلىق ئوغلى ئەبەيدۇللا خان بار بولۇپ، ماخوسەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئەسىرگە چۈشۈپ قالىدۇ. ماخوسەن قوشۇنلىرى مەھەممەتئىمىن داموللا قوشۇ-نلىرىنى چېكىندۈرۈپ بولغاندىن كېيىن - ئەبەيدۇللا خانىنى خوتەنگەن ئېلىپ بېرىپ تۈرمىگە قاماپ قو-يىدۇ. جالالىدىن خان غوجا جېنىدىنمۇ ئەزىز كۆرى-دىغان ئوغلى ئەبەيدۇللا خاننىڭ قامىلىپ قالغانلىقى-نى ئاڭلاپ قاتتىق ئازابلىنىپ ئۇنى قۇتقۇزۇۋېلىش ئۈچۈن سوۋغا سالام ئېلىپ بېرىپ خوتەندىكى ماخو-

سەنىسىنىڭ ئەمەلدارلىرىغا يالۋۇرىدۇ. ئەمەلدار 15 چارەك ئالتۇن ئېلىپ كەلسەڭ بالاڭنى بېرىمەن، دەيدۇ. جالالىدىننىڭ غوجا ئىككى قېتىمدا 15 چارەك ئالتۇن بېرىدۇ، لېكىن ئەمەلدارلار ئالتۇننى ئېلىپ بولۇپلا جالالىدىننىڭ غوجىنىڭ كۆزىگە كۆرسىتىپ تۇرۇپ ئەبەيدۇللا خاننى چېپىپ تاشلايدۇ. بۇ خىل پاجىئەلىك ئەلەمدىن پۇچۇلانغان جالالىدىننىڭ غوجا داستانچىلارنى تەكلىپ قىلىپ ئوغلى ھەققىدە داستان توقۇتىدۇ. ئەمەلىي ۋەقەدىن توقۇپ چىقىرىلغان بۇ داستان ئەبەيدۇللا خاننىڭ ماتەمدە ناھايىتى تەسىرلىك ئوقۇلۇپ مېيىت ئۇزىتىلىدۇ. بۇ «قارا قاش خەلق داستانلىرى» ئىچىدىكى مەشھۇر خەلق داستانى قاتارىدا خەلق ئارىسىدا 60 نەچچە يىلدىن بېرى كەڭ تارقىلىپلا قالماستىن، «بۇلاق» مەجمۇئەسىدە ئېلان قىلىندى، «قارا قاش خەلق داستانلىرى» — كىتابىدا «ئەبەيدۇللا خان» دېگەن نام بىلەن ئۆچمەس ئورۇن ئالدى.

ئېگىز ئېرىق غوجىلارنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى

ئېگىز ئېرىق غوجىلار ئۆزلىرىنىڭ پەيغەمبەر-ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش، ئۆزلىرىنىڭ نامىنى ئەۋلادمۇ-ئەۋلاد ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن مۇكەممەل نەسەپنامە (شەجەرەت) قالدۇرۇپ ماڭغان، ئەپسۇسكى بۇ نەسەپنامىلەر ھەببۇللا مۇپتى ھاجى بىلەن دۈشمەنلىشىپ قالغان چاغلاردا مۇپتى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ھاجى تەرەپتىن كۆيدۈرۈۋېتىلگەن. ئېگىز ئىرىق غوجىلار ئۆز نەسەپنامىسىنى قايتىدىن تۇرغۇزۇپ - چىققاندىن كېيىن ئۇنى جېنىدىنمۇ ئارتۇق كۆرۈپ ساقلاشنى بىر - بىرىگە ۋەسىيەت قىلىپ، مەدەنىيەت ئىنقىلابىنىڭ بوران - چاپقۇنلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئىككى نۇسخا نەسەبنامە ساقلىغان. بۇنىڭ بىرسى سامان قەغەزگە يېزىلغان بولۇپ، كونىراپ يىرتىلىپ كەتكەن، يەنە بىرى ئۇزۇنلۇقى 3 مېتىر كەڭلىكى 35 سانتىمېتىرلىق خوتەن قەغىزىگە يېزىلغان نۇسخا بولۇپ ئاخىرقى غوجا ئەۋلادلىرىدىن ئابدۇللا ئەزىز خان غوجا ساقلىغان.

بۇ نەسەپنامە ۋە باشقا تارىخىي مەنبەلەردىن قارىغاندا ئېگىز ئىرىق غوجىلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تۆۋەندە بايان قىلىنغاندەك مەنبەگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلىشكە بولىدۇ. چىڭگىز خان ماۋا ئۇننەھرىگە بېسىپ كىرگەندە بۇخارادا ئەبۇ ھاپىز كەبىرى، خارەزىمدە شەيخ نەجمىدىن كۇبرا قاتارلىق ئالىملاردىن 60 مىڭدىن ئارتۇق تالىپلار ئىلىم ئېلىۋاتاتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ھەزرىتى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ 21 - ئەۋلادى ئىلىم - ئىرفاندا كامالەتكە يەتكەن يۈسۈپ خۇاجە ئىسىملىك بىر كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ بىلىمىگە قايىل بولغانلار ئۇنى ھۆرمەت يۈزىسىدىن مەۋلانا خەلپەم دەپ ئاتىشاتتى.

چىڭگىزخاننىڭ قىرغىنچىلىقىدىن ئېھتىيات قىلغان ئالىملار دەرھال ئۆزلىرى خالىغان مەملە-

كەتلەرگە قېچىپ پاناھلىنىشقا ئىجازەت ئالغانىدىن
كېيىن يۇسۇپ خۇاجە مەۋلانا خەلىپەم بەلىخ ئارقى-
لىق يەركەنگە كېلىپ بىر مەزگىل تۇرۇپ قاراقاش
كۇيا يېزىسىنىڭ دەرۋىشكەنتىدە ئولتۇراقلاش-
قان. كېيىن بۇ يەردىن - سۇ ماجىراسى بىلەن ئاق-
ساراي يېزىسىغا كۆچۈپ چىقىپ تاش مازار دېگەن
يەردە ئېتىكاپخانا سېلىپ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە شۇ
يەردە تۇرغان. ۋاپات بولغاندىن كېيىن تاقى ئالدى
مازارىغا دەپنە قىلىنغان. ھازىرمۇ قەبرىسى ئوب-
دان ئاسرالغان.

ئېگىز ئىرىق غوجىلار مەۋلانا خەلىپەمنىڭ ئوغۇل
ئەۋلادى، ئاقساراي خەلىپىلەر قىز ئەۋلادى بولۇپ
ھازىرغىچە بۇ - نەسەپنامىنى ئۆز ئارىسىدا ساقلاپ
كەلمەكتە.

نەسەپنامەدىكى زەنجىرسىمان ئىسىملار:

1. مەۋلانا خەلىپەمنىڭ ئوغلى: خۇشرنى.
2. خۇشرنىڭ ئوغلى: خۇشتۇرخان غوجا.
3. خۇشتۇرخان غوجىنىڭ ئوغلى: خۇجى شۈكرى.
4. خوجى شۈكرىنىڭ ئوغلى: نىمانخان غوجا.
5. نىمانخان غوجىنىڭ ئوغلى: ئابدۇشۈكۈرخان غوجا.
6. ئابدۇشۈكۈر خان غوجىنىڭ ئوغلى: زىكرىيا خان غوجا.
7. زىكرىيا خان غوجىنىڭ ئوغلى: خوجى يەھيا خان غوجا.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېگى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

8. خوجا يەھيا خاننىڭ ئوغلى: خوجى زىكرىيا-
خان ئىشان،

خوجا زىكرىيا خان ئىشاننىڭ ئوغۇللىرى ۋە قىزلىرى:

ئوغۇللىرى:	قىزلىرى:
1. ئىبراھىم خان غوجا.	1. ماھ شادە خېنىم.
2. مەتتوختىخان.	2. ھاجەر خېنىم،
3. تارىخان.	3. چولپان خېنىم.
4. ئىلىمخان ھاجى.	
5. ئەرەخان غوجا.	

يۇقىرىقى 2 رەتكە يېزىلغان مەتتوختى خان خان ئىشاننىڭ ئوغلى غوجى ئەبەيدۇللا خان (1937 - يىلى قارا قاشتا تۇنجى يېڭى مائارىپنىڭ بارلىققا كېلىشىدە تۆھپە قوشقان زات.)

خوجا ئەبەيدۇللا خاننىڭ ئوغلى ئابدۇلئەزىز خان (ھازىر ھايات ياشاۋاتقان دېھقان).

يۇقىرىقى 3 - رەتتىكى تارىخاننىڭ ئوغۇل قىزلىرى:

5 ئوغۇل، 3 قىز بولۇپ بۇلار تۆۋەندىكىچە:

ئوغۇللىرى:	قىزلىرى:
1. ئىسمائىل خان غوجا	1. ئايشىخان ھاجى.
2. ئاتاۋۇللا خان غوجا.	2. نىساخان ھاجى.
3. نامانخان غوجا	3. ئوغۇلخان ھاجى.
4. ئەكرەمخان غوجا.	

5. غازىخان

يۇقىرىقى 4 - رەتتىكى ئىلىخان ھاجىنىڭ ئوغلى مەھەممەتئىلىخاننىڭ زەينەپ خېنىم، ئاتىكە خېنىم ئىسىملىك ئىككىلا قىزى بار ئىدى.

يۇقىرىدا ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە غوجىلارنىڭ ئىسىملىكىنى تارىخىمىزدا بايان قىلدۇق.

ئېگىز ئېرىق غوجىلارنىڭ ئاخىرقى تەقدىرى

دۆلىتىمىز ئازاد بولغاندىن ئېگىز ئېرىق غوجىلاردىن مەھەممەتئىلىخان، غوجى ئەبەيدۇللا خان، يەھياخان، ئابدۇشۈكۈرخان، ئەيساخان ھاجى، مەھەممەت ئىبراھىم خان، يۈسۈپخان، مەھەممەتخان، ماخمۇتخان، گۆھەر تاجى خېنىم، ئاتىكە خېنىم، بۇۋى زورا خېنىم، ماھ شادە خېنىم، نەبى تاجى خېنىم قاتارلىق ئەر - ئايال 25 تىن ئارتۇق كىشى پومىشچىك بولغان. ئەخمەتخان زالىم، قانخور بولغانلىقتىن 51 - يىلى زومىگەر بولۇپ باستۇرۇلغان.

خوجا ئەبەيدۇللا خان خەلقپەرۋەر، ئىلىم پەرۋەر كىشى بولۇپ ئىلغار پومىشچىكلار قاتارىدا مۇئامىلە قىلىنغان. ئۇ دېموكراتىك ئىلغار زاتلار سېپىدىن ئورۇن ئېلىپ سىياسىي كېڭەشنىڭ پائالىيەتلىرىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ 1973 يىلى كېسەللىك سەۋەبىدىن ۋاپات بولغان.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

شاخلىق فېئوداللىق قوروسى توغرىسىدا

جاپپار رەھىمى

قاراقاش ناھىيىسىنىڭ سايىباغ يېزىسى تە-
ۋەلىكىدە شاخلىق دەپ ئاتىلىدىغان بىر كەنت بار.
شاخلىق فېئوداللىق قوروسى مۇشۇ كەنتىگە جايلاش-
قان. بۇ قورو — ئىگىز ئېرىق غوجىلارنىڭ ئاخىرقى
ۋەكىلى مەتتۇرسۇن خان ھاجىنىڭ قورا - جايى
بولۇپ 1925 - يىلى سېلىنغان. ئەسلىدە 20 نەچچە
ئېغىز ئۆيى، ئۈچ كۆل، 20 مودىن ئارتۇق باغ ئىچىگە
سېلىنغان بولۇپ، باغدا ئالما، ئانار، نەشپۈت، ئۈزۈم،
ياڭاق، چىنار، سۇپۇن دەرىخى، سەندەل دەرىخى، سىدە،
سېرىنگۈل، ئارچا قاتارلىق ھەرخىل مېۋە، مەنزىرە دە-
رەخلىرى يەتكۈزۈلگەن. بۇ باغ ناھىيە تەۋەسىدە تېپىلما ي-
دىغان چىرايلىق باغ بولۇپ، بۇنىڭدىكى ھەشەمەت-
لىك ئايۋان - سارايلار 1949 - يىلىغا كەلگۈچە ئىگىز
ئېرىق غوجىلاردىن بولغان مەتتۇرسۇن خان ھاجى-
نىڭ ئارامگاھى ئىدى. مەتتۇرسۇن خان ھاجى مۇ-
شۇ چاھار باغ ئىچىدە نەچچە ئون خىزمەتكارلىرىنىڭ

ھەمما يەرىدە خالىسا باغ سەيلىسى قىلاتتى، خالىسا ئېتىغا مىنىپ ئۆز تەۋەقەسىدىكى يارانلىرىنىڭ ئۆيىگە مېھمانغا باراتتى. ھىندىستان، كەشمىر قاتارلىق دۆلەتلەرگە ساياھەتكە چىقىپ مەدەنىيەتلىك شەھەرلەردە ئويناپ، كۆزىگە چىرايلىق كۆرۈنگەن ماللارنى ۋە ئېسىل بۇيۇملارنى ئېلىپ كېلەتتى. ئۇ ھەر قېتىم چەت ئەلدىن قايتىپ كەلگەندە نەچچە ئون خىزمەتكارلىرى ئالدىغا بېرىپ كۈتۈۋالاتتى. مەتتۇرسۇنخان ھاجى ئازادلىق ھارپىسىدا چەت ئەلگە قېچىپ كەتتى. ئازادلىقتىن كېيىن بۇ باغ - قورۇلار ھۆكۈمەت ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈپ ئېلىنىپ، مەتتۇرسۇنخان ھاجى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ تەركىبى ۋە قىلمىشلىرى بىر تەرەپ قىلىندى. يەرلىرى مۇسادىرە قىلىندى.

ئازادلىقتىن كېيىنكى يىللاردا بۇ قورۇ - باغلار كادىرلار دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ئىشخانا ۋە ياتىقى قىلىندى. 1956 - يىلىدىن كېيىن پىلە - ئۈجمىچىلىك مەيدانىدىكى ئىشچىلار ياتاق قىلىپ ئىشلەتتى ۋە شۇلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. شۇ جەرياندا بۇ ھەشەمەتلىك ئۆيلەردىن پەقەت ئالتە ئېغىزلا ئۆي، بىر كۆل ۋە يۇقىرىدا ئاتالغان مېۋىلىك ۋە مېۋىسىز دەرەخلەرلا قالدى.

لېكىن قاراقاشتىكى ئاخىرقى فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ شاھىدى بولۇپ ساقلىنىپ قالغان بۇ قورانىڭ تارىخىغا قىزىققۇچىلار كۈنسايىن كۆپەيدى.

ئاتاغلىق يازغۇچى، دراماتورگ مەرھۇم زۇنۇن

ئۇيغۇر كىتاب تورپېكىتى
www.uyghurkitap.com

قادىر 1958 ـ يىلى بۇ يەرگە كېلىپ خىزمەتتە بولـ
دى. ئۇرغۇن سەنئەتكارلار، سىنارىستلار بۇ يەردە
ھۆججەتلىك فىلىملەرنى ئىشلىدى ۋە ماتېرىيال يىغـ
دى. 1962 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈـ
مىتى، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىـ
زەت قىلىنىدىغان يادىكارلىق ئورنى قىلىشنى ئېلان
قىلغان.

پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن
كېيىن خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى
ئىدارىسى رەسمى ئۆتكۈزۈپ ئېلىپ، بۇ يەرگە قوغـ
داش تاختىسى بېكىتىپ، بۇ يەرنى قوغداش. باشقۇـ
رۇشقا مەخسۇس ئادەم قويغان. ھازىر «شاخلىق فېـ
ئودالىلىق قوراسى» ئىچىدىكى ئالتە ئېغىز ئۆي، باغ،
ھەر خىل مېۋە ـ چېۋە ۋە ئەتىۋارلىق دەرەخلەر ئۆز
پېتى ساقلىنىپلا قالماي، ئەتراپى مۇستەھكەم ئېتىـ
لىپ، دەرۋازىدىن كىرىپ چىقىش تۈزۈملىرى بېكىـ
تىلدى. ھازىر بۇ باغنىڭ مېۋە ـ چېۋىلىرىدىن كېـ
رىم قىلىنىۋاتقان پۇل نەچچە مىڭ يۈەنگە يېتىدۇ.

مۇناسىۋەتلىك تارماقلار «شاخلىق فېئودالـ
لىق قوروسى»نى قايتا رېمونت قىلىش ۋاقىتلىق پەلـ
گىلىمىنى تۈزۈپ چىقتى.

ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرى

ئابدۇكېرىم ئابدۇللا، ئەخمەتجان مەخسۇت

ناھىيىمىزدە بۇرۇنىدىن باشلاپ داپ، دۇتار، راۋاب، تەمبۇر، ساتار، قالۇن قاتارلىق چالغۇلار ئارقىلىق مەھەللە مەشرەپلىرى، پىرە ئويۇنى، ھەر خىل بوۋا ئويۇنى، غاز ئويۇنى (ئىپتىدائىي سەھنە درامىلىرى) ئوينىلىپ كەلگەندىن باشقا، لەپەر ئويناش، ناخشا ئېيتىش ۋە 12 مۇقام ئولتۇرۇشلىرى ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن. بۇ چاغلاردا داڭلىق چالغۇچىلاردىن ئايىمخان ھاجى، ساۋۇتخان، مۆمىنجان، روزەكجان، خېلىچخانلار تەمبۇر، ساتتارلار بىلەن مۇقام ئورۇنلايتتى.

1937 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى سوچاڭدا قاراقاش تارىخىدا تۇنجى قېتىملىق چوڭ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ئۇيۇشتۇرۇلغان. بۇ چاغدا قۇربان گەيجاڭ، كېبىر ئاخۇن، باقى خۇيجاڭ قاتارلىق تىجارەتچى - سودىگەرلەرنى تەشكىللەپ سوچاڭنى قىزى-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

تىش مەقسىتىدە چايخانا، دۇكان ئېچىپ نۇرغۇن كىشىلەر بۇ يەرگە جەلپ قىلىنغان. مىللىي بەزمە مەشرەپلەر قىزىپ، ئۇسسۇل ئويناش، چايخانا. مەيخانىلاردا مۇقام ئاڭلاش، كۆلكە - چاقچاقلار ئەۋجىگە چىققان. ھەر قايسى يېزا رايونلىرىدا قوچقار سوقۇشتۇرۇش، خوراز سوقۇشتۇرۇش، چېلىشىش، ئوغلاق تارتىش قاتارلىق ئويۇنلار ۋە ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت پائالىيەتلىرى ئۈچ كۈنگىچە قىزىغان.

1941 - يىلى خوتەندە ئۆزبېكىستاندىن كەلگەن ھاجى مۇھەممەت، نۇرزات قاتارلىقلار ئاچقان مۇزىكا كۇرسىغا ناھىيىمىزدىن نۇرسەيدى، ئىمىنىياز ئەخمەت، ئىمىن غوجى، مەتنىياز ئىمىنشا قاتارلىق تۆت نەپەر كىشى قاتنىشىپ، تۇنجى قېتىم ئىسكىرىپكا ۋە باشقا سازلارنى چېلىشنى ئۆگىنىپ كەلگەن. بۇلار ئۆگىنىشنى تاماملاپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قاراقاشتىكى ئويغۇر ئويۇشمىسى تارمىقىدا بىر سانائى نەفىس (سەنئەت گۇرۇپپىسى) تەشكىللەپ بۇ گۇرۇپپىغا شەھەر قىزلار مەكتىپى، ئوغۇللار مەكتىپىدىن لاياقەتلىك بولغان، سەنئەت ئىقتىدارى بارلارنى تاللاپ قاتناشتۇرۇش بىلەن مەشرەپ شەكىللىرى ئاساسىدا نۇرغۇن لەپەر، خورلارنى ئورۇندىغان. ياپونغا قارشى تۇرۇش ۋە ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىنى مەدھىيىلەيدىغان «بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ» قاتارلىق درامىلارنى ئويناپ چىققان. ئۇندىن باشقا «ئارشىن مال ئالان»، «رابىيە - سەئىدىن»، «تاھىر - زۆھرە»-

«غېرىب - سەنەم» قاتارلىق درامىلار سەھنىلەشتۈ-
رۈلۈپ، ناھىيە بازىرىدا ۋە يېزىلارغا ئېلىپ بېرىپ
ئوينىغان. كىيىم - كېچەك ۋە سەھنە ئىشلىرى خېلى
يۇقىرى سەۋىيىدە بولۇپ، كىيىملەرگە ئۈنچە - مار-
جانلارنى تاقاپ، غېرىب - سەنەمنىڭ بېشىغا كىيدى-
غان تاجىلارنى ئەينەك پارچىلىرىدىن زىننەتلەپ سەھ-
نىنىمۇ شۇنىڭغا لايىق ياساپ ئوينىغان. شۇ چاغدىكى
سەھنە خوتەندىن كەلگەن چىڭ كويەن دېگەن خۇيزۇ رەس-
سامىنىڭ ئەمگىكى ئارقىلىق ھەيۋەتلىك تۈسكە كىرگۈ-
زۈلگەن ئىدى. خوتەن ۋىلايىتى بويىچە تۇنجى قېتىم
سەھنە سەنئىتى قاراقاشتا ئەنە شۇنداق مەيدانغا
كەلگەن.

سانائى نەفىس تەركىبىدىكى ئاساسلىق رول ئال-
غۇچى ئارتىستلاردىن ھەۋزى خانىم، ئالما خانىم،
نۇۋى خانىملاردىن باشقا درامىلاردا: شاھى ئابباس
رولىنى ئابدۇكېرىم قاسىم، سەنەم رولىنى مەريەم خا-
نىم، غېرىب رولىنى غېنى توختى، ئوبۇلقاسىم توختى،
توختى سەيدى قاتارلىقلار ئويناپ چىققان. ياپونغا
قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىگە بېغىشلانغان درامىدا
مەتقۇربان پازىل ياپون باشلىقىنىڭ رولىنى ئالغان.

سازەندىلەردىن دېمىن ئىمىن، توختى سەيدى،
ئىمىنىياز ئەخمەت، ئابدۇرېشىت مىزام، جامال ئەيسا،
غېنى توختى قاتارلىقلار بار ئىدى. سەھنىنى يورۇ-
تۇش دەسلەپ گاز چىرىغى كېيىنچە سەييۇجىدىن توك
چىقىرىش ئارقىلىق بولغان. ئەنە شۇ يىللاردا ئۇيغۇر

www.uyghurkitap.com

ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رولى ناھايىتى زور بولدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىغا ئىقتىسادىي ياردەم بېرىش ئۇياقتا تۇرسۇن پەقەت كارى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەدەنىيەت، مائارىپ، مالىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل بۆلۈملەر ئۆشرە - زاكات ۋە باشقا ئۇسۇللار بىلەن پۇل توپلاپ ناھىيىمىزنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ، سەنئەت ئىشلىرىنى يېڭى بىر تەرەققىيات باسقۇچىغا كۆتۈردى.

ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىكى مەشھۇر كىشىلەر

قاراقاش تارىخىدا ئۆزلىرىنىڭ ھالال ئەمگىكى بىلەن ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان سەنئەتكارلار، شائىرلار، تېبىبىي ئالىملار، ئاسترونوملار ۋە داڭلىق ھۈنەرۋەنلەر ئۆتكەن. بىز ئۇلارنىڭ تەرجىمىھاللىرىنىڭ بىر قىسمىنى كونا گېزىت - ژۇرنال ئارخىپلىرىدىن، بىر قىسمىنى جەمئىيەتتە ياشاۋاتقان پېشقەدەم ئىلىم سۆيەر ئىرىك تارىخ شاھىدلىرىدىن تەپسىلىي ئېنىقلاش ئارقىلىق توپلاپ تارىخ ماتېرىياللىرىغا كىرگۈزدۇق.

ساتىرىك شائىر ئەخمەتشاھ قاراقاشى

ساتىرىك شائىر ئەخمەتشاھ قاراقاشى تەخمىنەن 1740 - يىلى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ قاپاقىلا كەنت ھالۇ (ھالبۇيى) مەھەللىسىدە مۇباركشاھ ئىسىملىك بىر دىنىي ئۆلىما ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. شائىرنىڭ دادىسى مۇدەررىس بولۇپ، كۆپلىگەن تالىپلىرى بار ئىدى. بۇ مەدرىستە تالىپلار دىنىي ئىلىم

ئۆگەنگەندىن باشقا ئەرەب، پارس تىللىرى بويىچە
ئىلىم تەھسىل قىلاتتى. ئەدەبىيات، تارىخ ۋە ئىلمى
نۇجۇم ئۆگىنەتتى. شائىر ياش چاغلىرىنى دادىسىنىڭ
ئەنە شۇنداق ئەۋزەل شارائىتى ئاستىدا ئۆتكۈزدى
ۋە شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئەدەبىيات ئىلمى تەرەپكە
كۆپرەك قىزىقىشتا بولدى.

شائىر 18 ياشقا كىرگەندە دادىسىنىڭ تاپشۇ-
رىقى بويىچە قەشقەرگە بېرىپ «خانلىق مەدرىستە»
ئوقۇشقا باشلىدى. بۇ يەردىكى قايناق ئىلمىي ها-
يات شائىرنى تېخىمۇ كۈچلۈك ئىشەنچ ۋە ئۈمىد بى-
لەن تەمىنلەپ ئۇنى ئىلىم - بىلىمنىڭ كەڭرى شارا-
ئىتىغا — تەپەككۇرنىڭ پاساھەت ۋە بالاغەت مۇھى-
تىغا باشلاپ كىردى.

شائىر 24 ياشقا كىرگەن يىلى خانلىق مەد-
رىستىكى ئوقۇش ھاياتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئانا يۇر-
تى — قاراقاشقا قايتىپ كەلدى ھەمدە شۇ چاغ-
دىكى يۇرت مۆتىۋەرلىرى ئىنايىتۇللا مۇپتىنىڭ
ئىشەنچىسى بويىچە داڭلىق گۈزەر مەسچىتىگە ئىما-
ملىققا تەيىنلەندى.

شائىر خەلقنىڭ ئىشەنچىسىنى كۆزدە تۇتۇپ،
شەرىئەت ئىشلىرىغا قاتناشقاندىن باشقا، ۋاقتىنى
ئاساسەن تېۋىپلىق كەسپى بىلەن ئۆتكۈزۈپ، كىتاب
ئوقۇش ۋە يېزىقچىلىق ئىشلىرى بىلەن مۇستەقىل
ھايات كەچۈرۈشكە باشلىدى. 1828 - يىلى 88 يې-
شىدا كىسەل سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى.

شائىر ئەخمەتشاھنىڭ خەلق ھايا تىغا چوڭقۇ
سىڭىپ كەتكەن مەشھۇر شېئىرى — «سالامنامە» ت
بۈگۈنگە قەدەر ئۆز نىڭ قەدىر - قىممىتىنى ۋە گۈ
زەللىكىنى ساقلاپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ ياخشى
كۆرۈپ ئوقۇيدىغان مەنىۋى مىراسى بولۇپ كەلمەكتە

شائىرنىڭ نەسەب ۋارىسى ئابدۇقادىر ئاخۇ
نىڭ تەكىتلىشىچە: شائىرنىڭ تالىپلىرى تەرىپىدىن
كۆچۈرۈلگەن بىر دانە قول يازما توپلىمى بار ئىدى
بۇ كىتاب 1968 - يىلى مەدەنىيەت ئىنقىلابى بۇرنىدا
يوق بولغان. ئۇنىڭدا 30 پارچىغا يېقىن غەزەل
مۇخەممەسلەر ۋە ھەجۋىلەر بار بولۇپ، ئەڭ ئاياغ
سەھىپىسىگە نەزەر مۇپتىنىڭ «ياپىلاق» دېگەن بىر
ھەجۋى پارچە شېئىرىمۇ كۆچۈرۈلگەن.

شائىرنىڭ «سالامنامە» (نەزەر مۇپتىغا خەت)
ناملىق ساتىرىك شېئىرى توغرىسىدا مۇنداق بىر پا
راڭ ساقلىنىپ كەلمەكتە: شائىر ئەخمەتشاھ قەشقەردى
كى ئوقۇشنى تاماملاپ قايتار ۋاقتىدا بىللە ئوقۇ
غان ئاقسۇلۇق ساۋاقدىشى نەزەر مۇپتىغا ياخشى
بىر ئات ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلىپ پۇل ئەۋەتىدۇ
نەزەر مۇپتى ئەۋەتكەن ئات شېئىردا پاش قىلىنغان
دەك ئەيىب نۇقسانغا ئىگە ئات بولغانلىقتىن، شائىر
غەزەپلىنىپ «سالامنامە» نى يېزىپ نەزەر مۇپتىغا
ئەۋەتىدۇ. نەزەر مۇپتى چوڭ بىر بەزمە ئۇستىدە
ئولتۇرغاندا بۇ شېئىرى سالامنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ
خۇشاللىقىدا بىر تالىپقا ئۇنلۇك ئوقۇپ كۆپچىلىك

www.uyghurkitap.com

كه ئاڭلىتىشنى شۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە بولۇشنى كۆزلەيدۇ.

نەزەر مۇپتىنىڭ تالىپى شېئىرنى دېكلىماتسىيە ئاھاڭىدا ئوقۇپ ئوتتۇرا قىسمىغا كەلگەندە، نەزەر مۇپتىنىڭ چىرايى ئۆڭۈپ ئىلگىرىكى خۇشاللىقتىن ئەسەرمۇ قالمايدۇ. ئۇ، تالىپنىڭ پېشىنى نەچچە قېتىم تارتىسىمۇ بىر ئوقۇغىنىچە ئاخىرغىچە توگىتىدۇ.

نەزەر مۇپتى نەچچە كۈنگىچە گېلىدىن غىزا ئۆتمەي قاتتىق ئازابلىنىدۇ. نەتىجىدە شائىر ئەخمەتشانى ھەجۋى قىلىدىغان «ياپىلاق» ناملىق شېئىرنى يېزىپ ئەۋەتىدۇ! شائىرنىڭ تالىپلىرى كۆچۈرگەن توپلامغا نەزەر مۇپتىنىڭ ئەنە شۇ «ياپىلاق» شېئىرىمۇ كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ توپلامنىڭ يوقىلىشى كىشىنى بەكمۇ ئەپسۇسلاندۇرىدۇ. لېكىن شائىرنىڭ «نەزەر مۇپتىغا خەت» ناملىق شېئىرى بۈگۈنگىچە خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە مۆھۈر كەبى ئېنىق ساقلىنىپ كەلمەكتە.

كۆپلىگەن ئىخلاسمەنلەر شائىرنىڭ «پۇل»، «شاھ پولو»، «مېۋىلەردىكى جېدەل»، «دوڭغاق»، «ھەزرەت» قاتارلىق داڭلىق ھەجۋىيلىرىنىڭ بارلىقىنى، ئۇنى خەلق زامانلاردىن بېرى ئوقۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى قەيت قىلىدۇ.

ئىلىم سۆيگۈچى ئەۋلادلارنىڭ بۇ مەنىۋى بايلىقلارنى داۋاملىق ئىزدىنىشنى تەۋسىيە قىلىمىز.

(خوتەن ۋىلايەتلىك ئەدىمكى ئەسەرلەرنى يىغىش، رەتلەش، نەشر قىلىش ئىشخانىسى نەشر قىلغان «باياز» ناملىق توپلامدىكى تەرجىمىھالىغا ئاساسەن قىسمەن تولۇقلاپ ئىشلەندى.)

شائىر دىلبەر دورغا

شائىر دىلبەردورغا تەخمىنەن 1814 - يىلى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ پۇرچاقچى يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىپ 1887 - يىلى 73 يېشىدا ۋاپات بولغان. ئۇ كىچىكىدىنلا ئەقىللىق، زېرەك ئۆسكەن.

ئۇ ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن ئۆز يېزىسى ۋە ناھىيە بازىرىدىكى داڭلىق مەدرىسلەردە ئىلىم تەھسىل قىلىپ دىنىي ئىلىم بويىچە يۇقىرى مەلۇماتلىق بولغان.

شائىر دىلبەردورغا شوخ، چاقچاقچى، سۆزمەن ئادەم بولغانلىقتىن، يېزا بەگلىرى ئۇنى ئۆز يېنىغا تارتىپ مىرزابەگ ھەم دورغا (خىزمەتچى) قىلىپ تەيىنلىگەن.

شائىرنىڭ 70 ياشتىن ئاشقان نەۋرىسى مەتنۇرى دىلبەر شائىر ھەققىدە مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ: دادامنىڭ ئىسمى دىلبەربەگ، بوۋامنىڭ ئىسمى دىلبەر دورغا، ئاتا - بالا ئىككىلىسىنىڭ ئىسمىنىڭ مۇنداق ئوخشاش بولۇشى بوۋام دىلبەر دورغا ئۆز نامىنى ئۆچۈرمەسلىك ئۈچۈن ئوغلىنىڭ ئىسمىنىمۇ دىلبەر قويغان. بوۋام دىلبەر دورغىنىڭ شائىرلىق نامىنى كىچىكىمدە كۆپ ئاڭلىغان ۋە ئۇنىڭ قومۇش قەلەم بىلەن يازغان شېئىر كىتابلىرىنىمۇ كۆرگەن. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ كىتابلار يوقىلىپ تۈگىدى...

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

شائىر دىلبەر دورغىنىڭ 100 يىللاردىن بېرى ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ ساقلىنىپ كېلىۋاتقان «مەزلۇملار ئاھى» ناملىق 21 كۇبلېتلىق شېئىرى تا بۈگۈنگىچە يېتىپ كەلگەن.

مۇبالىغىدىن خالى بولۇشى، تىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىكى پاك - ساددىلىقى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان بۇ مۇخەممەسنىڭ نەشرىيات ياكى مەتبۇئات بولمىغان ئاشۇ زامانىدا يېزىلىپ، تا بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ كېلىشى تاسادىپىي ئەمەس. بۇ ئەسەر ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشتىكى ئېغىر كۈنلىرىنىڭ جانلىق گۇۋاھچىسى بولۇش بىلەن تارىخى قىممەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ كىشىنى يىغلاتقۇدەك تەسىر كۈچكە ئىگە بولغانلىقى تۈپەيلىدىنمۇ قەدىرلىك ئەدەبىي مىراستۇر.

شائىر دىلبەر دورغىنىڭ بۇ ئەسەرنى مەيدانغا چىقارغان ۋاقتى— جۇڭگو ئىمپېراتورى شەنتۇڭ دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ.

تارىخى خاتىرىلەرگە قارىغاندا شەن تۇڭخانىڭ دەۋرىدە (ھىجرىيە 1260 - يىلى) مىلادى 1844 - يىلى ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىكى بەزى سەۋەبلەر بىلەن مەركەز شىنجاڭغا مالىيە جەھەتتىن ياردەم بېرەلمەيدىغانلىقىنى، شىنجاڭدىكى ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلارغا ئۇقتۇرىدۇ. بۇ ئەمەلدارلار يەرلىك ۋاڭ، بەگلەر بىلەن كېڭىشىپ ئىمپېراتورغا: «مەركەز ئىقتىسادى خىراجەت بېرەلمىسە شىنجاڭنى، شىنجاڭنىڭ

ما لىيمسى بىلەن تەمدن ئەتسەك ...» دەپ ئىلتىماس سۇنۇپ
شەن تۇڭخانىنىڭ ما قۇللۇقىنى ئالدۇ. شۇنداق قىلى
ئالۋاڭ - سېلىق كۆپىيىپ كېتىدۇ.
شەھەر كوچىلىرىغا : «مۇنچە يامبۇ بەرگەن كى
شىنى بەگ قىلىمىز»، «مۇنچە پۇل بەرگەن ئادەمگ
پالانى - ئەمەلنى بېرىمىز» ۋەھاكازا دېگەن ئېلانلا
چاپلىنىدۇ. پۇلى بار ياما ن ئادەملەر ئەمەلنى بەس
بەس بىلەن سېتىۋېلىپ ئىش بېشىغا مىنىدۇ. ئۇلا
ئەمەل سېتىۋېلىشقا سەرپ ئەتكەن پۇللىرىنى بىر ن
ئون بەلكى يۈز قىلىپ خەلق ئۈستىگە چاپىدۇ. ب
مەزگىلدە ئالۋاڭ - ياساق، ھاشار - سەيسە پۇللىرى
ۋە ئاجايىپ غارايىپ ئىسىملار قويۇلغان باج - خ
راجلار خەلق ئۈستىگە چېچىلىدۇ. خەلقنىڭ دەرما ن
قۇرۇيدۇ. ئادەملەر سىياسى، ئىقتىسادىي زۇلۇمغا چ
دىيالماي ئۆز ماكانىنى، ئۆي - جايلىرىنى تاشلاپ
ياقا يۇرتلارغا قېچىپ بېرىپ تىلەمچىلەرگە ئايلىنىدۇ..
يەر - زېمىن ئىگىلىرى ئالۋاڭنىڭ كۆپلىكىدىن
تويىدۇ. يەر - سۇلىرىنى باشقىلارغا ئىجارىگە بەرس
ئالمايدىغان ئەھۋاللار تۇغۇلىدۇ. بۇ زۇلۇملا
راشىدىنخان غوجا باشچىلىقىدا قوزغالغان كۇچا
ئىنقىلابى، (1864 - يىللىرى) ۋە ئۇنىڭدىن كېيى
خوتەن قەشقەرلەردە كۆتۈرۈلگەن خەلق ئىنقىلابىيل
رىگىچە داۋام قىلىدۇ. شائىر دىلبەر دورغا خەلق
زۇلۇم چەككەن ئەنە شۇ زاماندا ياشىدى. خەلقنى
ئاھۇ - زارىغا ھەمنەپەس بولدى. دىلبەرنىڭ «مە

لۇملار ئاھى» ئاملىق مۇخەممەس شەكلىدە يازغان شېئىرى ئەنە شۇ تارىخى كۈنلەرنىڭ سادىسىدۇر. بىز بۇ قىممەتلىك ئەدەبىي مىراسنى كىتابىمىزغا كىرگۈزۈشنى لايىق تاپتۇق.

مەزلۇملار ئاھى

(خوتەن ھاكىم بەگلىكىگە سۇنۇلغان ئەرز)

دات ئېتىپ كەلدى بۇ دىلبەر ئۇشبۇ سائەتتە بېگىم،
سور بۇ قۇلنىڭ ئەرزىنى سەن شۇ بۇ ھالەتتە بېگىم.
يېزا ئىردى ئولتۇراقىم كوھنا ھالەتتە بېگىم
كەلدى ئىشكىڭگە بۇ قۇل مىڭ خىجالەتتە بېگىم،
كىركەن ئالۋاڭغا ئۆزۈم بۇرناقى سائەتتە بېگىم.

بەگلىرىم كەلسە تۇرارمەن ئالدىدا مەن قول باغلاپ،
ئېتىمەن ياخشى پولۇ قوي يېغىنى كۆپ داغلاپ.
ھەم تاماكا سالىمەن بەگكە مۇزاجىنى چاغلاپ،
سېخ كاۋابى قىلىمەن بەگنىڭ كېلىشىنى ئاڭلاپ،
بەللىرىم دالدەك ئېگىلدى بۇ خۇشامەتتە بېگىم.

ياشلىقىمدا تولا قابىل بىر يىگىت ئەردىم زىبا،
قۇۋۋەتىم بار چاغدا مەن تاپىپ ئەردىم مال ـ دۇنيا.
پۇل تۈگەپ ئەردى كىشىلەر كۆزىگە ئىلمەس ھالا،
دۆلىتىم باردا مەن ياخشى ئاتالغان دانا،
ئول زاماندا يۈرەر ئەردىم كى پاراغەتتە بېگىم.

خۇش ئۇلۇغ دۆلەت ئىكەن ئادەمگە بۇ ياشلىق،
ياشلىقىمدا ئالۇر ئەردىم دۇۋە - دۇۋىلەپ ئاشلىق،
ھەممە يەرنى قىلۇر ئەردىم كۆزگە ھەم زىغىر ماشلىق،
بەزى يەر ئارپا، قوناق، بەزىسى بىنام - تاشلىق.
مەن يىغار ئەردىم يىمىلىك ئۇشبۇ سۇرەتتە بېكىم.

ئول مەھەلدە يوق ئىدى ئاڭا ئەلنىڭ تاۋانى،
ئوقەتىم ئىلگىرى كەلگەچ ياخشى قىلغان قاۋانى،
ئىشىك ئالدىدا كۆرەردىم نەچچە قوي ۋە كالانى،
ئىچىشىم چاي بىلەن قايماق يەر ئىدىم قاتلىمانى،
ئەمدى يوق زاغرا ماڭا ئۇشبۇ ھالەتتە بېكىم.

كەلسە مېھمان ئۆيىمىزگە ئولتۇرەر ئىدىم پاقلان،
قىلغان ئۈچۈن خىزمەتىنى قانچە دۇئاسىن ئالغان،
قېرىندىم نەچچە مەھەل بولدى كۆچۈمدىن قالغان،
نانلىرىمىز يوق يېگىلى يالدۇق بۇ دەم تالغان،
بولدى قاتتىق كۈنىمىز ئۇشبۇ سۇرەتتە بېكىم.

بەللىرىم بولدى دۇتار يول ماڭۇرمەن ئېگىلىشىپ،
ئۆرە تۇرماقنى خىيال قىلسامۇ دىلدا كېچىشىپ،
ناگىھان تۇرسام ئۆرە سايەگە ئوخشاش لىغىشىپ،
پۇتلىشىپ يەرگە يىقىلسام ياتۇرمەن غىڭشىپ،
تېخى ئالۋان بېرىمەن مۇشۇ ھالەتتە بېكىم.

ئۆي سەرەمجانىم ئىرۇر ئىككى سۇرەت، بىر خاپان،
ھېيتا كەيمەكلىك ئۈچۈن بار كونا ياماقلىق چاپان،

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

تەگمىدى نەچچە مەھەل بولدى ئۆتتۈك، كەشكە تاپان،
ئانچە يېرىلدى ئاياغ دائىم يالاڭياغ يۈرۈبان،
ئۆمرىمىز ئۆتتى شۇ يەڭلىغ دەرت - پالاكەتتە بېگىم.

ئون بېشى، يۈز باشىمىز ئالۋان ئېلىپ تىنمايدۇ،
پۇل بېرىڭ دەيدۇ ئۇرۇپ، ئالمۇغچە قويمايدۇ.
دورغىلار بەزى كېلىپ قامچا بىلەن قوغلايدۇ
يالۋۇرۇپ «ئەپۇ...؟» دېسەم قوللىرىمنى باغلايدۇ.
مەن تۇغۇلغانغا پۇشايمان ھەم نادامەتتە بېگىم.

ئالتە پارچە يېرىمىز بار، ئۇنى تېرىيالماي بىنام،
بەش ئېتىزچە ئۆيىمىز بار ئولتۇرغىلى ئۆي كام،
ئەتتىگەن ناشتىدا نان يوق، يەي دېگەندە سۇيى خام.
لاچەرەم بولسا ئەگەر نان، يۈزى كۆيۈك ئۇلى خام،
قاتتى تەڭلىكتە بېشىم ئۇشبۇ پالاكەتتە بېگىم.

قالمىدى مەندە ئېشەك، ئات، قوي، كالا، ئەچكۇ، ئۇلاغ،
تۇگمە، مۇنچاق كۆچمىزدە تۇگىدى ھەم ساچ باغ.
مېۋىسىز قالدى دەرەخلەر قۇرىدى ھەم باغ - ئاراغ،
كەتتى ئالۋانغا تامامى قالمىدى بىزدە پاراغ،
ياخشى ۋەسپىڭنى قىلالمايمەن ئىبادەتتە بېگىم.

ئۆيىمىزدە كۆچىمىزنىڭ خۇش چىرايلىق ئېپى بار،
ئۆشىدە كۆڭلەكى يوق، ئىككى قومۇشچە يېپى بار،
مەن ئۇنى نورۇزغىچە يۇمغاق ئېتەي دەپ گېپى بار،

ھېچنېمەڭ قالمىدى دەپ كۈندە ماڭا مىننىتى بار،
ئەمدى سەندىن چىقمەن دەپ بۇ سىياسەتتە بېكىم.

ئەل بۇ ھالىمنى كۆرۈپ ئىشقىمۇ ھەم ئالمىغۇدەك،
كۈندە بىر زاغرا بېرىپ كارىنىمۇ سالمىغۇدەك.
پۇلى يوقنىڭ بۇ زاماندا روناقى ھەم بولمىغۇدەك،
قاچسا دۆلەت كىشىدىن ئابرويىمۇ قالمىغۇدەك،
تەلەپ ئەتتىم كېچىلىرى كۆپ مۇراجەتتە بېكىم.

كىيگىلى يازنىڭ كۈنى يوقتۇر يارىشا بىر كۆڭلەك،
كەلسە ئالۋان خەۋىرى بەكمۇ پۇلاڭلايدۇ يۈرەك،
بالا - بارقام تولادۇر باقمىدى بىزگە پەلەك،
رەھىم - شەپقەت ئېتمىشىڭدۇر ساڭا بۇ بىزدىن تىلەك،
كەتكۈدەكمىز بۇ جاھاندىن شۇ پالاكەتتە بېكىم.

بىر قىزىم بار، ئۇ قىزىمنىڭ ئالدىدا بەش بالىسى،
بالىلار بولدى يېتىم، ئۆلدى ئۇلارنىڭ ئاتىسى،
بالىلار ھۆددىسىدىن چىقمىدى ئۇنىڭ ئانىسى،
كىچىكى نانىنى يېيەلمەس، كار قىلالماس ئاكىسى،
نەۋرىلەر بولدى پاراۋۇش بۇ ھالەتتە كەتتى بېكىم.

كوھنا تاملىق ئۆيىمىز، يوق سالغىلى بىزگە پالاس،
ھەم ئالۋاڭغا كېتىپ زىلچى - گىلەم يۈتتى خالاس،
نازىنىن قىزۇ - ئوغۇللار بولدى قاششاق ھەم ئىپلاس،
گۆلە، قاقنى تالىشۇر، قەن كەبى نۇقلە كىلاس،
تەڭرىگە شۈكرى قىلۇرمىز بۇ ھالاۋەتتە بېكىم.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

بورا بوق سالاي دېسەك، شال پالالنى سالدۇق،
زىلچە ئورنىغا چاپاننىڭ كونا مازىنى سالدۇق،
ياپقىلى يوتقانمۇ يوق بەزى يالىڭاچ قالدۇق،
تۆگەنىڭ چەزلىكىدىن ئۆيگە رىجەسكەر سالدۇق،
بۇنىڭ ئەجرىنى كۆرىمىز تاڭلا قىيامەتتە بېگىم.

خاتونۇم دەيدۇ: گاداي، پۇل تۈگىدى ئەخلىككە.
بۇ مالامەتكە تۇرالماي قاچىمەن ساي ـ كەخلىككە.
قىلاي ئەرزىمنى بايان شۇ قاراقاش بەگلىككە،
رەھىم قىلغايمۇ بۇ قولغا كۆپ ئادالەتتە بېگىم!.

بۇ دىۋان بەگلەر قويار، پاشىغا پىلنىڭ يۈكىنى،
كۆتۈرەلەمدۇ بېگىم پاشا ئۇ پىلنىڭ تۈكىنى؟
ھەم تېپىلغايمۇ ئۆلۈم ئاھ. خۇدايىم ئۇ كۈنى!
ھېچ ئىلاج تاپمىدى دىلبەر ئەرز قىلماي بۇ كۈنى،
بۇ سەۋەب يىغلىماقىمغا شۇبۇ پۇرسەتتە بېگىم.

ئىككى يۈز باش، ئالتە ئون يەنە ھەم مىڭ باشىمىز،
بەرمىدى ماڭا ئامان قاتتىق بۇ دەمدە باشىمىز،
كەتتى دۆلەت باشىمىزدىن كۆيدى ئىچ ۋە تاشىمىز،
تۈنۈ ـ كۈن ئاقتى بولۇپ قان، كۆزىمىزدىن ياشىمىز،
ھېچۋاقىت ئۆتمىدى ئۆمرۈم بىر ھالاۋەتتە بېگىم.

ئۆي ـ سەرەمجان ھەممىسى ئىككى كەتمەن، بىر پالتا،
ئۇنى ھەم يۈز باشلەر پۇلغا ھېسابلاپ ئالدى.

ئۇنباشى ئېلىپ كەتكەچ نە داڭقان قازان قالدى؟
قېرىدۇق پۇل تۈگىدى، بىزنى بۇ ئالۋان چالدى،
سەندىن ئۈمىد، باق ماڭا بىر رەھىم ــ شەپقەتتە بېگىم!

(شائىرنىڭ تەرجىمىھالى «دېھكى قاشتېشى» ژۇرنىلىنىڭ 1982 ــ يىلى 2 ــ سانىدىن ئېلىنىپ قىسمەن تولۇقلاندى. شېئىر شۇ ساندىن ئەينەن ئېلىندى)

شائىر موللا سالىھ

شائىر موللا سالىھ 1742 ــ يىلى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ مەڭلەي يېزىسىدىكى تاقىسار كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ قاچان ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىقراق مەلۇمات يوق.

1855 ــ يىلى موللا ئىمىن ۋە موللا ياقۇپ ئىسىملىك خەتتاتلار تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن چوڭ ھەجىملىك بىر قوليازمىغا موللا ھەيدەر، موللا نىياز، موللا سالىھ قاتارلىق 3 نەپەر شائىرنىڭ ئىپىك داستانلىرى ۋە بىر قىسىم لىرىك شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن.

بۇ يىگانە قوليازمىدىكى موللا سالىھنىڭ غەزەل، مەسنەۋى، مۇرەببە، مۇخەممەس، مۇستەھزاد ۋە كىچىك ئىپىكى شېئىرلىرى 3500 مىسراغا يېتىدۇ.

شائىر ئۆزىنىڭ يارقىن، تاتلىق شېئىرلىرىدا، ئەزىز دوستلىرىنى، سۆيۈملۈك يۇرتىنى تىلغا ئالماي قالمايدۇ:

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ۋەئىدە ئولدۇرگىم دېدۇك ئايرىلمالى ئۇۋامەي تېرىك،
ياشىم ئەللىك ئۇچكە يېتىپ ئىشتىمەدۇق قاتتىق يىرىك.

يەنە چېچەك ۋاباسىنى ھەجۋى قىلىپ يازغان مىسرالىرىدا:

«ئەلچى يورۇتىبان قاراقاش بىلەن شەھەر،
بارچە قاراقاش ئەھلىغە ئول كۈنى يەتتى خەبەر»

ئۇ يەنە «دوستلار باياني» سەرلەۋھىلىك شېئىرىدا:

«بىر كۈنى ئىزدەپ سوراپ كەلدى ئۇلار تاقسارىغە،
بىر قونۇپ ئەلتىپ مېنى باردى ئېلىپ ئۆز سارىغە»

موللا سالەھ شېئىرلىرىنىڭ تىماتىك مەزمونى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى شۇكى، ئاپتور ئۆز يۇرتىدا ۋە ئائىلىسىدە يۈز بەرگەن مۇھىم ۋەقە ۋە ھادىسىلەرنى ئۆزىنىڭ لىرىك شېئىرلىرىدا بىۋاسىتە ياكى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئەينى زامان رېئاللىقىغا بولغان ئىدىيىۋى ھېسسىياتى ۋە باھاسىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان. شۇڭا ئۇنىڭ شېئىرلىرى، پۈتۈنلەي رېئاللىقتىن روھ بىلەن سۇغۇرۇلغان. مەسىلەن، شائىرنىڭ مۇھەببەت تۇيغۇلىرى ۋە جۇدالىق ئازابلىرى ئىپادىلەنگەن شېئىرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئۆزىنىڭ ئايالى ۋە پەرزەنتلىرىگە بېغىشلانغان. «موللا سالەھنىڭ چېچەكنى ھەجۋى قىلغانى» سەرلەۋھىلىك مۇخەممەسىدە، شائىر ئۆز يۇرتىدا يۈز بەرگەن چېچەك ۋاباسى سەۋەبىدىن بالىلارنىڭ مىسلىسىز كۆپ قىرىلىپ كەتكەنلىكى، چېچەك ئەجدىھاسى بالىلارنىڭ «يۈزدىن بىرىنى قويۇپ،

قالدىسىنى ئېلىپمۇ تويىمىغان» لىقىنى، يۇرتنى يىغا-
ز ارە ئاھ - پەرياد - ماتەم قاپلىغانلىقىدەك ئېچى-
نىشلىق ۋەقەلەر تەسۋىرلەنگەن. سالىھى شېئىرلىرى-
دىكى بۇ خىل ئالاھىدىلىك، ئەينى دەۋر ئىجتىمائىي
جەمئىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى مۇھىم تەپسىلاتلار
بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.
سالىھى شېئىرلىرى «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1987-
يىللىق نەشرىنىڭ 21 - سانىدا بېسىلىپ چىققان.
ئۇنىڭ شېئىرلىرى تىلىنىڭ ئاممىبابلىقى، شېئىر پىك-
رىنىڭ روشەنلىكى، ھەرخىل بەدىئىي ۋاسىتىلارنىڭ
مۇۋاپىق ئىشلىتىلگەنلىكى، ۋەزىن ۋە شېئىرىي شەكىل-
لىرىنىڭ كۆپ خىللىقى بىلەن مۇھىم بەدىئىي قىممەت-
كە ئىگە.
(«بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 8 - يىل نەشر 21 سانىدىن قىسمەن
ئۆزگەرتىپ ئېلىندى)

تارىخچى، شائىر مۇھەممەت تۆمۈر قاراقاشى

مەۋلانا مۇھەممەت تۆمۈر قاراقاشى 18 — 19
ئەسىردە ئۆتكەن تارىخچى ۋە شائىر.
ئۇ قاراقاشتا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ۋە ئۆمرىنى
ئىلىم تەھسىل قىلىش ۋە ئىلمى ئىجادىيەت ئىشلىرىغا
بېغىشلىغان. ئۇنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىدىن ھىجرى-
يىنىڭ 1234 - يىلى قاراقاشتا يېزىلغان «تەزكىرە
تۇلرىشات» ناملىق ئەسىرى بىزگە قەدەر يېتىپ كەلگەن.

www.uyghurkitap.com

ئۇنىڭدا تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئەۋلادىدىن تارالغان خوجىلارنىڭ نەسەبنامىسى (شەجەرىسى) ھەم ئۇلارنىڭ ۋەقەلىرى سۆزلىنىدۇ.

«تەزكىرە تۇلرىشات» قا كىرگۈزۈلگەن بىر قىسىم شېئىرلارنى ئوقۇپ كۆرسەك، مۇھەممەت ئىۋەز قاراقاشنىڭ يالغۇز تارىخچى بولۇپلا قالماستىن بەلكى ئۆز دەۋرىنىڭ ئىلغار پىكىرلىك، ئادالەتپەرۋەر ھەم مەرىپەتپەرۋەر شائىرى ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. ئۇ ھەق - ئادالەتنى نۇرلۇق قۇياشقا ئوخشىتىپ، ئەلنى ئادالەت بىلەن باشقۇرۇش لازىملىقى تەڭسىزلىك زوراۋانلىق - ئەلگە ئاپەت ۋە خارابلىق ئېلىپ كېلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى پەلسەپىۋى مۇلاھىزىلىرىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

ئەدلى نۇرى ئىرور جاھان ئافرۇز،
پەرتەۋى مۈلك ئىچرە زۇلمەت سۆز.

ئەدلى ئىلە مەملىكەت قارار تاپار،
بازۇيى سەلتەنەت مادار تاپار.

ئەدلىدىن خەلق كامياپ بولۇر،
زۇلمىنىڭ ئالەمى خاراب بولۇر.

زۇلمىدۇر رەنج، ئەدلدۇر راھەت،
ئەدلدۇر نەفئى، زۇلمىدۇر ئاپەت...

شائىر ئىلىم - مەرىپەت توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى
بايان قىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

ئىلىم بىناسى ئىرۇر ئانداغ بەند،
يەتمەس ئانىڭ كەڭرىسىگە كەمەند...

... بارچە ھۈنەرگە ئىرور ئول تاج سەر-
ئوخشىمىغاي ئىلىمگە ئۆزگە ھۈنەر.

گەرچە موھسل جىگەردىن خۇن قىلۇر،
ئاخىر ئانىڭ تۇپراقىنى ئالتۇن قىلۇر...

«تەزكىرە تۇلرىشات» — قىممەتلىك مەدەنى
مىراسلىرىمىزدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاپتورى
مۇھەممەت تۆمۈر قاراقاشى ئىلغار پىكىرلىك تارىخچى
ۋە ئەدىب سۈپىتىدە مەدەنىيەت تارىخىمىزدا مۇناسىپ
ئورۇن تۇتىدۇ.

«دىيىمىز ئۇتچىلىرى» دىن

مەشھۇر دارۋاز، مۇقامچى ھاشىم ھاجى

مەشھۇر دارۋاز، مۇقامچى ھاشىم ھاجى 1868-
يىلى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ بازار ئىچى تاناي
بېشى مەھەللىسىدىكى ئاتالغان مۇقام ئۇستىسى
ھەمدۇللا ئاخۇن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ
ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ،

ئۇيغۇر كىتاب تورپىكتى
www.uyghurkitap.com

باشلانغۇچ دىنىي ساۋاتقا ئىگە بولغان. ھاشىم ھاجى-
نىڭ دادىسى ھەمدۇللا ئاخۇن خوتەن ۋىلايىتى تەۋە-
سىدىكى ئاتاقلىق سازەندە بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ
كلاسسىك مۇزىكىسى 12 مۇقامنى پىششىق بىلىدىغان،
كۆپلىگەن يەرلىك تارىخى ناخشا - مۇزىكىلارنىڭ
ئۇستازى ئىدى. ئۇ، سەنئەتخۇمار ئۇيغۇر خەلقى،
ئۆز سەنئىتىنىڭ قەدىمكى مەنبەلىرىدىن بىرى بولغان
ھەرخىل ئولتۇرۇش ۋە سورۇنلۇق مەشرەپلىرىنى چۆرى-
دىگەن ھالدا ئۆتكۈزۈلىدىغان سەيلىلەردە يەنى،
نوروز سەيلىسى، چىلىش سەيلىسى، كەكلىك سەيلىسى،
ئوغلاق سەيلىسى (ئوغلاق ئويۇنى) ئۆرۈك سەيلىسى
ۋە ھەر يىلى بىر قېتىم بولىدىغان قىزىل گۈل سەي-
لىسى، ئۇندىن باشقا بەزمە، باراۋەت، چايخانا،
(ساماۋەر) ئولتۇرىشى قاتارلىق سورۇنلاردا ئۇ، كۆپ-
لىگەن ئاتاقلىق ئىشقىۋاز سازەندە، ناخشا - ئۇسسۇل-
چىلار بىلەن بىللە بولاتتى ۋە ئۇلارنىڭ ئالدىنقى
قاتاردا تۇراتتى. ھاشىم ھاجى كىچىك ۋاقتىدىن
باشلاپلا دادىسى بىلەن ئەنە شۇنداق چوڭ سورۇنلاردا
بىللە بولۇپ، ساز ئۆگىنىشكە ئىشتىياق باغلايدۇ. ھەم
ئائىلىسىدە دادىسىدىن ئۆگەنسە، پۇرسەت تاپقاندا باش-
قىلاردىن ئۆگىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇ بالا سازەندە
بولۇپ قاتارغا قېتىلىدۇ.

ئاشۇ يىللار (19 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرى)
خوتەن داۋازلىرىنىڭ ماھارىتى ئەڭ يۇكسەلگەن
ھەم دۇنياغا داڭ چىقارغان ۋاقىتلار بولۇپ، كۆپلى-

گەن خوتەنلىك داۋازلار پاكىستان، ھىندىستان،
ئىران، ئىراق، سەئۇدى ئەرەبىستان قاتارلىق جاي-
لارغا بېرىپ، دار ئويناپ داڭ چىقارغان ۋە تاپقان
كىرىملىرىدىن ئاشۇ جايدىكى مەسچىت، كۆۋرۈك،
مەكتەپ شۇنداقلا يېتىم - يېسىر، كەمبەغەللەرگە ھەدىيە
قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ خەير - ساخاۋەتلىك ئەنئە-
نىسىنى نامايەن قىلىپ، ھۆرمەت بىلەن كىشىلەر تىلىغا
ئېلىنغان ۋاقىتلىرى ئىدى.

چەت ئەلدە داۋازلىق بىلەن داڭ چىقارغان بۇ
خوتەن داۋازلىرىنىڭ تەرىپى، شىنجاڭ (خوتەن) گىمۇ
يېتىپ كېلىدۇ ۋە بۇلار توغرىسىدىكى تەرىپلەر ھاشىم
ھاجىنى قىزىقتۇرىدۇ. چۈنكى ئۇ ئۆز يۇرتىدا بولۇ-
ۋاتقان زۇلۇم تۈپەيلىدىن نامراتلىشىپ ئېغىر تۇر-
مۇش كەچۈرۈۋاتقان مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان
كىشىلەرنى ئېسىگە ئالغاندا، داۋازلىقنى ئۆگىنىپ ئال-
دىنقى داۋازلاردەك خەير - ساخاۋەتلىك بولۇشنى
ئۈمىد قىلىدۇ ھەم ئۇنى ئۆگىنىشكە كىرىشىدۇ. نەتى-
جىدە 15 يېشىدىلا بالا سازەندە دەپ ئاتالغان ھاشىم
ھاجى ئىككى يىللىق تىرىشىشتىن كېيىن چامباشچىلىق،
يەر يۈزى ماھارىتى، چەۋەندازلىق، ئات ئۈستى
ماھارىتى، ھاۋا بوشلۇقى ماھارىتى. ھەيبارلىق -
(سېرىكچىلىك) ھۈنەرلىرىنى پۇختا ئۆگىنىدۇ. ئۇنىڭ-
دىن كېيىن قىسقا مەزگىل ئىچىدە داۋازلىقنى،
داربىغا غىلاپ ئارغامچا ئۈستىدە مېڭىشنى پۇختا
ئۆگىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 1987 - يىلى 17 يېشىدا

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

قاراقاش ناھىيىسىدە مۇستەقىل دار ئويناپ، پۈتۈن داۋازلار ۋە ئۇستازلار ئالقىشى ۋە دۇئاسىغا ئېرىشىدۇ. ئۇ شۇندىن باشلاپ مۇستەقىل داۋاز بولۇپ، ئۆزى- نىڭ داۋازلىق گۇرۇپپىسىدىكى ئەزالىرىنى باشلاپ، پۈتۈن شىنجاڭنى ئايلىنىپ دار ئوينايدۇ. بۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى دۆلەتلەر ئارقا - ئار- قىدىن تەكلىپ قىلىدۇ. ئۇ پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا- نىڭ بارلىق چوڭ - كىچىك شەھەرلىرىدە دار ئويناي- دۇ. شۇ جەرياندا ئۇ، بۇخارا ئەمىرىنىڭ قوبۇل قىلىشى ۋە ئىنئامىغا ئېرىشىدۇ.

ھاشىم ھاجى بۇخارادىكى دار ئويۇنىنى ئاخىر- لاشتۇرۇپ ئافغانىستان بىلەن پاكىستاندا، كېيىن - ھىندىستاندا دار ئوينايدۇ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ شۆھرى- تى پۈتۈن ياۋروپا، ئوتتۇرا شەرق ۋە ئەرەب يېرىم ئاراللىرىنى قاپلايدۇ. ھاشىم ھاجى بارغانسىرى ئىچكىرى- لەپ ئىران، ئىراق ۋە قەدىمكى شەھەر باغدات، قاھى- رە، ئىستانبۇل ھەم بۇ جايلاردىكى مۇسۇلمانلار جايلاشقان كۆپلىگەن شەھەر، ئۆلكىلەرگىچە بارىدۇ ۋە ھەج قىلىپ رەسمىي ھاجى بولىدۇ. ھەر قايسى ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ خەلىپىلىرى، ئۆلكە باشلىقى، ۋالىيلىرى ۋە مۆتىۋەرلەرنىڭ قوبۇل قىلىشى، ئىنئام بېرىشىگە ئېرىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەينى زامان (19 - ئەسىر- نىڭ ئاخىرلىرى) دىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ داۋازلىقى- نى چەت ئەللەردە نامايەن قىلىپلا قالماي بەلكى «ھاجى دارۋاز»، «بالا دارۋاز» دەپ نام قالدۇرىدۇ.

ھاشىم ھاجى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرى ۋەتەنگە (قاراقاشقا) قايتىپ كېلىدۇ. بۇچاغدا ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسى قازا تاپقان بولۇپ، ئاچا - سىڭىل ۋە ئىنىلىرى قالغان ئىدى. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ھاشىم ھاجى ئائىلىسىدىكى ئۆچەي دەپ قالغان سەنئەت چىرىغىنى قايتا ياندۇرۇپ، ئاچا — سىڭىل ۋە ئىنىلىرىگە ساز، ناخشا ھەم دارۋازلىق ماھارەتلىرى شۇنداقلا چامباشچىلىق، چەۋەندازلىقنى ئۆگىتىدۇ. شۇنداق قىلىپ قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە پۈتۈن ئائىلىنى سەنئەت ئائىلىسىگە ئايلاندۇرىدۇ. بۇ ئائىلىدىكى داڭلىق مۇقامچى ئايىمخان ھاجى، ساۋۇتخان، داۋۇتخان ئەنە شۇ چاغدا ئۆز ماھارەتلىرىنى كامالەتكە يەتكۈزگەن ئىدى. ئەمما ھاشىم ھاجىنىڭ بۇ خىل تەرەققىيپەرۋەرلىكى، ئىستىبدات ھۆكۈمەت ۋە فېئودال جاھىل كۈچلەرنى بىئارام قىلىدۇ. نەتىجىدە سەيلە، سورۇن، چايخانا ئولتۇرۇشى ۋە بەزمە، باراۋەتلەردە ساز چېلىش، ناخشا ئېيتىش، ئۇسسۇل ئويناش قاتارلىق ھەرىكەتلەرنى چەكلەيدۇ. بار - بارا يەنە دار ئويناشنىمۇ چەكلەيدۇ چۈنكى ھاشىم ھاجى نەچچە يىللىق ھاياتىنى چەت ئەللەردە ئۆتكۈزۈپ، دۇنيا مەدەنىيىتى ۋە خەلقنىڭ تەرەققىياتىنى كۆرگەنلىكى ئۈچۈن ئۇ ۋائىزلىق (مەدداھلىق) قىلىش باھانىسى بىلەن خەلقنى ئويغىتىشقا كىرىشكەن ئىدى...

مۇشۇ بىر قاتار ئىشلاردىن كېيىن ئۇ يۇرتىنى تاشلاپ ئائىلىسى بىلەن بىللە سەرگەردان ھايات كۆچۈ-

ئۇيغۇر كىتاب تورىكلىرى
www.uyghurkitap.com

روشكه مەجبۇر بولىدۇ. ئۇ مۇشۇ جەريانىدا شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىنى ئايلانغان بولسىمۇ، ئەمما ئۆزىگە تۇراقلىق جاي تاللىمىغان ئىدى.

1905 - يىلى، روسسىيىدە يۈز بەرگەن بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى نەتىجىسىدە، چار پادىشاھىسى «ئەركىنلىك خىتابنامىسى» نى ئېلان قىلىپ، سۆز، مەتبۇئات، يىغىلىش ۋە ئىشچىلارنىڭ ئۇيۇشۇشى- ئەركىنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن روسسيىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا يېڭىلىق يۈز بېرىدۇ.

شىنجاڭدا ئاسارەتلىك تۇرمۇشنىڭ دەردىنى تولا تارتقان ھاشىم ھاجى، روسسىيىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇ يەرگە بېرىشنى لايىق تاپىدۇ. نەتىجىدە 1910 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە دار ئەترىتى ۋە مۇھىم ئائىلە ئەزالىرىنى باشلاپ، ئاسىياغا چىقىدۇ. بۇ ھاشىم ھاجىنىڭ 2 - قېتىم روسسىيىگە چىقىشى بولۇپ، بۇ قېتىم ئالاھىدە قارشى ئېلىنىدۇ. دەم ئېلىش كۈنلىرىدە دار باغلاپ ماھارەت كۆرسەتسە، ئادەتتىكى كۈنلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىغا ماسلاشتۇرۇپ، ساماۋەرلەردە سازەندىلىك قىلىش بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ كلاسسىك مۇزىكىسى بولغان 12 مۇقامنى ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىتىدۇ. قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ناخشا- مۇزىكىلىرىنى ئۆگىنىپ ئۆزلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرىدۇ. كېيىنكى كۈنلىرىدە ئۇ، ئوتتۇرا ئاسىيادىن پېتربورگ (لېنىنگرات) ۋە موسكۋاغىچە بېرىپ

دار باغلايدۇ، ئۆكتەبر ئىنقىلابىدىن كېيىنكى بىر قېتىملىق موسكۋادا باغلىغان داردا، ئۇنىڭ دار ئەتە-رىتىدىكى يولداش ئاخۇن موسكۋانىڭ 11 - ئايدى-كى سوغۇق ھاۋاسىدا ماھارەت كۆرسىتىدۇ، داردىن سالامەت چۈشكەن بولسىمۇ ئەمما دار ئۈستىدە سوغۇق ئىچىگە ئۆتۈپ كەتكەنلىكتىن. ئىسسىق ئۆيگە كىرىپ قالغىنىش تۈپەيلىدىن سوغۇق ئىچىگە ئۆتۈپ قازا قىلىدۇ.

ھاشىم ھاجى ئۆزىنىڭ دارۋازلىق ۋە سەنئەت چەھەتتىكى ماھارىتى ئارقىلىق، ئۆكتەبر ئىنقىلابى-دىن كېيىنكى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ سەنئىتىگە ئالا-ھىدە ھەسسە قوشىدۇ. قاسىم دورغابەگ، ئىمىن قاپ-باش، ئابدۇرېھىم چاڭ ۋە سەمەت ئاخۇن قاتارلىق مەرھۇملارنىڭ - ئەسلىشىگە قارىغاندا پەرغانىدە مەشھۇر پەرغانە قانىلى قېزىلغاندا، ھاشىم ھاجىنىڭ ناغرا - سۇنايى بىلەن ئورۇنلىغان 12 مۇقامى قانال قازغۇچىلارنىڭ يۈرەك تارلىرىنى تىترىتىپ، قانال مەيدانىنى زىلزىلىگە كەلتۈرىدۇ. ئاشۇ يىللاردا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر رايونلىرى ۋە ئۆزبېك رايونلىرىدا يېڭىدىن تەشكىللەنگەن سەنئەت ئۆمەك-لىرىدە ھاشىم ھاجىنىڭ ئۇستازلىق رولى بار ئىدى. چۈنكى ئۇ ناغرا - سۇنايدىن باشلاپ، تەمبۇر، دۇتار، ساتار، قالۇن قاتارلىق ھەم سازلارنىڭ ۋە پۈتۈن ئاھاڭلارنىڭ ماھىرى ئىدى. ئۇ يەنە ئەرەب ئەللىرى ۋە ھىندىستان، پاكىستانلاردا بولغان

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

ۋاقىتلىرىدا ئۆگەنگەن چەت ئەل مۇزىكىلىرىنىمۇ ناھا-
يىتى ئوبدان ئورۇنلايتتى. ھاشىم ھاجىنىڭ سازەن-
دىلىكتە شۇنداق بىر ئارتۇقچىلىقى بار ئىدى، ھەر
قانداق ۋاقىتتا ساز چېلىپ ناۋائى، خۇجى ھاپىز...
قاتارلىق شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىنى ئوقۇسا، ساز
ئاخىرلاشقاندا، پىرى ئۇستازلارغا ۋە مەرھۇم
ئىجادكار، شائىرلارغا ئاتاپ دۇئا تەكبىر قىلاتتى.
ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشى «سازچىلىق شەيتانىنىڭ
ئىشى» دەيدىغان جاھىل مۇتەئەسسىپلەرگە كۈچلۈك
زەربە ئىدى — دەيدۇ.

1930 - يىللارغا كەلگەندە، سوۋېت ئىتتىپاقى
ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلار ئىچىدە ماركسىزم ۋە
كوممۇنىزمنى قوبۇل قىلغۇچىلار كۆپىيىدۇ. بۇ چاغدا
شىنجاڭدىمۇ تارىخى خاراكتېرلىك زور ئۆزگىرىشلەر
بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرلىرى بىلەن شىنجاڭ-
دىكى ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى سىياسى، ئىقتىسادىي
ۋە مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرى كۈچىيىدۇ. مۇشۇ مۇ-
ناسىۋەت بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇۋاتقان
ۋەتەنپەرۋەر ئىلغارلار ۋەتەنگە قايتىپ كېلىشكە باش-
لايدۇ. شۇ قاتاردا ھاشىم ھاجىمۇ ۋەتەنگە قايتىدۇ.
ئۇ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن سەپەرداشلىرىنىڭ تەك-
لىپى ۋە 1910 - يىللىرىدا كۇچادا بولغان مەزگىلىدە
ئۆز قولى بىلەن يېتىشتۈرگەن ياش سەنئەتكار ـ سا-
زەندىلەردىن ماموت ئاخۇن، بىلال ئاخۇن، بايىز ئاخۇن
سىتە (ساتار چالغۇچى)، ئىبراھىم تەمبۇر، ئەلنەغمىچى

ۋە يتۇنخان، دىلەيسىخان، ھېزىم ئاخۇن، ھېلىم سېلىم قاتارلىقلارنىڭ ئارزۇسى بىلەن كوچاردا توختايدۇ.

ھاشىم ھاجى شۇندىن باشلاپ بىر تەرەپتىن دار ئويناش، شاگىرت يېتىشتۈرۈش بىلەن مەشغۇل بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ناخشا - مۇزىكا ۋە خەلق سەنئىتى بىلەن مەشغۇل بولىدۇ. ئۇ ھەرقايسى سەيلە، باراۋەت ۋە كۆڭۈل ئېچىش كۈنلىرىدە — چامباشچىلىق، چەۋەندازلىق، ھەييارلىق (سىرىك-چىلىك) ئويناش بىلەن مۇزىكا ئويۇشتۇرىدۇ. يېڭى ناخشىلار ئېيتىدۇ، خەلقنى پەن - مەدەنىيەت ۋە مائا-رىپنى راۋاجلاندۇرۇشقا دەۋەت قىلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئوينالغان تىياتىر، كونسېرتلارنى ئويناي يدۇ. جاھانگىرلىك، فېئودالىزم ۋە زۇلۇمغا قارشى تەشۋىقاتلارنى ئېلىپ بارىدۇ. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسىنى ھېكايە قىلىپ سۆزلەش ئارقىلىق خەلقنى ئويغىتىشقا ئۈندەيدۇ. تەيپىڭ تىيەنگودىن شىنخەي ئىنقىلابىغىچە بولغان قوزغىلاڭلار تەشۋىق قىلىنىدۇ.

ئۇنىڭ بۇ خىل ئىلغار پائالىيىتى ۋە يېڭىلىقنى تەشۋىق قىلىشى ئەكسىيەتچىلەرنىڭ دىققىتىنى قوز-غىغاچقا جىن شۇرېن ھۆكۈمىتى دائىرىلىرى تەرىپى-دىن قاماققا ئېلىنىدۇ.

1931 - يىلى زۇلۇمغا ۋە ۋاڭلىق تۈزۈمىگە قارشى پارتلىغان خوجا نىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن

www.uyghurkitap.com

مۇلغىچە ۋە ئېلى، چۆچەك قاتارلىق جايلاردا ياسىغان يول - كۆۋرۈكلەرگە قىلغان ياردىمى بىلەن مەكتەپ، مەسچىتلەرگە قىلغان ياردىمى كۆپ بولۇپلا قالماستىن بەلكى غېرىب - غۇربالار بىلەن يېتىم - يېسىرلارغا قىلغان ياردەملىرىمۇ ھېسابسىز ئىدى. تەرىپلەرگە قارىغاندا، ئۇ ھەرقانداق ئۇسسۇل (دار، سازەندىلىك) بىلەن تاپقان كىرىمىنى يېنىغا سالماي تۇرۇپ، بىر بۆلۈكىنى ھەددىيە قىلىدىغان ساخاۋەتچى ئىدى.

ھاشىم ھاجى ياپونغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە كۆپ قېتىم دار باغلاپ ۋە تىياتىر كېچىلىكى ئۆتكۈزۈپ، تاپقان كىرىملىرىنى تامامەن ياپونغا قارشى تۇرۇش ئالدىنقى سېپىگە ياردەم بەرگەن. بۇ ئىش يالغۇز بىر ئۈرۈمچىدىلا ئەمەس بەلكى ئاشۇ يىللاردا شىنجاڭنىڭ بىرقانچە يېرىنى ئايلىنىپ، جاي - جايلاردىن ئىئانە يىغىش ئورۇنلىرىغا ياردەم بەرگەن ئىدى.

مەملىكىتىمىز بويىچە ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش ئىشى ئېلىپ بېرىلغانىدا، ھاشىم ھاجى ئۈرۈمچى، كۇچا، ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردا دار باغلاپ، سەھنە نومۇرلىرىنى كۆرسىتىپ ھەرقايسى سورۇنلاردا تاپقان پۇللىرىنى ساناپمۇ باقماي شۇ پېتى چاۋشيەنگە ياردەم بېرىپ، جايلارنىڭ ھۆرمەت ئالقىشىغا ئېرىشكەنىدى.

ھاشىم ھاجى 1953 - يىلى 84 يېشىدا كۇچاردا ئۆز ئەجىلى بىلەن ۋاپات بولدى. ئۇ، ۋاپات بولغان بىلەن ئۇنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى دار ئويۇن-

شىنجاڭدا يېڭىلىق تەرەپلىرى ئۇلغىيىدۇ، سوۋېت ئىتتى-
پاقىدىن ۋەتەنگە قايتقان بىر بۆلۈم ۋەتەنپەرۋەر
ئەدەبىيات سەنئەت خادىملىرى يېڭى زامان ئۇي-
غۇر تىياتىرچىلىقىنى باشلىۋېتىدۇ. بۇ ۋاقىتتا هاشىم
هاجى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمارە ئىسى ئاب-
دۇللادا موللا (نە ئىمى) نىڭ تىياتىر ئۇيۇشتۇرۇش توغ-
رىسىدىكى مۇراجەتنامىسىنى كۆرگەندىن كېيىن، كۇچار-
دىكى بىر بۆلۈم ئىلغار سەنئەتكارلارنى تەشكىللەپ
ئۆز راسخوتى بىلەن ئاقسۇغا كېلىپ، ئاقسۇ تىياتى-
رىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ۋە ئۇنىڭ دەسلەپكى سەهنە
نومۇرلىرىنىڭ ئىجادكارلىقىغا زور دەرىجىدە كۈچ
قوشىدۇ.
لىن جىلو كۇچارغا هاكىم بولۇپ بارغاندىن كېيىن،
هاشىم هاجىنىڭ دارۋازلىق ۋە سەنئەت جەهەتتىكى
ئىشلىرى تېخىمۇ روناق تاپىدۇ. 1941 - يىلى كۇچار-
نىڭ سۇ بېشىدىكى دەريا ئېقىمى بۇزۇلغاندا سۇ بېشى
توغۇنىنى ياساش ئىشى باشلىنىدۇ. هاشىم هاجى بۇ
خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن توغان قۇرۇلۇشى پۈت-
كۈچە بولغان ئارىلىقتا ناغرا - سۇناي ۋە سازلارنى
ئېلىپ چىقىپ، كۈندۈزى ناغرا - سۇناي بىلەن خەلق
كۆڭلىنى شاد قىلىپ، كەچلىرى هەرخىل نومۇرلارنى
كۆرسىتىدۇ. كېيىن كۇچارنىڭ ئاسما ساي كۆۋرۈكىنى
ياساشتىمۇ ئوخشاشلا كۈچ چىقىرىدۇ. ساي بويىدا
دار باغلاپ ئويۇن كۆرسىتىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتتا،
هاشىم هاجى يەنە جۇڭگو ئىنقىلابىنى مەدھىيىلەيدىغان

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

«قانلىق يولۋاس»، «شاھزادەي كېچىسى» قاتارلىق دىرا-
مىلار ۋە «غېرىب-سەنەم» ئوپېراسىنىڭ سەھنىلەشتىشىگە
ئالاھىدە كۈچ قوشىدۇ.

ھاشىم ھاجىنىڭ پۈتۈن ھاياتى دار باغلاش،
ساز چېلىش ۋە سەنئەت ماھىرلىرىنى يېتىشتۈرۈش
بىلەن ئۆتتى، شۇ جەريانىدا ئۇ ۋائىزلىق (مەدداھ-
لىق) باھانىسى بىلەن ئىنقىلابىي ھېكايىلەرنى سۆز-
لەش، تەيپىڭ تيەنگودىن شىنخەي ئىنقىلابىغىچە، قۇ-
مۇل دېھقانلار ئىنقىلابىدىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغىچە
بولغان ئارىلىقتىكى ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەر ۋە كۈرەش-
لەرنى تەشۋىق قىلىپ كەلدى.

ھاشىم ھاجى دارۋاز ۋە سەنئەتكار بولۇپلا قال-
ماستىن بەلكى تەرەققىيپەرۋەر، مائارىپنى قوللىغۇچى
ۋە چوڭ خەيرى - ساخاۋەتچى ئىدى. ئۇ مەيلى ئوت-
تۇرا ئاسىيا، ياكى ئەرەب ئەللىرىدە بولسۇن قەدەم
باسقانلا يېرىدە خەيرى - ساخاۋەتلىك ئىشلاردىن ۋە
مائارىپنى قوللاشتىن قالمىدى. بەلكى ئۇ ھەرقاچان
دار باغلاپ تاپقان كىرىم ۋە سازەندىلىكتىن تاپقان
كىرىمنىڭ ئۆز ئېھتىياجىدىن ئارتۇقلىرىنى مەسچىت،
مەدرىس، مەكتەپ، دارىلئىتام ۋە مۇساپىرلارغا ياردەم
قىلدى. كۆپلىگەن كىشىلەر چەت ئەللەردىن ۋەتەنگە
قايتالمىغاندا، ئۇلارنى ئۆز خىراجىتى بىلەن ۋەتەنگە
يولغا سالدى. شۇڭلاشقا شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە
ھاشىم ھاجىنىڭ ئىسمىنى مەرىپەتپەرۋەر دېگەن ياخشى
نام بىلەن ئاتايدۇ. ھاشىم ھاجىنىڭ خوتەندىن قۇ-

نىنى ۋە گۈزەل سەنئىتىنى ئەۋلاددىن ئەۋلادقا قالدۇ-
رۇشتا ئۆمۈر بويى جاپا چېكىپ قولىغا كەلتۈرگەن
ئەجرى خەلق ئاغزىدا، تارىخ بېتىدە داستان بولۇپ
قالدى. ئۇ يېتىشتۈرگەن ئەۋلادلار، يەنى ئوغلى سىدىق
ئاخۇن بىلەن ئۆز تەربىيىسىدە يېتىلگەن نۇراخۇن
دارۋازلار ھاشىم ھاجىنىڭ ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق
قىلىپ، پايتەختىمىز بېيجىڭ، شىمەن، لەنجۇ قاتارلىق
جايلاردا دار باغلاپ دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ ھۆرمىتى
ۋە دۆلەت ئالتۇن مېدال مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.
ھاشىم ھاجىنىڭ دارۋاز قىلىپ يېتىشتۈرگەن
چوڭ ئوغلى سىدىق ھاشىم ھازىر 73 ياش بولۇپ ئۇ
ئازادلىقتىن بۇيان شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت، سەنئەت
سېپىدە، بولۇپمۇ شىنجاڭ سىرىك ئۆمىكىدە ئىزچىل
خىزمەت قىلىپ كەلدى. ئۇ ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق
سىياسى كېڭەش ئەزاسى. كىچىك ئوغلى نۇرئاخۇن
بولسا غۇلجا، كۇچار قاتارلىق جايلاردا شاگىرت تەربى-
يىلەيدۇ. ھاشىم ھاجىنىڭ مۇزىكا شۇناسلىقىنى ئۆ-
گەنگەن ئوغلى شىرئەلى ھاشىم شىنجاڭ سەنئەت ئىنس-
تىتۇتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى. نەۋرىسى خەلچەم سىدىق
شىنجاڭ ناخشا-ئۇسسۇل ئۆمىكىنىڭ ئاتاقلىق ئۇسسۇل-
چىسى، نەۋرىسى تۇرسۇن ئىلى شىنجاڭ ئوپېرا ئۆمى-
كىنىڭ مۇزىكانتى. نەۋرىسى نىگارە بېيجىڭ سىرىك
ئۆمىكىدە ئىشلەيدۇ. قاراقاشتا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن
ئاتاغلىق مۇقامچى ھەمدۇللا ئاكىنىڭ ئائىلىسىدىن
چىققان ھاشىم ھاجى، ئايىمخان ھاجى، ساۋۇتخان ،

داۋۇتخان قاتارلىقلارنىڭ ئەۋلادلىرى بۇگۈنمۇ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ۋە مەملىكىتىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا دارۋازلىق، سېرىكچىلىك، ئۇسسۇل ۋە مۇزىكا ساھەسىنىڭ يورۇق يۇلتۇزلىرى بولۇپ چاقنىماقتا. ئۇلار ئاخۇن تەربىيىلىگەن دارۋازلار، شېرئەلى تەربىيىلىگەن مۇزىكانتلار، خەلچەم سىدىق يېتىشتۈرگەن ئۇسسۇلچىلار نەچچە يۈزگە يېتىدۇ.

«شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»نىڭ 25 - سانىدىكى شېرىپ خۇشتارنىڭ ئەسلىمىگە ئاساسەن قىسمەن مەزمۇنلارنى تولۇقلاپ ئىشلەندى

داڭلىق مۇقامچى ئايىمخان ھاجى

جاپپار رەھىمى

تارىخ — ۋەتەن ئۈچۈن، خەلق ئۈچۈن تۆھپە ياراتقانلارنى ئەلۋەتتە ئۆز سەھىپىسىنىڭ سىرتىدا قالدۇرمايدۇ!

ۋەتەنپەرۋەر زات، داڭلىق مۇقامچى ئايىمخان ھاجىمۇ تارىخ سەھىپىسىدىن ئورۇن ئېلىشقا مۇناسىپ خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ بىرى ئىدى.

ئايىمخان ھاجى 1888 - يىلى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ بازار ئىچى تاناي بېشىدا داڭلىق مۇقام ئۇستىسى ۋە خەلق سەنئەتكارى ھەمدۇللا ئاخۇن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ھەمدۇللا ئاكا ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر مۇقام ئۇستىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ھاشىم ھاجى، ساۋۇتخان، داۋۇتخان قاتارلىق ئوغۇل-

لىر بنى 12 مۇقامنى چېلىشتا كامالەتكە يەتكۈزۈپلا قالماستىن، ئامانىسا خان ھاجى قىز ئىنىمۇ ئۇستا مۇقام-چى قىلىپ يېتىشتۈرگەن ئىدى.

ھەمدۇللا ئاكىسىنىڭ ئۆيىدە مۇقامىنىڭ دىلىنى مەھلىيا قىلغۇچى مۇڭلىرى كېچە-كۈندۈز جارانگلايتتى. يىراق - يېقىندىن كەلگەن مۇقام ئىشقىۋازلىرى ۋە مەشقاۋۇللار بۇ ئۆيگە جەم بولۇپ، مۇقام ئۆگىنىش، دارۋازلىقنى مەشق قىلىش پائالىيەتلىرى بىلەن مەشغۇل ئىدى، يۇرتتىكى چوڭ - كىچىك مېھماندار-چىلىقلار، توي - مەرىكىلەر، بەزمە - مەشرەپلەر ئۇلار-سىز قىزىمايتتى. كۆزلىرى بولاقتەك ئويناپ تۇرىدى-غان قەلەم قاشلىق كىچىككىنە ئامانىسا خان ئەنە شۇ يېقىم-لىق مۇقام كۈيلىرى ئىچىدە تۇغۇلدى ۋە ئۆسۈپ يېتىلدى. ئۇ 11—12 يېشىدىلا مۇقامنىڭ مۇقەددىمە، تەزە، مەرغۇللىرىدىن كىچىك ئارىيەلەرنى چېلىشنى ئۆگەندى. 15 يېشىدا مۇقامنىڭ ھەرقايسى ئۆزگى-رىشلىرى بويىچە چالالايدىغان بولدى. 18 ياشلاردا ھۆسنى - لاتاپەتلىك ئېگىز - زىلۋا ئۆسكەن ئامانىسا خان داڭلىق مۇقامچى قىز بولۇپ يېتىلدى. ئۇنىڭ نام - شۆھرىتى كېرىيە، خوتەن، گۇما قاتارلىق جايلارغىچە تارقىلىپ، بۇ قىزنىڭ ھۆسنى جامالىنىلا ئەمەس چال-غان مۇقامىنى بىر قېتىم ئاڭلاشنى ئارزۇ قىلىپ يىراق-يېقىندىن كەلگەنلەر ئاز ئەمەس ئىدى.

ئامانىسا خان ھاجى 18—19 ياشلارغا كىرگەن يىل-لىرى ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسى ئارقا - ئارقىدىن ئۆلۈپ

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

كەتتى. ئاكىسى ھاشىم ھاجىمۇ چەت مەملىكەتلەردە قىزغىن پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتاتتى. باشقا تۇغقانلىرى بولسا ئۆز تۇرمۇشى بىلەن ھەلەك ئىدى.

قالۇن، تەمبۇر، ساتار كۈيلىرى بىلەن قىزىپ تۇرىدىغان ئايۋان - سارايلار يالغۇز قالغان بۇ مۇقامچى قىزنى سۈكۈت ئىچىدە مۈگدىلاندۇردى. ئايىمخان گاھى ساتارنى، گاھى تەمبۇرنى قولىغا ئېلىپ مۇقام چېلىپ ئىچ پۇشقىنىنى چىقىرىدىغان بولدى. ئۇ ئۆزى چالغان قايناق مۇقام ئاھاڭلىرى ئىچىدە - مەست - مۇستەغرەق بولۇپ غىزالىنىشنىمۇ ئۇنتۇپ كېتەتتى...

«دەرەخجىم تۇراي دېگىنى بىلەن شامال ئۇنى جىم تۇرغۇزمايدۇ.» ئۇ يۇرت مۆتىۋەرلىرى تەرىپىدىن توي - مەرىكە، بەزمە مەشرەپلەرگە تەكلىپ قىلىنىپ ئۇنىڭ ئۆمۈرلۈك سەنئەتكارلىق ھاياتى رەسمىي باشلىنىدۇ. ئايىمخان مۇقامنى كۆپىنچە تەمبۇر بىلەن ئورۇندايتتى. ئۇنىڭ چېلىشتىكى ماھارىتى، ئاۋازىدىكى راۋانلىق، سۈزۈكلۈك ۋە يېقىملىق سېھرى كۈچ - ئاڭلىغۇچىلارنىڭ روھىي دۇنياسىغا مۇڭ، غۇرۇر، شادلىق ۋە بەجايىكى مەنىۋى شىپالىق بەخش ئېتەتتى...

ئەينى دەۋردىكى شارائىتتا بۇ چىرايلىق مۇقامچى قىزغا ئاشىق بولغانلار، ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن مۇھەببەت - نىكاھ تەلەپ قويغۇچىلار كۈنسايىن كۆپەيدى. بەزى دىنىي مۇتەئەسسىپلەر ئۆز ئىمتىيازى ۋە بايلىقىنى كۆز-كۆز قىلىپ، خوتۇنى بار تۇرۇغلۇق ئۇنى

يوشۇرۇن نىسكاھىغا ئېلىپ «شەيتان ۋەسۋەسىسى
مۇقام» دىن بەزدۇرۇپ، «روپاش ئاغىچا خېنىم» قىلىپ
«ساۋاپ» تېپىشماقچى بولۇشتى. بەزى باي ۋەچچىلەر
ئۇنى ئارزۇلۇق خوتۇنى قىلىپ، ھۇجرىدىن چىقار-
ماي مۇڭلۇق ئاۋازى ۋە گۈزەل ھۆسنى-جامالىدىن
ئۆمۈرلۈك ھوزۇرلىنىشنى كۆڭلىگە پۈكۈشتى.
ئايىمخان بۇ خىل رەزىللىك يوشۇرۇنغان قارا
كۆڭۈل خېرىدارلارنىڭ تەلەپلىرىنى رەھىمسىز رەت
قىلدى. ئۇ: «مېنىڭ يىغا-مۇ، كۈلكە-مۇ، جەۋرى-
جاپالىرىم ۋە راھەت-پاراغىتىممۇ مۇقام بىلەن يۇغۇ-
رۇلغان، مېنىڭ ۋۇجۇدۇمغا مۇقام سىڭىپ كەتكەن.
مېنى ياخشى كۆرگۈچىلەر مۇقامنى ياخشى كۆرمەيدۇ.
ئۇلار مۇقامنى نابۇت قىلىش بەدىلىگە مەندىن ھۇ-
زۇرلانماقچى، شۇڭا مەن ئۆمۈر بويى يىگانە ئۆتۈشكە
رازىمەنكى مۇقامدىن ۋاز كەچمەيمەن. مۇقام ئارقى-
لىق خەلقىمنىڭ رەنجىگە شېپا، دەردىگە داۋا بولى-
مەن»، - دەيدۇ.
ئايىمخان ھاجى 1948 - يىلى بىرنەچچە ئەر-
ئايال ھەج تاۋاب قىلغۇچىلار بىلەن بىللە تەمبۇرنى
يېنىغا ئېلىپ ئاتلىق ھەج سەپىرىنى باشلايدۇ. ئۇ
ھەجدىن قايتىش سەپىرىدە ھىندىستاننىڭ بومباي
شەھىرىدىكى بىر مېھمانخانىدا ھەرخىل مىللەتلەر
توپلاشقان سورۇندا ئەجەم، چەبىيات مۇقاملىرىنى
ئورۇنداپ تاماشىبىنلارنى ھەيران قالدۇرىدۇ. بوم-
بايدىكى مەدەنىيەت ساھەسىدىكى ئەرباپلار ئاتايەن
يوقلاپ كېلىپ ئۇنىڭ مۇقام ئورۇنداش ماھارىتىگە
ئۆز تەرجىمانلىرى ئارقىلىق ئاپىرىن ئوقۇش بىلەن

ئايىمخان ھاجىغا، ئەگەر ھىندىستاندا قېلىشنى خالىسا ئۆي - جاي، يۇقىرى مائاش - تەمىنات بېرىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. لېكىن ئايىمخان ھاجى: «سىلەرنىڭ ياخشى كۆڭلۈڭلەرگە رەھمەت، مەن ئۆز ۋەتىنىمدە ياشاشنى خالايمەن» دەپ ئۇلارنىڭ تەكلىپىنى كەسكىن رەت قىلىدۇ ۋە 1949 - يىلى ۋەتەنگە قايتىپ كېلىدۇ.

ئايىمخان ھاجى 1942 - يىلدىن باشلاپ قاراقاشتا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن تەشكىللەنگەن سانائى نەفىسلەردە چالغۇچى سۈپىتىدە ئۇيغۇر تىياتىرچىلىق سەنئىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا زور تۆھپە قوشقان، ئازادلىقتىن كېيىن ھەرخىل پائالىيەت سورۇنلىرىدا خەلقنىڭ سوتسىيالىستىك ۋەتەن قۇرۇش قىزغىنلىقىغا ئىلھام بېرىدىغان يېڭى ناخشىلارنى ياڭراتتى. مۇقامنى ساقلاپ ئۇنى ئەۋلادلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش بىلەن مۇقامنىڭ جەزبىلىك خۇشناۋالىرىدىن خەلقنى داۋاملىق بەھرىمەن قىلدى.

12 مۇقامنى ئۆزىنىڭ بارلىق ھۇزۇر - ھالاۋەتلىرىدىن كېچىپ، قوغدىغان ۋە ساقلىغان داڭلىق مۇقامچى ئايىمخان ھاجى 1961 - يىلى ئاتا مىراس تەمبۇرىنى قۇچاقلىغان ھالدا ۋاپات بولدى.

ئۇ ئۆزىنىڭ بىر ئۆمۈر تەنھالىق ھاياتىنى ئۆزى ياخشى كۆرگەن 12 مۇقامغا ۋە مۇقام كۈيلىرى ئارقىلىق سۆيگەن ۋەتەنگە، خەلقىگە بەخىش ئەتكەنلىكتىن خەلق بۈگۈنگىچە ئۇنىڭ نامىنى يادلاپ كەلمەكتە.

شائىر قادىرخان يېتىمى ۋە ئۇنىڭ «دىۋان يېتىمى» ناملىق دىۋانى توغرىسىدا

مەتقاسىم ئەكرەم، ئابدۇللەھەد قادىرى

شائىر قادىرخان يېتىمى 1918 - يىلى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ سىزنىيا دېگەن كەنتىدە مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە تۇغۇلغان. ئەسلى ئىسمى—تۇردىخەلپە ھاجى ئوغلى قادىرخان بولۇپ، يېتىمى — شائىر ئۆزى قوللانغان تەخەللۇسى. شائىرنىڭ دادىسى - تۇردى خەلپە ھاجى ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر ئۆلىماسى بولۇپ، مەدرىسە ئېچىپ ئىلىم تارقاتقان، يۇرت ئەھلىگە، قېرىنداشلىرىغا ساخاۋىتى كۈچلۈك، خىزمەتكار كىشى ئىدى. شائىر كىچىكىدە ئائىلىسىدىن تەلىم ئېلىپ باشلانغۇچ مەلۇماتقا ئېرىشكەندىن كېيىن شۇ ۋاقىتتىكى نوپۇزلۇق بولغان قوتاز مەدرىسىگە كىرىپ ئوقۇغان. مەدرىسىنى تاماملىغاندىن كېيىن مەشھۇر ئۆلىما مەتنىياز ھاجىم مەۋلىۋىنىڭ ھۇزۇرىدا، كېيىنچە قاغىلىقتىكى ئوبۇلقاسىم ھەزرەتنىڭ ھۇزۇرىدا سىستېمىلىق ئىلىم تەھسىل قىلغان. تىل، تەفسىر ۋە ئەدەبىيات ئىلىملىرىنى ئالاھىدە كۆڭۈل قويۇپ ئۆگەنگەن ۋە ئەرەبى، فارسى، ئوردۇ تىللىرىنى باراۋەر رەۋىشتە پىششىق ئىگىلىگەن. كۆڭۈل مايىللىقى جەھەتتە شېئىرىيەتكە ئالاھىدە ئىشتىياق باغلاپ تۈرلۈك تىل- يېزىق-

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

تىمىكى كۆپلىگەن شېئىر كىتابلارنى ئوقۇغان. شۇ ئارقىلىق تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى نۇرغۇن كلاسسىك شائىرلار ۋە ئۇلارنىڭ شېئىرلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىققان. ئۇ ئون ياشلار ۋاقتىدىلا نۇرغۇن ئەشئارلارنى يادلىۋالغان، ئۆزى ھەم نەزىم ئىجاد قىلىشقا باشلىغان. شائىرنىڭ 30 - يىللاردىكى ئەھۋالىنى ئەسلىگەنلەر ئۇنى «شۇ چاغلاردا ھەم ياش زېھنىلىك ئىدى. ئەرەبى ۋە پارسى تىللىرىدا راۋان سۆزلەيتتى، بېيىت يادلىسا ئادەم زوقلىنىپ كېتەتتى. ئۇ ياش ۋاقتىدىلا ھۆرمەتلىك بولغان...» - دەيدۇ.

شائىر ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئىززەت - ئېتىبارىغا ئېرىشتى. 1962 - يىلى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئېكىسكۇرسىيە ئۆمىكى تەركىبىدە ئىچكى ئۆلكە ۋە شەھەرلەردە تۆت ئاي ئېكىسكۇرسىيەۋە زىيارەتتە بولدى. شائىر ئاشۇ تۆت ئايلىق تۇرمۇش تەسىراتلىرى ئاساسىدا «سەپەرلەردىن خاتىرىلەر» ناملىق قوليازما توپلام ئىشلىگەن. بۇ توپلام شائىرنىڭ يەنە بىر قوليازما ئەسىرى «چەشمە يېتىمى» (پەندى - نەسىھەت خاراكتېرىدىكى ئەسەر) بىلەن بىللە كېيىنكى كۈنلەردە يوقىلىپ كەتكەن. ئۇندىن باشقا شائىرنىڭ يەنە ئەرەب ۋە فارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا ئۆزلەشتۈرگەن تەرجىمە ئەسەرلىرى، تارىخ ۋە تىبابەتكە ئائىت قوليازمىلىرى بار ئىدى. بۇلار تېخىچە تېپىلمىدى. ھازىر ئۇنىڭ «دىۋان يېتىمى» ناملىق بىرلا قوليازما ئەسىرى تېپىلدى. بۇ كىتابنى شائىر 1948 - يىلى 30 يېشىدا

ئۆز قەلىمى بىلەن دىۋان قىلىپ رەتلەپ چىققان. دى-
ۋاندا غەزەل، موخەممەس ۋە مۇرەببە شەكلىدە 1500
مىسرادىن ئارتۇق شېئىرلىرى بار. شائىر بۇ كىتاب-
نى مەرھۇم ئۇستازى ئوبۇلقاسىم ھەزرەتنىڭ تەربىيە
ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۇنىڭ ئوغلى ھامۇتخاننىغا تەقدىم
قىلغان. 1989 - يىلى شائىرنىڭ بىر تۇغقان ئىنىسى
ئابدۇخالىق ھاجى ۋە شائىرنىڭ ئىككىنچى ئوغلى -
ئابدۇلئەھەد قادىرنىڭ قايتا - قايتا ئەسلەپ ئىزدى-
شى ئارقىلىق «دىۋان يېتىمى» ناملىق بۇ قولىيازما
ئاخىر تېپىلدى. ھازىر ئابدۇلئەھەد قادىرنىڭ قولىدا
ساقلانماقتا.

دىۋاندىكى شېئىرلارنىڭ نېگىزىدە ئاساسەن تە-
سەۋۋۇپ غايىسىدىكى مەزمۇنلار ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ.
بۇنىڭدىن شائىرنىڭ يەسەۋىچە شائىر ئىكەنلىكىنى
ياكى شۇخىل ئەدەبىي ئېقىمنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇرراق
ئۇچرىغان شائىر ئىكەنلىكىنى قىياس قىلىش مۇمكىن.
شۇنداقتىمۇ ئومۇمىي شېئىرلىرىدا شائىرنىڭ ساددا،
ئۆزىگە خاس خاراكتېرى، ئۆز غايىسىگە يارىشا ئارزۇ-
تىلەكلىرى يۇمشاق، لېرىك ئۇسلۇب بىلەن ناھايىتى
قىزغىن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

پىر ئۇستازلارغا ئالىي ئېھتىرام بىلەن تۇرۇش،
ئۇلارنى ئىخلاس ۋە ئېتىقاد دەرىجىسىدە مەدھىيىلەش،
ئۇلارغا خىزمەت قىلىشنى بۇرچ ۋە ئەقىدە دەپ بىلىش-
تەسەۋۋۇپ ئېقىمىنىڭ غايىسى ۋە قىممىتى. شول سەۋەب-
تىن بۇخىلغا يىدىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرمۇ ئۆزىگە يارىشا

بىر يۇرۇش تەلەپ ۋە قائىدىلەرنى شەرت قىلىدۇ. ۋە-
ھالەنكى بىزدە تېخى بۇخىل ئەدەبىياتقا قارىتا بىر
قەدەر ئىلمىي بولغان توغرا قاراش تېخى ئومۇملاش-
قىنى يوق. دەرۋەقە، مۇنداق شېئىرلاردا بىر قىسىم
پاسسىپ تەرەپلەرمۇ بار. لېكىن ئۇنىڭدا يەنە چوڭقۇر
شېئىرىي قىزغىنلىق ۋە شېئىرىي جەلپكارلىق بولغاندىن
تاشقىرى ۋەزىن ئېتىبارى تويۇنسۇپ جارى قىلىن-
دۇرۇلىدۇ.

يېتىمىنىڭ شېئىرلىرىمۇ يۇقىرىقىدەك خۇسۇسى-
يەتلەردىن مۇستەسنا ئەمەس. بىز يېتىمى شېئىرلىرى-
دىكى مەزمۇن تەكرارلىقى، دىنىي تۈيغۇ قويۇق قاراق
بولۇشتەك پاسسىپ ئامىللارنىمۇ. شائىردىكى يۈكسەك
شېئىرىي قىزغىنلىق، شېئىرنىڭ تىلى ۋە ۋەزىن جەھەت-
لىرىدىكى تەلەپكارلىقىغا ئوخشاش ياخشى تەرەپلەر-
نىمۇ تەڭ ئېتىبارغا ئېلىپ، لىللا باھا بېرىشىمىز
كېرەك. ھەرھالدا شائىر يېتىمى قىزغىنلىق بىلەن
ئۆگەنگەن، ئۆز ھالىغا يارىشا ئىقتىدار قىلغان، ھا-
ياتىدىن ئىز قالدۇرغان، ئۆگىنىش ۋە زېھىن يېتىل-
دۇرۇشتە قىممەت ياراتقان كىشىدۇر.

شائىر 1964 - يىلى 8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى
46 يېشىدا يۈرەك كېسىلى بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئەتراپلىق يېتىشكەن ئالىم - مۇھەممەت ئەۋەز قاراقاشى

قاراقاش ناھىيىسىدە ئەدەبىيات - سەنئەت سا-

ھەسىدىلائەمەس، بەلكى تەبىئىي پەن، تارىخ، پەلسەپە، تىببىي پەن، پسىخولوگىيە ساھەسىدىمۇ ئەجرى سىڭ-دۈرگەن تالانتلىق ئالىملار ئۆتكەن. ئۇلار بەلگىلىك ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئۆز دەۋ-رىنىڭ ئىلىم - مەرىپەت پائالىيىتىدە ئەھمىيەتلىك رول ئوينىغان.

ئەنە شۇ ئالىملاردىن بىرى تارىخچى، ئاسترونوم، ۋە ماتېماتىك مۇھەممەت ئىبۋەز قاراقاشى قاراقاشنىڭ ماكلاي يېزىسىدىكى مۇغاللا كەنتىدە بىر تونۇلغان ئۆلىما ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ تۇغۇلغان ۋا-پات بولغان يىلى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. ئۇ تەخمىنەن 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مۇشۇ يۇرتتا ياشىغان ئالىمدۇر. مۇھەممەت ئىبۋەزنىڭ تولۇق ئىسمى مۇھەممەت ئىبۋەز ئىبنى مەۋلانا سەدىردىن قارا قاشى بولۇپ، ئۇنىڭ دادىسى ئۆز دەۋرىنىڭ تونۇل-غان مۇدەررىسلىرىدىن ئىدى. ئۇ كىشى ئاۋام ئىچىدە «مەۋلانە» دېگەن پەخرى نام بىلەن ئاتالغان ۋە ئۆزىگە «قاراقاشى» دېگەن نىسبىنى بەرگەن ئىدى.

ئۆز ئائىلىسىدە تەلىم ئېلىپ يېتىلگەن مۇھەممەت ئىبۋەزمۇ كېيىن دادىسىنىڭ نىسبىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆز ئەسەرلىرىنى «مۇھەممەت ئىبۋەز قاراقاشى» يەنى «قاراقاشلىق مۇھەممەت ئىبۋەز» دېگەن نام بىلەن يازغان.

مۇھەممەت ئىبۋەزنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەل-گەن ئىككى چوڭ ئەسىرى بار. ئۇنىڭ بىرى «مەخدۇم ئەزەم» ناملىق كىتاب بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ تارىخ سا-ھەسىدىكى مۇھىم ئەسىرىدۇر. بۇ ئەسەردە 17 - ئە-

سىر نىڭ ئوتتۇر ىلىر ىدىن 18 - ئەسىر نىڭ باشلىرى-
غىچە تىيا نشا ننىڭ جەنۇبىي ۋە شىما لىدا يۈز بەرگەن
زور ئىجتىما ئىي، سىيا سى ئەھۋاللار، تا رىخىي ۋەقەلەر،
تا رىخى شەخسلەر توغر ىسىدا مەلۇمات بېرىلىگەن.
شىنجاڭ تا رىخىدىكى خوجىلار ھەر ىكىتى، «ئاق تاغ-
لىق»، «قارا تاغلىق»لار ئوتتۇر ىسىدىكى كۈرەشلەر
ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «مەخدۇم ئەزەم» نا ملىق كىتاب-
نىڭ ئاساسى مەزمۇنلىرى بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر
تا رىخىنىڭ 18 — 19 - ئەسىر لىر ىنى يورۇتۇشتا ۋە
ئۇ دەۋر نىڭ ئىجتىما ئىي ئىدىئولوگىيىسىنى. پەلسەپە
ئاساسلىر ىنى تەتقىق قىلىشتا بىر دىن بىر نوپۇزلۇق
مەنبە بولۇپ خىزمەت قىلما قتا.

مۇھەممەت ئىبۋەز نىڭ يەنە بىر مۇھىم ئەسىرى
«مەجمۇئەتۇل ئەھكام» («ھۆكۈملەر يىغىندىسى»)
نا ملىق ئەسەر دۇر.

«مەجمۇئەتۇل ئەھكام»نىڭ خوتەنلىك چورۇق
خوجا دېگەن خەتتات تەر ىپىدىن ھىجرىيىنىڭ 1241-
يىلى (مىلادىنىڭ 1819 — 1820 - يىللىرى) كۆچۈ-
رۈلگەن قوليازما نۇسخىسى بىلەن يەنە بىر نامەلۇم
خەتتات تەر ىپىدىن يەكەندە كۆچۈرۈلگەن قوليازما
نۇسخىسى ھازىر غىچە ساقلىنىپ قالغان. چورۇق خوجا
كۆچۈرگەن نۇسخىنىڭ تېتول بېتىگە پارسچە مۇنداق
بىر بېيىت بېغىشلىما قىلىنغان:

قەلەم گۇفتا ھى، مەن پادىشاھمەن،
قەلەم كەسرابە دەۋلەت مىرسانەم.

تەرجىمىسى:

قەلەم ئېيتۇر، جاھاندا پادىشاھمەن،
قەلەم تۇتقۇچىغا دۆلەت بىرۇرمەن.

ھەر ئىككىلا قولىيازمىنىڭ مۇقەددىمىسى ئوخشاش بولۇپ ئۇنىڭدا مۇئەللىپ ئۆز نامىدىن ۋە كىتابىنىڭ مۇندەرىجىسىدىن مەلۇمات بېرىپ مۇنداق دەيدۇ: «بۇ پەقىرى، خاھكار، پەرىشان روزغار مۇھەممەت ئىۋەز ئىبىنى مەۋلانا سەدىردىن قاراقاشى... بىرنەچچە كەلىمە ھۆكۈما ئەھۋالىدىن ۋە تارىخ، ھېساپ جەمەل... توققۇز ئەخلاق... يەتتە ئىقلىم، ئەجايىبات ۋە غەرايىباتى ئالەم، شەھەرلەر... قەلئەلەر... ئىلمى ھەندەسە ۋە نۇجۇم، ئىلمىي ھەيئەت... مۇقەددىماتى ئىلمىي ھېساب ۋە پەراسەت ھۆكۈمەتتىن جەمئىي قىلىندى... ۋە «مەجمۇ ئەتتۇل ئەھكام» دەپ ئات قويۇلدى...» مۇقەددىمىدە يەنە مۇئەللىپ بۇ كىتابىنى ئەينى زامانىنىڭ ھاكىمى مىرزا شاھباز بەگ ئىبنى مۇھەممەت شاھ بەگ دوغلاتقا تەقدىم قىلغانلىقىنى قەيت قىلىپ ئۆتىدۇ.

«مەجمۇ ئەتتۇل ئەھكام» 14 بابتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئاسترونومىيە، ماتېماتىكا، جۇغراپىيە، خرونولوگىيە ۋە پىسىخولوگىيە قاتارلىق پەنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كىتابىنىڭ ئاخىرىدا مۇئەللىپ ئۆزى بىلەن زامانداش بولغان ۋە ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن بەزى ئالىملارنىڭ ئىلمىي پائالىيىتى توغرىسىدىمۇ بەزى مەلۇماتلارنى بېرىدۇ. مۇئەللىپنىڭ ئەينى زامانغا خاس بەزى خۇراپىي كۆز قاراشلىرى ۋە دىنىي-

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

سەخۇلاستىماك نۇقتىئىنەزەرلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا. مۇھەممەت ئىبۇەزنى 18-ئەسىرنىڭ ئىنسىكلوپېدىست ئالىمى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ ئۆز ئەسىرىدە توققۇز پىلانېتا، يەر شەكلى، يۇلتۇزلار ھەرىكىتى، كالېندار تۈزۈش توغرىسىدا، گېئومېترىيە ئالگېبرا توغرىسىدا، جۇغراپىيە ۋە تارىخ دەۋرلەرگە بۆلۈش توغرىسىدا، شۇنىڭدەك ئىنسان ئورگانىزمىدىكى پىسخىك ھالەتلەر توغرىسىدا ھازىرقى زامان ئىلمىي قائىدىلىرىگە خېلىلا ئۇيغۇن كېلىدىغان توغرا كۆز قاراشلارنى بايان قىلغان.

«مەجمۇئەتۇل ئەھكام» 18 - ئەسىر شارائىتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، تەبىئىي پەن ھەققىدە دادىل پىكىر يۈرگۈزۈلگەن ئىلغار كىتابتۇر. مۇھەممەت ئىبۇەز قاراقاشى ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرى ئارقىلىق تەبىئىتىنى بىلىش جەھەتتە ئىسلام ئەقىدىلىرىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ ئۆتكەن.

«مەجمۇئەتۇل ئەھكام» ناملىق ئەسەردە بايان قىلىنغان ئىلمىي كۆز قاراشلار مۇئەللىپىنىڭ ئىلىم-پەن تارىخىدىن خېلى ياخشى خەۋەردار ئىكەنلىكىدىن، ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئەرەب ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئالىملىرىنىڭ تەبىئىي پەن ساھەسىدىكى ئەسەرلىرىنى پىششىق تەتقىق قىلغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

مۇھەممەت ئىبۇەز قاراقاشى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەشھۇر تارىخى شەخسلىرى قاتارىدا «بۈيۈك جۇڭگو قامۇسى» غا كىرگۈزۈلدى.

ئازادلىقتىن بۇرۇنقى يېڭى مائارىپ ئىشلىرى

ئابدوكېرىم ئابدۇللا، ئەخمەتجان مەخسۇت

1930 - يىلى كۈز پەسلىدە خوتەننىڭ ھاكىمى (ئامبىلى) ياڭ زېڭشىنىڭ تەشەببۇسى ۋە قوللىشى بىلەن تۇنجى شەنلى شوتاڭ مەكتىپى قۇرۇلۇپ، ناھىيە تەۋەسىدىكى يېزىلاردىن 100 دەك ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ 3 قارار ئوقۇغۇچى مەخسۇس خەنزۇ تىل - يېزىقىدا تەربىيىلەندى. بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىنى روزى بەگ ئۈستىگە ئالدى. 1939 - يىلىغا كەلگەندە ئىمىن تۇردى دېگەن كىشى ھەر قايسى مىللەت ئۆز تىللىرىدا ئوقۇسۇن دېگەن ئۇقتۇرۇش كەلدى، دەپ شوتاڭ مەكتىپىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. بۇ مەكتەپتە ئوقۇغانلار «بەگ» دەپ ئاتىلىپ ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا كوجاڭ، كې يەن، يېزىلاردا بەگ (ھازىرقى شاڭجاڭغا تەڭ) بولۇپ ئىش يۈرگۈزدى. ئەنە شۇ مەكتەپتە ئوقۇغانلارنىڭ تىپىك ۋەكىللىرى سوگرىن (نىياز بەگ)، ھاپىز بەگ، يۈ-

نۇس بەگ، ھوشۇر بەگ، كېرىم بەگ، ھېيت قاسىم-ئىسىما يىل توختىمەت، يەندا يەنلەر ئىدى. بۇلارنىڭ ماتاشى ئۈچۈن ئاشلىق ھېسابلاپ بېرىلەتتى.

خەنزۇچە ئوقۇتۇش توختىتىلغاندىن كېيىن قاراقاشتا يىخ ئۇرۇپ چىققان يېڭى ماتارىپ بىر مەزگىل چېكىنىش ھالىتىدە تۇردى. 1936 - يىلىغا كەلگەندە ئىلى رايونىدا پەننى ۋە دىنىي بىلىم جەمەتتە يېتىلگەن تەرەققىي پەرۋەر زات ئابدۇللا دامۇللام ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن قاراقاشتا خلىق يېزىسىدىكى غوجلار نەسەبىدىن چىققان تەرەققىيپەرۋەر زات غوجا ئەبەيدۇللاخاننىڭ تەكلىپ قىلىشى بىلەن قاراقاشقا كېلىپ، غوجا ئەبەيدۇللاخان شەخسىي قۇرغان دىنىي ۋە پەننىي مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن. بۇ مەكتەپ قاراقاش تارىخىدىكى تۇنجى پەننىي مەكتەپنىڭ باشلىنىشى بولۇپ، بۇ مەكتەپكە، سايباغ، زاۋا، ئاقساراي، توخۇلا قاتارلىق يېزىلاردا دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋات چىقارغان 150 دەك ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. ئوقۇغۇچىلار ئۈچ سىنىپقا بۆلۈنۈپ تىل - ئەدەبىيات، ھېساب، تارىخ، جۇغراپىيە، تەنتەربىيە، شېئىر (ناخشا) دەرسلىرىنى دىنىي دەرسلىك بىلەن قوشۇپ ئۆگەنگەن. دەرس ئۆتكۈچى ئابدۇللا دامۇللام پۈتۈن زېھنىي بىلەن پەننىي ۋە دىنىي دەرسلەرنى بىرلەشتۈرۈپ ئۆتكەن.

مەكتەپنىڭ كىمنا ستىكا مەيدانى ۋە سەينالىرى-

نى بورا بىلەن يېزىپ سا يىۋەن قىلىپ، ئوقۇغۇچى-
لارنىڭ ئىسسىقتىن سا قلىنىپ يا خشى ئوقۇشى ئۈچۈن
شارائىت يارىتىپ بەرگەن.

ئوقۇتقۇچىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى ۋە ما ئاش
تەمىناتى خوجا ئەبەيدۇللاخاننىڭ خەزىنىسىدىن
بېرىلگەن.

خوجا ئەبەيدۇللاخان ئۆز ئىگىدارچىلىقىدىن
20 مو يەر، ياغاچ، تاش چىقىم قىلىپ سالغان بۇ
مەكتەپتە تۇنجى يېڭى پەننىي مائارىپنىڭ مەشئىلى
ئۇر چاچتى.

خوجا ئەبەيدۇللاخان ئازادلىقتىن كېيىنمۇ دې-
موكراتىك ئىلغار زاتلار قاتارىدا، سىياسى مەس-
لىھەت كېڭەشىنىڭ ئەزالىرى قاتارىدا ئىجتىمائىي ھە-
رىكەتلەردە ئاكتىپ رول ئويناپ 1973 - يىلى ۋا-
پات بولدى.

1937 - يىلى 5 - ئايلاردا خوتەن ۋىلايەتلىك
ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشەببۇس-
كارلىقى بىلەن قاراقاشتىمۇ ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقار-
تىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. بۇ ئۇيۇشمىنىڭ رەئىسى
ئابدۇلھەمىت مۇپتى ئاخۇنۇم، مائاۋىن رەئىس ھوشۇر
قازى ئاخۇنۇم، كاتىپ قۇربان دەللەك، ئەۋقاپ (مالىيە
ئىشلىرى مەسئۇلى) ئابدۇقادىر داموللام، مەدەنىيەت،
تەشۋىقات ئىشلىرى مەسئۇلى ئابدۇقادىر روزىمەت،
ئەخمەتجان مەخسۇت، مىجىت مۇسالار ئىدى. بۇنىڭ
بىلەن يېزىلاردا ئاشىر، كەنتلەردە نازىر قاتارلىقلار

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

تەسىس قىلىنىپ ئۆشرە ـ زاكات، ۋەخپىلەر ئارقىلىق ئىقتىسادىي ئاساس تۇرغۇزۇلدى. 1937 ـ يىلى ئەتىيازدا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن شاخلىق يېزىسىدىكى ئابدۇللا داموللا ئۆزى ئوقۇتۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنى بويىسىر قىلىپ (سەپكە تىزىپ) داقا ـ دۇمباق، يالغۇزەك ـ نەيلەرنى چېلىپ، ناخشا ئوقۇتۇپ، شەھەرنى ئايلاندۇردى. بۇ قاراقاش ناھىيە بازىرىدا تۇنجى يېڭى مائارىپنىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە پۈتۈن خەلق ئارىسىدا زىلزىلە پەيدا قىلدى. ئارقىدىنلا ناھىيە بازىرىدا 2 ئورۇندا ئىپتىدائىي پەننىي باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلدى. ئالتە سىنىپقا 130 دەك ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ دەرس ئۆتۈلدى. بۇ ئىككى مەكتەپنىڭ بىرىسى سالى خېنىمنىڭ ئۆيىدە بولۇپ ئىككى سىنىپتا 50 ئوقۇغۇچى ئوقۇدى. ئوقۇتقۇچىسى سالى خانىم (ئىلى رايونىدىن كەلگەن) نىساخان ناسىرلار بولدى.

يەنە بىر مەكتەپ ۋەتەنپەرۋەر زات ئەمەت ھاجىمنىڭ چاسۇدىكى مەدرىستە بولۇپ تۆت سىنىپتا 80 ئوقۇغۇچى ئوقۇتۇلدى. ئوقۇتقۇچىلىرى: مىجىت مۇسا، ھىدايىتوللا قۇربان. ئابدۇغوپۇر داموللام ئىدى.

1938 ـ يىلى شاخلىق مەكتەپنى ئۇيغۇر ئۇيۇشما تەۋەلىكىگە ئېلىپ يېشى چوڭلارنى ناھىيە بازىرىدىكى مەكتەپكە يۆتكەپ كېلىپ ئىككى مەكتەپتە 300 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىسى بار بولغان 8 سىنىپ قۇ-

رۇلدى. بۇلارنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى: مىجىت مۇسا، ھىدايىتۇللا قۇربان، ئابدۇغوپۇر داموللام، سابىرجان (قەشقەرلىق) ئابدۇ جېلىل ئەپەندىلەر ئىدى.

1938 - يىلى 8 - ئايدا خوتەندە ئىككى ئايلىق ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلىپ بۇ كۇرۇسقا مىجىت مۇسا، ھىدايىتۇللا قۇربان، نىساخان ناسىر قاتارلىق 15 كىشى ئەۋەتىلدى. ئوقۇش كۇرسى تۈگىگەندىن كېيىن غوجا بدۇللا مېھمان، مەھەممەت ئىبرايىم كېيىنلەر بىر يىللىق دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇشقا قالدۇرۇلۇپ قالغانلار قايتىپ كەلدى.

1939 - يىلى ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، مەدرىسە ۋە شەخسلەرنىڭ ئۆيلىرى يىغىچە پەننىي مەكتەپلەرنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا قولايسىز بولۇپ قالغانلىقتىن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ مەبلەغ چىقىرىش بىلەن 1940 - يىلى ناھىيە بازىرىدا 24 سىنىپلىق چوڭ باشلانغۇچ مەكتەپ سېلىندى. بۇ مەكتەپنىڭ تاملىرى خام خىشتىن قوپۇرۇلۇپ، بىر مەكتەپ قىزلار مەكتىپى، ئوغۇللار مەكتىپى دېگەن ئىككى نام بىلەن ئاتالدى. ئوغۇللار مەكتىپى 12 سىنىپلىق بولۇپ 500 ئوغۇل، قىزلار مەكتىپى 6 سىنىپلىق بولۇپ 250 قىز ئوقۇغۇچى ئوقۇدى. بۇ مەكتەپنىڭ مۇدىرى غازى روزى (قاغىلىقتىن) ئوقۇتقۇچىلىرى: ئابدۇللا مۇھەممەت، غوجا بدۇللا مېھمان، ئالىمجان، ئالماخانىم، نەۋى خانىم، ھىدايىتۇللا قۇربان، ئابدۇغوپۇر داموللام، شەمسىدىن داموللاملار ئىدى.

ئۇيغۇر كىتاب تورپېكىتى
www.uyghurkitap.com

قاراقاش ناھىيىسىدە يېڭى پەننىي ماتارىپنىڭ راۋاج تېپىشىغا ئەگىشىپ خەلق ئىچىدە ساۋات چىقىرىش ھەرىكىتى قوزغالدى. 1940 - يىلى ساۋات چىقىرىش ھەرىكىتىگە رەھبەرلىك قىلىش ھەيئىتى قۇرۇلۇپ ھەيئەت باشلىقى چىڭ شەنجاڭ. ماۋىن ھەيئەت باشلىقى مۇھەممەتخان غوجا بولۇپ تەيىنلەندى. ھەيئەت ئەزالىقىغا ھەر قايسى رايون(يېزا) لارنىڭ باشلىقلىرى ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشما تەشۋىقات بۆلۈمىدىن ئەخمەتجان ماخسۇتلار باشچىلىقىدا ناھىيە بويىچە 60 سىنىپ تەسىس قىلىنىپ 2500 ئوقۇغۇچى تۆت ئاي ساۋات چىقىرىش ئاساسىدا تەربىيىلەندى. بۇ ساۋات چىقىرىش سىنىپلىرىغا شەھەردە ئوقۇۋاتقان يېشى چوڭراق بولغان 40 ئوقۇغۇچىنى تاللاپ ئوقۇتقۇچىلىققا تەيىنلەندى.

ساۋات چىقىرىش ھەرىكىتىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن نۇرغۇن ئوقۇتقۇچىلار يېتىشىپ چىقتى. ناھىيە بازىرى ۋە ھەر قايسى يېزىلاردا 17 ئورۇندا 39 سىنىپلىق مەكتەپ، 1500 ئوقۇغۇچى، 50 ئوقۇتقۇچى بارلىققا كەلدى. بۇ مەكتەپلەرگە ئەسلىدە بار ئوقۇتقۇچىلاردىن باشقا خوتەن دارىلمۇئەللىمىنىنىڭ 1-،2-قارارلىق كۇرسلىرىنى پۈتتۈرگەن ئوقۇتقۇچىلار ۋە ساۋات چىقىرىش ھەرىكىتىگە ئاجرىتىلغان 40 ئوقۇغۇچىدىن تاللانغان ئوقۇتقۇچىلار تولۇقلاپ سەپلەندى.

1941 - يىلى 6- ئايغا كەلگەندە، پۈتۈن ناھىيە

تەۋەسىدە 39 مەكتەپ، 99 سىنىپ، 3960 ئوقۇغۇچى، 103 نەپەر ئوقۇتقۇچى بارلىقىقا كەلدى.

1942 - يىلى 1 - ئايدىن 6 - ئايغىچە يېڭىدىن 7 مەكتەپ، 19 سىنىپ، 700 ئوقۇغۇچى كۆپەيتىلىپ، 1942 - يىلى يىل ئاخىرىدا جەمئىي 43 مەكتەپ، 118 سىنىپ، 4660 ئوقۇغۇچى، 136 ئوقۇتقۇچى بار بولغان مائارىپ قوشۇنى بارلىققا كەلدى. بىراق بۇ مەكتەپلەرنىڭ كۆپىنچىسى دېھقانلارنىڭ ئۆيلىرىدە، مەدرىسلەردە بولۇپ، نۇرغۇن ئىشلاردا قىيىنچىلىق كەلتۈرەتتى. 1943 - يىلدىن باشلاپ خام قىش، ۋادەكتىن سېلىنغان مەكتەپلەر بارلىققا كېلىپ، قوشلۇق، توخۇلا، زاۋا، كاسا، قاراساي، ياۋا، چاقار قاتارلىق باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشلىرى سېلىنىپ ئوقۇش شارائىتى بىر قەدەر ياخشىلاندى. 1944 - يىلى رەسمىي باشلانغۇچ مەكتەپلەر 56 گە، سىنىپ 146 گە، ئوقۇغۇچى 5760 قا، ئوقۇتقۇچى 140 قا يەتكۈزۈلدى. دارىلئىتام (يېتىم بالىلار مەكتىپى) سانائەت مەكتەپكە ئۆزگەرتىلىپ، ھۈنەر - سەنئەت كەسپى باشلاندى. سەيفىڭچىلىق، موزدوزلۇق، توقۇمىچىلىق كۇرژىكلىرى ئىشقا كىرىشىپ بۇ ھۈنەردە پىشقان ئۇستىلاردىن ئۆمەر ئاخۇن، توختى ئاخۇن قاتارلىقلار تەكلىپ قىلىنىپ ئارقىلىق ھۈنەر ئۆگەتتى. ئوقۇغۇچىلار ئىشلەپچىقارغان كىيىم - كېچەك، ئاياق، رەختلەرنى مەخسۇس دۇكاندا سېتىلىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشى ياخشىلىنىپلا قالماستىن

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ھۈنەر - سەنئەت تېخنىكىسىغا ئىگە بولدى.

1945 - يىلدىن 1948 - يىلغىچە بولغان يىللاردا بىتىم ئىمزالاش، سايلام، نامايىش قاتارلىق سىياسى ھەرىكەتلەر مەكتەپلەرنىڭ تەرەققىياتىنى بىر ئىزدا توختىتىپ قويدى. 1949 - يىلى مەكتەپلەر ئىنچام رەتلىك بولدى. بۇ چاغدا ناھىيە بويىچە 32 مەكتەپ، 143 سىنىپ، 4728 ئوقۇغۇچى، 194 ئوقۇتقۇچى بار ئىدى.

ئەينى يىللار مائارىپىنىڭ ئىقتىسادىي تەمىنات ئىشلىرى

1937 - يىلدىن 1951 - يىلغىچە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائاشى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن بېرىلىپ تۇردى. بۇ پۇللارنىڭ مەنبەسى ئاساسەن ئۇيۇشما تەرىپىدىن يىغىلغان ئۆشرە - زاكات، قۇربانلىق قوي تېرىسى، ۋەخپە يەرلەردىن قىلىنغان كىرىمدىن بولۇپ بىرىنچى خىلدىكى ئوقۇتقۇچىغا 45 يۈەن، ئىككىنچى خىلدىكى ئوقۇتقۇچىغا 35 يۈەن قىممىتىدە مائاش بېرىلەتتى.

1945 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە بولغان تۆت يىل ئىچىدە بازار باھاسى مۇقىم بولالماي پۇل پاخاللىقى يۈز بەردى. بۇ يىللاردا ئوقۇتقۇچىلارغا ئوتتۇرا ھېسابتا 20 چارەك (360 جىڭ) ئاشلىق ياكى شۇ قىممەتتە پۇل بېرىلىدىغان بولدى. كېيىنكىلەرگە 16 چارەك بۇغداي ياكى پۇل بېرىلدى.

ئازادلىقتىن كېيىنكى مائارىپ تەرەققىياتى توغرىسىدا

ھېمىت قاسىم

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە ئازادلىقتىن كېيىن مىللىي مائارىپنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ناھىيىمىزنىڭ ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى ئىنتايىن تېز بولدى. بۇ ئارقىلىق ئىقتىسادلىق خادىملار كۆپلەپ يېتىشىپ چىقىپ، ناھىيىمىزنىڭ پەن - تېخنىكا، يېزا ئىگىلىك، سانائەت، سودا، مەدەنىيەت، ساقلىقنى ساقلاش، ئەدلىيە، تەنتەربىيە ۋە باشقا ساھەلىرىدە ئۆزلۈكسىز يېڭى تەرەققىياتلارنى بارلىققا كېلىپ ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە خەلق تۇرمۇشىنى يۈكسەلدۈرۈشتە غايەت زور رول ئوينىدى.

باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى

1949 - يىلى ناھىيىمىز تەۋەسىدە 32 باشلان-

ئۇيغۇر كىتاب ئۆيى www.uyghurkitap.com

غۇچ مەكتەپ، 4728 نەپەر ئوقۇغۇلاي بولۇپ، ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 21% جەمئىي 194 نەپەر ئوقۇتقۇچى بار ئىدى.

1956 - يىلىغا كەلگەندە باشلانغۇچ مەكتەپ 61 گە، ئوقۇغۇچى سانى 12524 نەپەرگە، ئوقۇتقۇچى-خىزمەتچى 336 نەپەرگە يېتىپ، 49 - يىلىغا قارىغاندا 29 مەكتەپ، 7796 نەپەر ئوقۇغۇچى 142 نەپەر ئوقۇتقۇچى ئاشتى. ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 49.6% گە يېتىپ، 49- يىلىغا قارىغاندا 28.6% ئاشتى. 1966 - يىلىغا كەلگەندە باشلانغۇچ مەكتەپ سانى 272 گە، ئوقۇغۇچى سانى 22285 نەپەرگە، ئوقۇتقۇچى سانى 798 نەپەرگە يېتىپ، 49 - يىلىغا قارىغاندا 240 مەكتەپ، 17557 نەپەر ئوقۇغۇچى، 604 نەپەر ئوقۇتقۇچى ئاشتى. ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 83.1% گە يېتىپ 49 - يىلىغا قارىغاندا 62.1% ئاشتى.

1979 - يىلىغا كەلگەندە باشلانغۇچ مەكتەپ سانى 291 گە، ئوقۇغۇچى سانى 32747 نەپەرگە، ئوقۇتقۇچى ــ خىزمەتچى سانى 1516 نەپەرگە يېتىپ 1949 - يىلىغا قارىغاندا 259 مەكتەپ، 28018 نەپەر ئوقۇغۇچى، 1322 نەپەر ئوقۇتقۇچى ئاشتى. ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 92% گە يېتىپ 1949 - يىلىغا قارىغاندا 71% ئاشتى.

1994 - يىلىغا كەلگەندە، نوپۇسىنىڭ ئۈزلۈكسىز كۆپىيىش سەۋەبىدىن سىنىپ، ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك كېلىپ چىقتى. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش بىلەن ئوقۇتۇش سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن تارقاق مەكتەپلەرنى ئىخچاملاش، ئوقۇغۇچىلارنى مەركەزلەشتۈرۈپ، سىستېمىلىق ئوقۇتۇش مەقسىتىدە مەكتەپ سانىنى 184 كە مەركەزلەشتۈرۈپ ئوقۇتۇش يولغا قويۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ئومۇمىي ئوقۇغۇچى سانى 49.449 نەپەر، ئوقۇتقۇچى - خىزمەتچى سانى 2.105 نەپەر بولدى.

ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى

1949 - يىلى ناھىيە دائىرىسىدە بىرمۇ ئوتتۇرا مەكتەپ يوق ئىدى. 1956 - يىلى ناھىيىدە تۇنجى بولۇپ، بىر تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلۇپ، (1 - ئوتتۇرا مەكتەپ)، 426 نەپەر ئوقۇغۇچى 26 نەپەر ئوقۇتقۇچى خىزمەتچى بار بولدى.

ناھىيە بويىچە قۇرۇلغان بۇ بىرلا ئوتتۇرا مەكتەپ، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوتتۇرا مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇش ئارزۇسىنى قاندۇرۇپ كېتەلمىگەنلىكى، شۇنىڭ بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەكتەپكە بېرىپ - كېلىشىگە قولايسىز بولغانلىقى قاتارلىق ئەمەلىي قىيىنچىلىقلار نەزەردە تۇتۇلۇپ، 1959 - يىلى قارا ساي يېزىسى ۋە زاۋا يېزىسىدا ئايرىم - ئايرىم ھالدا بىردىن تولۇق-

ئۇيغۇر كىتاب تورپېكىتى
www.uyghurkitap.com

بىز ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى.
ئارقىدىنلا يەنە 1960 - يىلى ناھىيە بازىرى ئىچىدە بىر تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ (2- ئوتتۇرا مەكتەپ) ۋە تۆۋەت يېزىسىدا بىر تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى.(1960-يىلى ناھىيە بازىرى ئىچىدە قۇرۇلغان تولۇقسىز2- ئوتتۇرا مەكتەپ 1962-يىلى قىسقارتىلىپ 1- ئوتتۇرا مەكتەپكە قوشۇۋېتىلگەن).
شۇنداق قىلىپ، 1966 - يىلىغا كەلگەندە ئوتتۇرا مەكتەپ سانى 4 كە، ئوقۇغۇچى سانى 1667 نەپەرگە، ئوقۇتقۇچى - خىزمەتچى سانى 99 نەپەرگە يېتىپ 1956 - يىلىغا سېلىشتۇرغاندا، ئۈچ مەكتەپ، 1241 نەپەر ئوقۇغۇچى، 73 نەپەر ئوقۇتقۇچى-خىزمەتچى كۆپەيدى.
1979 - يىلىغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە بىر سىغەن مەكتەپ، بىر كەسپى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ، بىر مۇكەممەل تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە 11 تولۇقسىز مەكتەپ بار بولۇپ، جەمئىي ئوتتۇرا مەكتەپلەر سانى 18 گە، ئوقۇغۇچى سانى 5083 نەپەرگە، ئوقۇتقۇچى - خىزمەتچى سانى 273 نەپەرگە يېتىپ، 1956 - يىلىغا سېلىشتۇرغاندا، 17 مەكتەپ، 4657 نەپەر ئوقۇغۇچى، 247 نەپەر ئوقۇتقۇچى-خىزمەتچى كۆپەيدى.
1994 - يىلىغا كەلگەندە، ئوتتۇرا مەكتەپلەر سانى 20 گە، ئوقۇغۇچىلار سانى 9172 نەپەرگە، ئوقۇتقۇچى - خىزمەتچىلەر سانى 767 نەپەرگە

يېتىپ، 1956 - يىلىغا سېلىشتۇرغاندا، 19 مەكتەپ، 8746 نەپەر ئوقۇغۇچى، 741 نەپەر ئوقۇتقۇچى - خىزمەتچى كۆپەيدى. باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوتتۇرا مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 46%گە يەتتى.

ئومۇمەن، ئازادلىقتىن بۇيان ناھىيىمىزنىڭ مائارىپ خىزمىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىپ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى، تەرەققىيات يىلمۇ يىل يۇقىرى نىسبەتتە ئېشىپ كەلدى. 94 - يىلى ناھىيىمىزنىڭ ئوتتۇرا ۋە باشلانغۇچ مەكتەپلىرى 204 كە، ئوقۇغۇچى سانى 58621 نەپەرگە، ئوقۇتقۇچى، خىزمەتچى سانى 2872 نەپەرگە يېتىپ 1949 - يىلغا قارىغاندا ئوقۇغۇچى سانى 12.4 ھەسسە، مەكتەپ سانى 6.4 ھەسسە، ئوقۇتقۇچى، خىزمەتچى سانى 15 ھەسسە كۆپەيدى. ئوقۇش يېشىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىشى 98.3% گە، ئومۇمىي مائارىپ خىراجىتىنىڭ ئوقۇغۇچى بېشىغا توغرا كېلىش - 253 يۈەنگە يەتتى.

ناھىيىمىزنىڭ ئازادلىقتىن بۇيانقى مائارىپ تەرەققىياتىنىڭ تېز، ئوقۇتۇش سۈپىتىنىڭ يۇقىرى بولۇشىغا ئەگىشىپ، تولۇق ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلاردىن ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكۇملارغا ئوقۇشقا بارغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانىمۇ يىلمۇ - يىل ئېشىپ باردى. 1979 - يىلى ناھىيىمىزدىن ئالىي ئوتتۇرا تېخنىكۇملارغا ئوقۇشقا

بارغان ئوقۇغۇچى 141 نەپەر ئىدى. 1994 ـ يىلى
ئالى، ئوتتۇرا تېخنىكۇملارغا ئوقۇشقا بارغان ئوقۇ-
غۇچى 467 نەپەر بولۇپ 79 ـ يىلىغا قارىغاندا 326
نەپەر ئوقۇغۇچى ئاشتى. ئېشىش نىسبىتى 231%
بولدى. ئالىي ئوتتۇرا تېخنىكۇملارغا بېرىپ ئوقۇپ
كەلگەن ئوقۇغۇچىلار ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان
ئىختىساس ئىگىلىرىدىن ناھىيە دەرىجىلىكتىن يۇقىرى
رەھبىري كادىرلار، ۋىلايەت دەرىجىلىكتىن يۇقىرى
رەھبىري كادىرلار ۋە ئىنژېنېر قاتارلىق پەن-تېخنىكا
خادىملىرى ۋىلايەتنىڭ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ
ھەر قايسى جايلىرىدا ئىشلىمەكتە. ئۇلار دەۋرىمىز-
نىڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش، جانلاندۇرۇش، زامانى-
ۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا، خەلق تۇرمۇشىنى
يۈكسەلدۈرۈشتە غايەت زور رول ئوينىماقتا.

قاراقاش ناھىيىلىك 1- ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدا

ھىممەت قاسىم

قاراقاش ناھىيىسىدە ئازادلىقتىن ئىلگىرى بىرمۇ ئوتتۇرا مەكتەپ يوق ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن تاكى 1956 - يىلىغا قەدەر باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوتتۇرا مەكتەپكە چىقىپ ئوقۇشىغا شارائىت بولمىغانلىقتىن بۇ ئەھۋال مىللىي مائارىپىمىزنىڭ ناھىيىمىزدىكى تەرەققىياتىنى بوغۇپ قويغان ئىدى. پارتىيىمىزنىڭ غەمخورلۇقى بىلەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تىرىشىشى ئارقىسىدا ناھىيىمىزدە 1956 - يىلى ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق تۇنجى تولۇقسىز 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى. بۇ چاغدا 26 نەپەر ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىسى بولۇپ ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈش كۇرسى سىنىپى ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپلىرى تەسىس قىلىنىپ 8 سىنىپقا جەمئىي 426 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. بۇنىڭدىن كۆرۈس سە-

سىنىپلىرىدا بىر يىل تەربىيىلەش ئارقىلىق ئاھالىيىمىزنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپلىرى ئۈچۈن 120 نەپەر ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈپ بەردى.

1966 - يىلىغا كەلگەندە 1- ئوتتۇرا مەكتەپتە سىنىپ 18 گە، ئوقۇغۇچى سانى 1064 نەپەرگە، ئوقۇتقۇچى خىزمەتچى سانى 45 نەپەرگە يەتتى. سىفەن سىنىپىدىن بىرسى ئېچىلىپ باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە 60 نەپەر ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈپ بەردى.

1979 - يىلىغا كەلگەندە 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى تېز بولۇپ سىفەن سىنىپ 5 كە، ئوقۇغۇچى سانى 270 نەپەرگە، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى 4 كە، ئوقۇغۇچى سانى 220 نەپەرگە يەتتى. تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ 9 بولۇپ ئوقۇغۇچى سانى 495 نەپەرگە يېتىپ مەكتەپ بويىچە سىنىپ 18 گە، ئوقۇغۇچى سانى 985 نەپەرگە يەتتى. بۇ ئارقىلىق بۇ مەكتەپ ناھىيىمىز ئۈچۈن ئىختىساسلىق خادىملارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈپ بېرىدىغان بىردىنبىر بىلىم يۇرتىغا ئايلاندى.

1994 - يىلىغا كەلگەندە سىنىپ سانى 25 كە يېتىپ بۇنىڭدىن تولۇق ئوتتۇرا سىنىپ 18، ئوقۇغۇچى سانى 697 نەپەرگە، تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپى 7 بولۇپ ئوقۇغۇچى سانى 309 نەپەرگە، جەمئىي ئوقۇتقۇچى-خىزمەتچى سانى 119 نەپەرگە كۆپەيدى. زامانىۋى يېڭى ئوقۇتۇش بىناسى سېلىنىپ سىنىپ يېتىشمەسلىك قىيىنچىلىقى ياخشى ھەل قىلىندى.

ئېلىپكېتىر لەشكەن ئوقۇتۇش سىستېمىسى يولغا قويۇ-
لۇپ مەكتەپنىڭ بىر پۈتۈن تەلىم تەربىيە شارائىتى
ھەقىقىي ياخشىلاندى.
قاراقاش ناھىيىلىك 1- ئوتتۇرا مەكتەپنى ناھە-
يىمىزنىڭ بىر دىنبىر ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربى-
يىلەپ يېتىشتۈرۈش، دۆلەت ئۈچۈن ئالىي مەكتەپلەرگە
يارامىلىق ئوقۇغۇچىلارنى يېتىشتۈرۈپ بېرىشتەك شە-
رەپلىك بۇرچىنى ياخشى ئادا قىلىغا نلىقتىن، مەكتەپ
قۇرۇلغان 38 يىلدىن بېرى ناھىيىمىز ئۈچۈن 800
نەپەردىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈپ بەرگەن-
دىن باشقا يەنە ئالىي ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلىرىگە
2300 نەپەردىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى يەتكۈزۈپ
بېرىپ، دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش
تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش شۇنداقلا ناھىيىمىز-
نىڭ ھەر قايسى كەسىپ، ھەر قايسى سەپلىرىگە ئېھ-
تىياجلىق خادىملارنى يېتىشتۈرۈش قاتارلىقلاردا
ئۆچمەس تۆھپە يارىتىپ قاراقاش خەلقىنىڭ يۈك-
سەك يۇقىرى باھاسىغا ئېرىشىپ كەلمەكتە.
مەسىلەن، شىنجاڭ قانۇنچىلىق شۆبە نىڭ
بۆلۈم باشلىقى مەھەممەت روزى (قاراقاش كۆيا يېزىسى-
دىن)، ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن
ۋالىيسى- ئابدۇللا مەخسۇت (قاراقاش پۇچاقچى يېزى-
سىدىن)، ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى
ئابدۇقادىر توختى (نەسلىدە قاراقاش جاھانباغ
يېزىسىدىن) قاتارلىقلار نەسلىدە قاراقاش ناھىيە

لىك 1- ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئاددى ئوقۇغۇچىلىرى
ئىدى.

1- ئوتتۇرا مەكتەپ تارىخىدا (1995—1956) 5 نەپەر مۇدىر ئۆتكەن. ئۇلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: 1956 - يىلدىن 1961 - يىلىغىچە ئابدۇرېھىم قاسىم مۇدىر بولغان. 1961 - يىلدىن 1977 - يىلىغىچە مەكسۇر راشىدىن مۇدىر بولغان. 1977 - يىلدىن 1984 - يىلىغىچە - مەخسۇت روزىمەت مۇدىر بولغان. 1984 - يىلدىن 1992 - يىلىغىچە ئابلىمىت ئەخمەت مۇدىر بولغان. 1992 - يىلدىن 1995 - يىلىغىچە ئابلىز ئۆمەر مۇدىر بولغان.

مەكسۇر راشىدىن.

مەكسۇر راشىدىن 1936 - يىلى 10 - ئايدا گۇما ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. 1952 - يىلدىن 1955 - يىلى 9 - ئايغىچە خوتەن دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇغان. 1955 - يىلى 9 - ئايدىن 1956 - يىلى 9 - ئايغىچە گۇما ناھىيىلىك باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1956 - يىلى 9 - ئايدىن 1960 - يىلى 5 - ئايغىچە قارا قاش ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن. 1960 - يىلى 5 - ئايدىن 1961 - يىلى 8 - ئايغىچە قاراقاش ناھىيىلىك مەدەنىيەت-مائارىپ ئىدارىسىدە ئىشلىگەن. 1961 - يىلى 8 - ئايدىن 1982 - يىلى 12 - ئايغى-

چە 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ مۇئاۋىن مۇدىرى بولغان.
1982 - يىلى 12 - ئايدىن 1989 - يىلى 1 - ئاي-
غىچە ناھىيىلىك تەشۋىقات بۆلۈم مۇئاۋىن باشلىقى،
1992 - يىلى 8 - ئايغىچە ناھىيىلىك پارتكوم بىر-
لىك سەپ بۆلۈم باشلىقى، 1993 - يىلى 4 - ئايغى-
چە بىرلىك سەپ بۆلۈم دەرىجىلىك تەكشۈرۈپ تەتقىق
قىلغۇچى بولغان. شۇ يىلى 4 - ئايدا پېنسىيىگە چى-
قىپ 11 - ئايدا ۋاپات بولغان.

مەخسۇت روزىمەت

مەخسۇت روزىمەت 1943 - يىلى قاراقاش
ناھىيىسىنىڭ توخۇلا يېزىسىدا تۇغۇلغان. 1962 -
يىلى خوتەن دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپ
قاراساي يېزىسىدا ئوقۇتقۇچىلىق ۋە مائارىپ رەھ-
بەرلىك خىزمەتلىرىنى ئۆتىگەن. 1977 - يىلدىن
1984 - يىلغىچە ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ
مۇدىرى، 1985 - يىلغىچە زاۋا يېزىلىق پارتكومنىڭ
شۇجىسى بولغان. 1985 - يىلدىن ھازىرغىچە قارا
قاش ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى،
ئىدارە پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولۇپ كەل-
مەكتە. ئۇ 85 - يىلى، 88 - يىلى، ۋە 90 - يىللىرى
ناھىيىلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى ۋە پارتىيە ۋە-
كىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولغان. 1989 - يىلى
مەملىكەتلىك مۇنەۋۋەر مائارىپ مەمۇرىي خىزمەتچى-

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

سى شەرەپ مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. ئۇنىڭ قاراقاش
مائارىپىنى يۈكسەلدۈرۈشتىكى تۆھپىسى زور.

قاراقاشنىڭ مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن ئۆزىنى بېغىشلىغان قازاق ئوقۇتقۇچىسى ئابىلىز ئۆمەر

ئابىلىز ئۆمەر 1939 - يىلى ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ بۇرچىن ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. 1961 - يىلى شىنجاڭ ئىنىستىتۇتىنىڭ جۇڭگو تىل ئەدەبىياتى فاكۇلتېتىدا ئوقۇپ، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن قاراقاش ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە 35 يىلدىن بېرى ئوقۇتقۇچى، خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇش گۇرۇپپىسىنىڭ مەسئۇلى، خوجىلىق بۆلۈم مۇدىرى، مەكتەپنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، مەكتەپنىڭ مۇدىرى بولۇپ ئىشلەپ كەلمەكتە.

ئابىلىز ئۆمەر 1954 - يىلى 9 - ئايدا كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىغا، 1979 - يىلى 3 - ئايدا كوممۇنىستىك پارتىيىگە ئەزا بولغان. 1988 - يىلى 1 - ئايدا ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچى ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. ئۇ 1989 - يىلى 9 - ئايدىن ھازىرغىچە مەكتەپ پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى، قاراقاش ناھىيىلىك 11—12 - نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ دائىمىي ھەيئىتى،

ناھەيىلىك پارتىيە قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ دائىمىي ھەيئىتى، ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى، باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىلىي ھەيئىتى، ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى پارتكومىنىڭ دائىمىي ھەيئىتى قاتارلىق ۋەزىپىلەرگە سايلانغان.

ئۇ قاراقاشقا كەلگەن 35 يىلدىن بۇيان ھەرقايسى مىللەتلەر بىلەن زىچ ئىتتىپاق قىلىشىپ، باھاردەك ئىللىق سەمىمىي سادىق بولۇپ قاراقاشنىڭ مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن پۈتۈن قەلبىنى بېغىشلاپ كەلمەكتە.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

قاراقاش ناھىيىلىك ئۆسمۈرلەر پاراۋانلىق مەركىزىنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدا

ھىممەت قاسىم

قاراقاش ناھىيىسىدە 1937 - يىلى يېتىم بالىلار مەكتىپى «دارىلئىتام» قۇرۇلغان بولۇپ، مەكتەپ ئورنى شۇ ۋاقىتتىكى شەنلى مەكتەپتە (ھازىرقى چىنىۋاغ ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ كەينىدە) ئىدى. مەكتەپتە بىر سىنىپ، 40 ئوقۇغۇچى بولۇپ ئابدۇلھەممەت مۇپتى ئاخۇنۇمنىڭ مەسئۇللۇقىدا رەھمەتۇللا ھەدايەت (خوتەندىن). مىجىت مۇسا (قاراقاش ناھىيە بازىرىدىن)، نايىپ ھاپىز (توخۇلا يېزىسىدىن) قاتارلىق ئۈچ نەپەر ئوقۇتقۇچى، خىزمەتچىنىڭ مەدەنىيەت دەرسلىكىگە بىرلەشتۈرۈپ ھەرخىل ھۈنەر-سەنئەت بىلىملىرىنى ئۆگىتىشى ئارقىسىدا زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن. مەسىلەن، ئەينى ۋاقىتتا ئۆمەر ئاخۇن، توختى ئاخۇن قاتارلىق تېخنىكا يېتەكچىلىرىنىڭ ئۆگىتىشى بىلەن تىككىلىگەن ئاياق، كىيىم -

كېچەك، توقۇلغان رەختلەر مەخسۇس دۇكانلاردا سېتىلىپ بۇنىڭ كىرىمى بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئوقۇتۇش شارائىتى خېلى ياخشىلانغان ئىدى.

1951 - يىلىغا كەلگەندە بۇ مەكتەپ ئىككى سىنىپ 60 ئوقۇغۇچىغا تەرەققىي قىلغان. 1952 - يىلى ئىخچاملىنىپ بۇ مەكتەپتە ئوقۇغانلارنى قەشقەر، خوتەنگە ئەۋەتىپ ئوقۇتقان. شۇ چاغدا يېتىشىپ چىققانلاردىن ئابدۇكېرىم ئابدۇللا (مائارىپ ئىدارىسىدىن دەم ئېلىشقا چىققان كادىر)، نىۋى ياقۇپ، رەجەپ مەھەممەت (مائارىپ ئىدارىسىنىڭ ئارخىپچىسى)، مەتنىياز مەخمۇت (قاراشاي يېزىسىدىن)، مەخمۇت قاسىم (ياۋا يېزىسىدىن)، ئابدىراخمان مۆمىن، بارات تۇختى (قاراقاش بازارلىق باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچى) قاتارلىق يولداشلار ئازادلىقتىن كېيىنكى ناھىيىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىدا تېگىشلىك تۆھپىلەرنى قوشقان.

مەزكۇر مەكتەپ 1952 - يىلدىن باشلاپ ئەمەلدىن قالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدا تەربىيىلەنگەنلەر ھېلىھەم بۈگۈنكى يېڭى دەۋر قۇرۇلۇشى ئۈچۈن تۆھپە قوشماقتا.

1987 - يىلىغا كەلگەندە قاراقاش ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھاكىمى ئابدۇللا مەخسۇت (ھازىر خوتەن ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى) ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئا-

ۋىن ھاكىمى ئابدۇكېرىم تۇردى (ھازىر ئاھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسى) قاتارلىق رەھبەرلەر ئاھىيىدە يۈز بەرگەن ھەرخىل تەبىئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن ئاتا - ئانىلىرى ئۆلۈپ كەتكەن 1360 نەپەردىن ئارتۇق يېتىم بالىلارنىڭ يىغلاپ قاخشاۋاتقانلىقىنى، قىيىنچىلىق ئىچىدە تەربىيىسىز باشباشتاق يۈرۈۋاتقانلىقىنى تەپسىلىي ئىگىلەپ چىقىپ، بىر يېتىم بالىلار مەكتىپى تەسىس قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلىدۇ ۋە بۇنى مۇھىم جىددىي پىلان سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇپ يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ ۋە ئاھىيىدىكى بارلىق خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن قوللىشىغا ۋە مەدەت بېرىشىگە ئېرىشىدۇ. نەتىجىدە 1987 - يىلى 3 - ئايدا ئاھىيىلىك يېتىم بالىلار پاراۋانلىق مەكتىپىنى قۇرۇشنى رەسمىي تەستىقلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ مەكتەپنىڭ ئادەم كۈچى، مالىيە كۈچى، ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش، ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، ئوقۇتۇش قاتارلىق مۇھىم مەسىلىلەرگە قارىتا كونكرېت بەلگىلىمە چىقىرىش بىلەن بىرگە ئوقۇغۇچىلارنى بېقىش، تەربىيىلەش، يېتىشتۈرۈش، ھەر جەھەتتىن ساغلام نورمالنى ئۆسۈپ يېتىلىشىگە ئەھمىيەت بېرىش مەسىلىلىرىگىچە مەكتەپ باشقۇرۇش يۆلىنىشىنى ئېنىق بەلگىلىدى.

ھاكىم ئابدۇللا مەخسۇت، مۇئاۋىن ھاكىم ئابدۇكېرىم تۇردىلارنىڭ ئۆزلىرى بىۋاسىتە كۆڭۈل

بۆلۇپ كۈچلۈك قوللىشى، ناھىيىلىك مائارىپ ئىدا-
رىسىنىڭ باشلىقى مەخسۇت روزىمەتنىڭ كېتەرلىك ئو-
قۇتقۇچى، خىزمەتچى ۋە بارلىق ئوقۇتۇش ئۇسكۈنى-
لىرىنى تولۇقلاپ يەتكۈزۈپ بېرىشى، ناھىيىلىك
خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى سادىق ئىسما-
يىلنىڭ ئوقۇغۇچىلارغا كېتەرلىك بولغان يوتقان - كۆر-
پە، كىيىم - كېچەك، ئاشلىق، ئاشخانا ۋە تۇرمۇش
بۇيۇملىرىنى تولۇقلاپ بېرىپ، شەرت - شارائىت
يارىتىپ بېرىشى نەتىجىسىدە 1987 - يىلى 4 - ئاي-
نىڭ 1 - كۈنى قاراقاش ناھىيىلىك يېتىم بالىلار
پاراۋانلىق مەكتىپى رەسمىي قۇرۇلۇپ خىزمەتكە كى-
رىشتى. بۇ چاغدا مەكتەپنىڭ مۇقىم تۇرالغۇ ئورنى
بولمىغاچقا ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى ئۆز
ئىگىدارچىلىقىدىكى ئويياغ گازارما ئۆيلىرىنى مەك-
تەپنىڭ ۋاقىتلىق ئىشلىتىشىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى.
شۇنىڭ بىلەن بۇ مەكتەپتىكى سەككىز نەپەر ئىشچى - خىز-
مەتچىنىڭ كۈچلۈك تىرىشچانلىقى، ھەرقايسى يېزا-
بازارلىق خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ماسلىشىپ ياردەم
بېرىشى نەتىجىسىدە تۇنجى تۇركۈمدە 16 يېزا - با-
زاردىن 40 نەپەر يېتىم بالا قوبۇل قىلىنىپ 4 -
ئاينىڭ 20 - كۈنى رەسمىي ئوقۇش باشلىدى. بۇ
خۇشخەۋەر ناھايىتى تېزلا جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى
جايلىرىغىچە تارقالدى. نەتىجىدە ئاپتونوم رايونلۇق
مائارىپ نازارىتى، خەلق ئىشلىرى نازارىتى، خوتەن
ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە، ۋىلايەتلىك سىفەن مەك-

www.uyghurkitap.com

تەپ، ۋىلايەتلىك ئاياللار بىرلەشمىسى، ۋىلايەتلىك مائارىپ باشقارمىسى، خەلق ئىشلىرى باشقارمىسى، يىپەك توقۇمىچىلىق فابرىكىسى، ۋىلايەتلىك 7 - ترانسپورت شىركىتى، ۋىلايەتلىك قاتناش باشقۇرۇش چوڭ ئەترىتى قاتارلىق ئورۇنلار تەبرىكلەپ ماددى ۋە مەنىۋى جەھەتتىن ئالاھىدە ياردەم قىلدى. ناھىيىگە قاراشلىق ھەرقايسى ئىدارە - ئورگانلار، يېزىلىق ھۆكۈمەتلەر، بېيىغان ئائىلىلەر، يەككە تىجارەتچىلەرمۇ قىزغىن قوللاپ نەقپۇل ۋە باشقا ماددى بۇيۇملارنى ئارقا - ئارقىدىن ياردەم قىلدى. بۇ ئارقىلىق مەكتەپنىڭ ئۆسكۈنە، ئوقۇتۇش پاراۋانلىق تۇرمۇش ئىشلىرى تېزلا ياخشى شارائىتقا ئېرىشتى. 1987 - يىلى 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ھاكىم ئابدۇللا مەخسۇت، مۇئاۋىن ھاكىم ئابدۇكېرىم تۇردى قاتارلىق رەھبەرلەر ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى، خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىدىكى رەھبىرى يولداشلارنى باشلاپ كېلىپ، بۇ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان يېتىم بالىلاردىن ھال سوراپ، ئۇلارنىڭ بالىلار بايرىمىنى قىزغىن تەبرىكلىدى. شۇنداقلا مەكتەپ ئەھۋالى توغرىسىدا ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار بىلەن سۆھبەتلەشتى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاشلىق، گۆش ۋە باشقا تۇرمۇش ئىشلىرىدىكى ئەمەلىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىپ بەردى. يەنە 40 نەپەر يېڭى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ ئومۇمىي ئوقۇغۇچى سانىنى 80 نەپەرگە يەتكۈزۈشنى، ئىشچى، خىزمەتچىلەر سانىنى 13

نەپەرگە يەتكۈزۈشنى ئورۇنلاشتۇردى. بۇنىڭ بىلەن 7 - ئايىنىڭ ئاخىرىدا يېڭى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ، ئوقۇغۇچى سانى 80 نەپەرگە يەتكۈزۈلۈپ تۆت سىنىپقا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ شۇ يىلى 8 - ئايىنىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ ئوقۇشنى داۋاملاشتۇردى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ تاماق سۈپىتى ياخشى، يوتقان - كۆرپىلىرى پاكىزە، ئوقۇش قوراللىرى تولۇق بولۇش بىلەن يازدا ئىككى قۇردىن يېڭى كىيىم بېرىش ھەقىقىي ئەمەلىيلىشىپ، مەكتەپتىكى يېتىم بالىلار ھەر جەھەتتىن خاتىرجەم، خۇشال - خۇرام يېڭى ھاياتىنى باشلىدى.

1989 - يىلى 4 - ئايدا ھاكىم ئابدۇكېرىم تۇردى بېرىپ مەكتەپنىڭ ئومۇمىي خىزمەتلىرىنى كۆزدىن كۆچۈرۈش بىلەن مەكتەپتە ئاساسىي مائارىپ بىلەن كەسپىي تېخنىكا مائارىپىنى زىچ بىرلەشتۈرۈشنى بۇنىڭدا يېشى 16 دىن ئاشقان يېتىم بالىلارغا قارىتا مەدەنىيەت دەرسلىكىگە بىرلەشتۈرۈپ كەسپىي تېخنىكا ھۈنەر - كەسىپ ئۆگىتىشنى، بۇ ئارقىلىق كەلگۈسىدە يۇقىرى مەكتەپكە چىقالمىغان تەقدىردىمۇ ئۆز ھۈنىرى ئارقىلىق تۇرمۇشنى قامداشنى ئورۇنلاشتۇردى. مەكتەپ دەرھال شەرت - شارائىت ھازىرلىدى.

ھاكىم 10 دانە سەيفىنىڭ ماشىنىسى بىلەن 10 مىڭ يۈەن پۇل ھەل قىلىپ بەردى. نەتىجىدە مەكتەپتە يېشى 16 گە يەتكەن 18 نەپەر ئوقۇغۇچىنى

مەيپۇچىلىق، مۇزدۇزلۇق، باقمىچىلىق، ساتىراشلىق، ئاشپەزلىك كەسىپلىرىنى ئۆگىنىشكە تەشكىللىدى. بۇنىڭدىن ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلار كۆرگەزمىگە قويۇلدى ۋە بازارلاردا سېتىلىپ خېلى ياخشى ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈم يارىتىلدى. مەكتەپنىڭ خىزمەت شارائىتىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، مەكتەپ قوينىغا كىرگەن ئىگە-چاقىسىز يېتىم بالىلارنىڭ تۇرمۇشى ھەر جەھەتتىن كاپالەتكە ئېرىشىپلا قالماستىن يېقىندىن قوبۇل قىلىنىشنى كۈتۈپ تۇرغان يېتىم بالىلارنىڭ سانى كۆپىيىشكە باشلىدى. بىراق گازارمىنىڭ ئۆيلىرى يېتىشمەسلىك، پائالىيەت سورۇنلىرى بولماسلىق، سىنىپ بولماسلىق سەۋەبىدىن يېڭى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشقا ئىمكانىيەت بولمىدى. بۇ ئەمەلىي مەسىلىنى ھەل قىلىش ئىنتايىن زۆرۈر بولغانلىقتىن 1990 - يىلى 3 - ئاينىڭ 17 - كۈنى مۇئاۋىن ۋالىي ئابدۇللا مەخسۇت، ھاكىم ئابدۇكېرىم تۇردىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، مائارىپ باشقارمىسى، خەلق ئىشلىرى باشقارمىسى، ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى، خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ مەسئۇللىرى قاتناشقان نەق مەيداندا ئىش بېجىرىش يىغىنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە ئۆتكۈزۈلدى.

يىغىندا يېتىم بالىلارنىڭ مەخسۇس ئورنى بولۇش، 240 نەپەر يېتىم بالىلارنىڭ ئوقۇتۇش شارائىتىنى ياخشىلاش ئۈچۈن ئۆلچەملىك سىنىپ، ياتاق، ئاشخانا، تەجرىبىخانا، قىرائەتخانا، ھۈنەر-

سەنئەت ئۆيلىرى ۋە ئەسلىھەلىرى تولۇق، تەنتەربىيە شارائىتى ياخشى بولۇشتەك ئەڭ ياخشى مەكتەپ قىلىپ قۇرۇپ چىقىش قارار قىلىندى. شۇندىن باشلاپ ھاكىم ئابدۇكېرىم تۇردى بۇ مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشىنى قانداق سېلىش، كېتەرلىك مەبلەغنى قانداق ھەل قىلىشقا قارىتا پۈتۈن زېھنىي- قۇۋۋىتىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، بۇ خىزمەتنى كۆندىلىك خىزمەتنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى قىلىپ تۇتتى. نەتىجىدە 1990-يىلى 9 - ئايغىچە ناھىيىمىز تەۋەسىدىكى بارلىق يېزا، ئىدارە - ئورگانلارنىڭ باشلىقلىرىنى سەپەرۋەر قىلىغاندىن باشقا يەنە بېيىغان كەسپىي ئائىلىلەر، يەككە تىجارەتچىلەر، ھەتتا ناھىيىمىزدىن چىقىپ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا خىزمەت قىلىۋاتقان ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە مۇراجەت قىلىپ بۇ مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشىنى سېلىشقا مەبلەغ ئىئانە قىلىشقا چاقىرىق قىلدى. بۇنىڭ بىلەن كەڭ ئاممىنى قوزغاتتى قىلغان قويۇق ئۆزلىرىنى يادىم قىلدى. يەككە تىجارەتچىلەر، بېيىغان كەسپىي ئائىلىلەر ئالدى ئۈچ مىڭ يۈەنگىچە نەق پۇل ئىئانە قىلدى. باج ئىدارىسى قۇرۇلۇش بېجىنى كەچۈرۈم قىلدى. شەھەر قۇرۇلۇش ئىدارىسى قۇرۇلۇش، گۇيغۇاخەرىتىلىرىنى ھەقسىز لايىھىلەپ بەردى. بۇنىڭ بىلەن 700 مىڭ يۈەن ئىئانە توپلىنىپ قاراقاش شەھەر ئىچى بوستان كوچىسىنىڭ ئەڭ ياخشى يېرىدىن 12 مو يەرگە 2200 كۋادرات مېتىر كۆلەمدىكى ئۈچ قەۋەت-

لىك مەكتەپ بىناسى سېلىنىپ 1991 - يىلى 7 - ئايدا بىنا ئىشلىتىشكە ئۆتكۈزۈۋېلىنىپ ئوقۇش باشلاندى. شۇندىن باشلاپ ئوقۇغۇچىلار خۇشال - خۇراملىق ئىچىدە تېخىمۇ ياخشى ئوقۇش تۇرمۇش شارائىتىغا ئېرىشتى.

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ئىشلىرى نازارىتى، ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ كۈچلۈك قوللىشى، قاراقاش ناھىيىلىك پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈشى، ھەرقايسى يېزا - بازارلارنىڭ ۋە كەڭ ئاممىنىڭ ياردەم بېرىشى ئارقىلىق يېتىم بالىلار مەكتىپى ھەر جەھەتتىن تەرەققىي قىلىپ كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشتى.

ئوقۇغۇچىلارنىڭ پاراۋانلىق تۇرمۇش، ئوقۇتۇش ئىشلىرى كىشىنى خۇشال قىلارلىق دەرىجىدە ئۈزلۈكسىز ئالغا بېسىپ، ئوقۇتۇش سۈپىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئەمەلىي ئۈنۈمگە ئېرىشكەن، ياخشى، مۇكەممەل پاراۋانلىق مەكتىپى بولۇپ قالدى. 1994-يىلىغا كەلگەندە بۇ مەكتەپنىڭ نامى — «ئۆسمۈرلەر پاراۋانلىق تەربىيىلەش مەركىزى» گە ئۆزگەرتىلدى. ئوقۇتقۇچى، خىزمەتچى سانى 22 نەپەرگە، ئومۇمى ئوقۇغۇچى سانى 161 نەپەرگە يەتتى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ 1 - سىنىپتىن 8 - يىللىقىچە ئوقۇش ئىشلىرىغا چوڭقۇر ئەھمىيەت بېرىلگەنلىكتىن 94 - يىلى 10 - ئايدا بۇ مەكتەپنىڭ 8 - سىنىپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلىرىدىن 18 نەپىرى ئوتتۇرا تېخنىكومغا ئوقۇش-

قا باردى. 39 نەپەرى ھۈنەر - كەسىپلەرنى ئۆگىنىپ مەكتەپنىڭ مۇۋاپىق ياردىمى بىلەن جەمئىيەتكە چىقىپ ئۆز تۇرمۇشىنى ئۆزى قامداش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار، ئوقۇتقۇچى خىزمەتچىلەرنىڭ كۆڭۈل قويۇپ پەرۋىش قىلىشى نەتىجىسىدە، ھازىر سۈپەتلىك تاماق، يېڭى كىيىم - كېچەك، پاكىز، ئورۇن - كۆرپە، ۋە بارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە ئىللىق تەربىيىدىن يېتەرلىك بەھرىمەن بولۇپ خاتىرجەملىك بىلەن تىرىشچان ھەم ئىنتىزامچان بولۇپ ئەتراپلىق تەربىيىلىنمەكتە.

مەكتەپنىڭ ھازىر 780 مىڭ يۈەنلىك مۇقىم مۈلكى، 70 مو كۆلەمدىكى دېھقانچىلىق مەيدانى، ئىككى ماشىنىسى، 1 تراكتورى، كەسپى كارخانىلىرى، 30 تۇياق كالا، قوي چارۋىلىرى بولۇپ، ئۆز-ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش جەھەتتە خېلى ياخشى ئىقتىسادىي ئاساسقا ئىگە بولدى.

بۇ مەكتەپنىڭ ۋە بۇ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ بۈگۈندىن كېيىنكى ئىستىقبالىدىن ئۈمىد ئىنتايىن زور.

ھېمىت قاسىم

ھېمىت قاسىم 1948 - يىلى 3 - ئايدا قاراقاش ناھىيىسىدىكى قاراساي يېزىسىغا قاراشلىق پەغەزدۆڭ كەنتىدە تۇغۇلغان. 1968 - يىلى خوتەن

ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىننى پۈتتۈرگەن. ئوتتۇرا تېخنىكۇم مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە.

1973 - يىلدىن باشلاپ مائارىپ ساھەسىدە ئىشلەپ مەكتەپ كاتىپى، مەكتەپ مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1982 - يىلدىن 1987 - يىلىغىچە قاراقاش ناھىيىلىك ۋە قاراساي يېزىلىق 7 - نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولغان. 1991 - يىلدىن ئېتىبارەن سىياسىي كېڭەش قاراقاش ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ ئەزاسى. ھازىر باشلانغۇچ مەكتەپ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچى كەسپىي تېخنىكا - ئۇنۋانىغا. مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى شەرەپ گۇۋاھنامىسىغا ئىگە.

يولداش ھىممەت قاسىم 1987 - يىلى 4 - ئايدا قاراقاش ناھىيىلىك ئۆسمۈرلەر پاراۋانلىق تەربىيىلەش مەركىزىنىڭ مۇدىرلىقىغا تەيىنلەنگەندىن باشلاپ ھازىرغىچە شۇ مەكتەپتە ئىشلىمەكتە.

سەھىيە ئىشلىرى

مۇھەممەت پولات

قاراقاش ناھىيىسى ــ تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان نوپۇسى كۆپ، يەر، ھاۋاسى قۇرغاقچىلىققا مايىل، دېھقانچىلىقنى ئاساس، چارۋىچىلىقنى قوشۇمچە قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن، خەلق تۇرمۇشى ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسى بىر قەدەر تۆۋەن، ئاھالىلىرىنىڭ ئولتۇراقلىشىشى زىچ بولۇپ، ھەرخىل يۇقۇملۇق ۋە يۇقۇمسىز ئاغرىق ــ سىلاقلار بىر قەدەر كۆپ يۈز بېرىدىغان ناھىيىلەرنىڭ بىرى. بۇ ناھىيە خەلقى ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان مىللىي تىبابەت دورىلىرى بىلەن داۋالىنىشقا ئادەتلىنىپ كەلگەن. ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە ئۇيغۇر مىللىي تىبابىتى قاراقاشتا تەرەققىي قىلىپ، نۇرغۇن تېۋىپلار مەيدانغا كەلگەن. ئۇلار مىللىي، ئەنئەنىۋى داۋالاش ئۇسۇلىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، خەلقنىڭ سالامەتلىكىنى قوغداشتا داڭق چىقارغان.

1953 ــ يىلى قاراقاش ناھىيىسىدە تۇنجى قېتىم غەربچە داۋالاش خادىملىرىدىن ماشىنوۋ،

www.uyghurkitap.com

روزىباقى، شى يىجۇ، ئۇ شىنچىيەن قاتارلىق 14 كى-
شىدىن تەركىب تاپقان دەسلەپكى داۋالاش ئورنى
تەسىس قىلىنغان. بۇ چاغدا يۈەنجاڭ ماشۇي، دوختۇر
روزىباقى بىلەن شى يىجۇ، دورىگەر ئۇشىنچۇەن قاتار-
لىق كىشىلەر بولۇپ، بەش نەپەر دوختۇر، ئالتە نەپەر
سېستىرادىن تەركىب تاپقان. شۇ ۋاقىتتا ئامبۇلاتو-
رىيە تۆت ئېغىز ($64m^2$) كېسەلخانا، ئوپېراتسىيە بۆ-
لۈم بولۇپ يەتتە ئېغىز ($112m^2$) ئۆي بار ئىدى.
پارتىيە مەركىزى كومىتېتىنىڭ — سەھىيە
خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى «ئىشچى، دېھقان،
ئەسكەرلەرگە قارىتىش، ئالدىنى ئېلىشنى ئاساس،
داۋالاشنى قوشۇمچە قىلىش، غەربىچە داۋالاش
بىلەن جۇڭگوچە داۋالاشنى بىرلەشتۈرۈش، سەھىيە
خىزمىتىنى ئاممىۋى ھەرىكەتلەر بىلەن زىچ بىر-
لەشتۈرۈش» تىن ئىبارەت بىر قاتار سەھىيە خىز-
مەت فاڭجېنىغا ئاساسەن 1956 - يىلى قاراقاش
ناھىيىلىك سەھىيە بۆلۈم قۇرۇلۇپ، بۆلۈم باشلىق-
لىقىنى باقى مۇسا ئۆتىگەن. 1958 - يىلى توختى
بەختى كېجاڭ بولغان. 1960 - يىلى ئابدۇللا داموللا
ھاجى (ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنىي جە-
ئىيىتىنىڭ رەئىسى) كېجاڭ بولۇپ ئىشلىگەن. سۈك
لەيىڭ كۇەيجىلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. بۇلار قارا-
قاشنىڭ دەسلەپكى سەھىيە خىزمىتىنى مەمۇرىي باش-
قۇرغۇچىلار ئىدى. شۇندىن باشلاپ بۇ ناھىيىدە
سەھىيە ئىشلىرى يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ تەرەق-

مىي قىلىشقا يۈزلەنگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە كېسەل-لىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش بويىچە ئۈچ كىشىدىن تەركىب تاپقان تۈنجى ئالدىنى ئېلىش ئاپپاراتىمۇ شەكىللەن-گەن. بۇنىڭ مەسئۇللۇقىنى مەرھۇم ئەمەتجان ئۆتىگەن.

1960 - يىللاردا ناھىيىلىك دوختۇرخانا تەد-رىجىي تەرەققىي قىلىپ خادىملار سانى 30 غا، ئۆي ئېغىز سانى 20 گە يەتكەن، داۋالاش، تەكشۈرۈش ئۈسكۈنىلىرىمۇ يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، كۆپ ئۇچرايدىغان كېسەللىكلەرنىڭ داۋالىنىش ئېھتىيا-جى قاندۇرۇلۇشقا باشلىغان.

1960 - يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانىنىڭ باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى نىشكۈك ئۆتىگەن.

1972 - يىلى قاراقاشتا سەھىيە ئىدارىسى تەسىس قىلىنىپ، ئىدارە باشلىقى سادىق مۇسا بولغان. 1987 - يىلى مەتتىمىن مۇسا، جۇفىڭچۈەن قاتارلىقلار ئىلگىرى ئاخىرى بولۇپ سەھىيە ئىدا-رىسىنىڭ باشلىقى بولغان.

1995 - يىلى 2 - ئايدا سەھىيە سىستېمىسى پارتكومى قۇرۇلۇپ، پارتكوم شۇجىسى گۈلباھار ياسىن، فۇشۇجى ياڭ شىفىن، سەھىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ياڭ شىفىن، مۇئاۋىن باشلىقى گۈلباھار ياسىن بولغان.

قاراقاشتا سەھىيە ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، غەربچە داۋالاش، جۇڭگوچە داۋالاش، مىللىي تىبابەت دورىلىرى بىلەن داۋالاش ئىشلىرى تەڭ تەرەققىي قىلىپ كەلمەكتە.

ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ تەرەققىياتى

ليۇتيەنيۇ

1955 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ قاراقاش ناھىيىسى ۋە قاراقاشتىكى ھەر مىللەت خەلقى يېڭى بىر تارىخى دەۋرگە قەدەم قويدى. لېكىن تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قاراقاش خەلقىنىڭ تۇرمۇشى يەنىلا نامرات ھالەتتە تۇراتتى. بولۇپمۇ تېببىي داۋالاش، ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىغا كاپالەتلىك قىلىش تولىمۇ ئارقىدا ئىدى. ساقلىقنى ساقلاش، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىشلىرىنى تۇتقىلىمۇ ئادەم يوق ئىدى. تۈرلۈك يەرلىك كېسەللىك ۋە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر شەھەر يېزا دائىرىسىدە يامراپ خەلققە تەھدىت سېلىپ تۇراتتى.

قاراقاشتىكى كەڭ ئاممىنىڭ تەن سالامەتلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش قەدىمىنى تېزلىتىش ئۈچۈن،

يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ ۋە سەھىيە تار-ماقلىرىنىڭ غەمخورلۇقى زور كۈچ بىلەن ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا 1956 - يىلى 10 - ئاينىڭ 8 - كۈنى قاراقاش ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى رەسمىي قۇرۇلغان.

دوختۇرخانا قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە دوختۇرخانا كۆرۈمسىز ھەم ئىنتايىن كىچىك ئىدى. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 300 كىۋادرات مېتىرغىمۇ يەتمەيتتى. بۇ ئورۇندا بىر ئامبۇلاتورىيە ۋە ئاز بىر قىسىم بۆلۈملەر بىر ئىشخانىدا ئولتۇرۇپ ئىش بېجىرىدىغان ئۇنىۋېر سال يالنىست بۆلۈمى تەسىس قىلىپ داۋالاش ئېلىپ بارغان. شۇ ۋاقىتتا 45 كېسەل كارۋىتى 47 نەپەر شتاتى بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي تېخنىكوم مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە بولغانلار 2 نەپەر، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەدەنىيەت سەۋىيىسىدىكىلەر 7 نەپەر بولۇپ، قالغانلارنىڭ ھەممىسى ئوقۇش تارىخى يوق كىشىلەر ئىدى. دوختۇرخانىنىڭ داۋالاش ئۈسكۈنىلىرى ئىنتايىن ئاددىي، داۋالاش سەۋىيىسى تۆۋەن بولۇپ، دائىم كۆرۈلىدىغان بەزى كېسەللىكلەرنىلا داۋالىغىلى بولاتتى.

1960 - يىلدىن 1970 - يىللارغىچە سول لۇشيەن، مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىي ۋە باشقا ئامىللارنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن دوختۇرخانىنىڭ تەرەققىياتى «سىنىپىي كۈرەشنى تۇتقا قىلىپ داۋالاش» نى چىقىش قىلىپ داۋالاش سۈپىتىگە ئەھمىيەت

بەرمەيدى، 10 نەچچە يىل ئىچىدە دوختۇرخانىنىڭ رەھبەرلىك ئاپپاراتى بىر نەچچە قېتىم ئالماشتۇرۇلغان بولسىمۇ دوختۇرخانىنىڭ تۈرلۈك قۇرۇلۇش ئىشلىرى بىر ئىزدا توختاپ تەرەققىي قىلالمىدى.

ۋاقىت دەريا سۈيىدەك توختىماي ئېقىپ كەتتى. تارىخ توختىماي ئىلگىرىلىدى. 1984 - يىلى ئىسلاھاتنىڭ باھار شامىلى قاراقاش ناھىيە زېمىنىنى ئۆزگىچە تۈسكە كىرگۈزدى. دوختۇرخانىنىڭ قالاق قىياپىتىگە قارىتا رەھبەرلىك قايتا كۆز تىكىپ جىددىيلىك تۇيغۇسىغا چۆمدى. ئىسلاھات جەريانىدا دوختۇرخانىنىڭ داۋالاش، ساقلىقنى ساقلاش رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن ناھىيىلىك پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتى دوختۇرخانىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ كەسپىي ئىقتىدارى يۇقىرى، باشقۇرۇش قابىلىيىتى كۈچلۈك بولغان يولداش ئابدۇللا ئۆمەرنى ئۆز ۋاقتىدا بايقاپ، ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ يۈەنجاڭلىقىغا بېكىتتى. ھەم ئاكتىپ تەدبىر قوللىنىپ، ئادەم كۈچى، مالىيە كۈچىنى تەڭشەپ، ناھىيىلىك دوختۇرخانىنى بىر قېتىم يېڭىچە تەرەققىيات باسقۇچىغا كىرگۈزدى.

شۇ يىلى يېڭى قۇرۇلغان رەھبەرلىك ئاپپاراتى دوختۇرخانىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۆلۈم ئىشخانىلارنىڭ ئۈسكۈنىلىرى، خادىملارنى تۇرغۇزۇش قاتارلىق قۇرۇلمىلارنى مۇۋاپىق،

چىگە ئالغان بالنىست بىنا سىنى يېگىدىن سالغان. يەنە 178 مىڭ يۈەن خەجلەپ مەست قىلىش بۆلۈمى، رېنتگېن بۆلۈمىنىڭ بىر قىسىم ئۈسكۈنىلىرىنى سېتىۋېلىپ، دوختۇرخانىنىڭ ئاساسلىق ئەسلىھەلىرىنى تولۇقلىغان.

1988 - يىلى دوختۇرخانىدا مەدەنىيەتلىك دوختۇرخانا بەرپا قىلىش پائالىيىتىنى رەسمىي يولغا قويۇپ، بۇ خىزمەت چىڭ تۇتۇلغانلىقتىن داۋالاش ئەخلاقى، داۋالاش ئىستىلى قۇرۇلۇشى كۈچەيتىلىپ، داۋالاش مۇلازىمەت سۈپىتى يەنىمۇ ئۆستى. شۇنداقلا دوختۇرخانىنىڭ مۇھىتى كۆزەللەشتۈرۈلدى.

1989 - يىلى دوختۇرخانا ئىلگىرى كېيىن بولۇپ بىچاۋ، 300mAx تىپلىق رېنتگېنگە سېلىش ماشىنىسى سېتىۋالدى. يەنە بىر مىليون يۈەن پۇل چىقىرىپ، دورا ياساش ئۆيلىرىنى، قان تەكشۈرۈش ئامبىرىنى قۇرۇپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا دورىخانا، لابراتورىيە، قان تەكشۈرۈش ئامبىرى، رېنتگېن بۆلۈمى، مەست قىلىش بۆلۈمى قاتارلىق بۆلۈملەرنى بىرگەۋدە قىلىپ، داۋالاش بۆلۈمىنى قۇرۇش ئارقىلىق دوختۇرخانىنىڭ ئاساسى ئەسلىھە قۇرۇلۇشى ۋە تۈرلۈك داۋالاش تەكشۈرۈش سەۋىيىسى ئۆسۈپ ۋىلايەت بويىچە ناھىيە دەرىجىلىك دوختۇرخانىلارنى باھالاپ سېلىشتۇرۇشتا بىرىنچى بولۇپ تەقدىرلەندى. شۇ يىلى دوختۇرخانا باشلىقى

ئابدۇللا ئۆمەر ئۆزىنىڭ ساقىسىزلىقىغا قارىماي يۇقىرى دەرىجىلىك دوختۇرخانىلارنىڭ باشقۇرۇش، داۋالاش جەھەتتىكى ئىلغار تەجرىبىلىرىنى ئۆگىنىپ كېلىپ، ئۈنۈم بېرىدىغان تەجرىبىلەرنى ئۆز ئورنىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ، دوختۇرخانىنىڭ كەسپىي ۋە ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچىنى ئاساس قىلىدىغان نىشانلىق باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، تولۇق ئىقتىسادىي، كەسپىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن مۇستەھكەم ئاساس ياراتتى.

1990 - يىلدىن 1994 - يىلغىچە دوختۇرخانىنىڭ داۋالاش سۈپىتى يىلسېرى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ نىشانلىق مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشقا قاراپ ماڭغان.

1989 - يىلى دوختۇرخانىدا نىشانلىق باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلغاندىن كېيىن دوختۇرخانا رەھبەرلىكى، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە ئاساسلىق باشقۇرغۇچى كەسپىي تارماقلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتە چىڭ تۇرۇپ، ئىجتىمائىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈشنى ئاساس مەقسەت قىلىپ، ئەلا مۇلازىمەت ئارقىلىق ھاياتىي كۈچىنى ساقلاپ قېلىشتەك دوختۇرخانا باشقۇرۇش فاڭجېنىنى ئاساس قىلىپ، دوختۇرخانا ياچېيكىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە دوختۇرخانا باشلىقى، ھەرقايسى بۆلۈم مۇدىرلىرى، سېستىرا باشلىقى مەسئۇل بولۇش

تۈزۈمىنى ئۆزلۈكسىز مۇكەممەللەشتۈرگەن. پۈتۈن دوختۇرخانا ئىچىدە كېسەل كارىۋىتى 180 گە، مۇقىم مۈلكى 12 مىليون يۈەنگە، دوختۇرخانا كۆلىمى 30 مىڭ كۋادرات مېترغا يەتكەن. تېخنىكا كۈچى جەھەتتە دوختۇرخانىنىڭ تۆرلۈك يەرلىك كېسەللىكلەرنى، دائىم كۆرۈلىدىغان كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش ۋاسىتىلىرىغا پۈتۈنلەي ئىگە بولغان. مەسىلەن، پوفاق ئوپېراتسىيىسى قىلىش، ئۆتنى ئېلىۋېتىش، ئاياللارنىڭ جىنسى يولنى ئېچىش، بالىياتقۇسىنى ئوپېراتسىيە قىلىش، ئۆرۈقدان خالتىسىنىڭ ئېتىلىپ قېلىشىنى ئوپېراتسىيە قىلىش. شۇنداقلا چوڭ تەرەت، كىچىك تەرەت ئارقىلىق مىكروپ يېتىشتۈرۈش قاتارلىق تېخنىكىلارنى تولۇق ئىگىلىگەن. يېقىنقى ئىككى يىلدىن بۇيان دوختۇرخانا ئاساسىي ئەسلىھە قۇرۇلۇشىنى ئۆزلۈكسىز كۈچەيتىپ ۋە ياخشىلاپ، دوختۇرخانىنىڭ قىياپىتىنى يېڭى تۈسكە كىرگۈزدى. يەنە ئۆز كۈچىگە تايىنىپ مەبلەغ توپلاش ئارقىلىق ۋىلايەت بويىچە 1 - دەرىجىلىك تېخنىكا بولغان دورا ياساش ئۆيى ۋە ئۈسكۈنىلىرى، قان بىلەن تەمىنلەش، ئامبىرى، ئاشقازاننى كۆرۈش ئۈسكۈنىسى ۋە ئۆيلىرىنى قۇرغاندىن باشقا پالنىست ۋە ئائىلە تاۋابات رايونلىرىنى پىلان بويىچە رېمونت قىلىپ ياساپ چىقتى. شۇنداقلا دوختۇرخانىدىكى دوختۇر، ئىشچى- خىزمەتچىلەر ئارىسىدا تىرىشچانلىق بىلەن، دوختۇرخانا

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

قورۇش، دوختۇرخانا قىياپىتىنى ئۆزگەرتىش ۋە كۆكلەندۈرۈش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى.

دوختۇرخانىنىڭ ئۈزلۈكسىز كۆركەملىشىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئۈنۈمى كۈنسايىن ئۆسۈۋاتىدۇ. 94 - يىلى تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىگە يېتىپ يىللىق ئومۇمىي كىرىمى 2 مىليون 701 مىڭ 700 يۈەنگە، داۋالاپ ساقايتقان كېسەل 45085 ئادەم قېتىمغا يەتكەن.

دوختۇرخانا بۇگۈنكى كۈندە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار ئورۇن»، «ئىلغار كوللېكتىپ»، «ئىلغار پارتىيە ياچېيكىسى»، «مەدەنىيەتلىك دوختۇرخانا» دېگەن شەرەپلىك ناملارغا ئېرىشىپ ۋىلايەت ۋە ناھىيىنىڭ كۆپ قېتىم تەقدىرلىشىگە ۋە مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشكەن.

تۇنجى غەربچە داۋالاش دوختۇرى ئەمەتجان

مەمەت پولات

ئەمەتجان 1922 - يىلى 10 - ئايدا قاراقاش ناھىيىسىنىڭ كۆيا يېزىسىدىكى قايغۇلۇق كەنتىدە بىر دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1932 - يىلىدىن 1934 - يىلىغىچە ئائىلە تەربىيىسىگە بىرلەشتۈرۈپ دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان. 1934 - يىلىدىن 1938 - يىلغىچە سۇپۇرگە بايىنىڭ ئۆيىدە يالانما ئىشلەمچى بولۇپ تۇرغان. 1940 - يىلىدىن 1941 - يىلىغىچە خو-

تەن ۋىلايەتلىك دوختۇرخانىدا ئىچىلغان تۇنجى باشلانغۇچ قەدەمدىكى سەھىيە ساقلىقنى ساقلاش خادىملىرىنى تەربىيىلەش كۇرسىدا ئوقۇغان.

1941 - يىلدىن 1958 - يىلغىچە خوتەن ۋىلايەتلىك دوختۇرخانىنىڭ دورىگەرلىك بۆلۈمىدە مەسئۇل خادىم بولۇپ ئىشلىگەن.

1956 - يىلى خوتەن ۋىلايەتلىك دوختۇرخانىدا تۇردى ئاخۇن يۈەنجاڭ دېگەن كىشىنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن پارتىيىگە قوبۇل قىلىنغان. 1958 - يىلى قاراقاش ناھىيىسىگە قايتىپ كېلىپ ناھىيىلىك دوختۇرخانىدا مەسئۇل دورىگەر بولۇپ ئىشلىگەن. 1961 - يىلدىن 1982 - يىلغىچە زاۋا يېزىلىق دوختۇرخانىنىڭ باشلىقى بولغان.

10 يىللىق مالىمانچىلىق پەيشقەدەم دوختۇر ئەمەتجاننى ئازادلىقتىن ئىلگىرى خىزمەتكە قاتناشقان، گومىنداڭ ئەزاسى بولۇشى مۇمكىن دېگەن گۇمان بىلەن بىر مەزگىل مەسىلە تاپشۇرۇشقا قىستاش بىلەن ئازار يېگەن. تەكشۈرۈش ئارقىلىق پاكىتلىق مەسىلە بولمىغاچقا خىزمىتىنى داۋاملاشتۇرغان.

ئەمەتجان 1993 - يىلى ۋاپات بولغان بولسىمۇ ئۇنىڭ قاراقاشقا تۇنجى غەربچە داۋالاش تېخنىكىسىنى ئىشلىتىشتىكى تۆھپىسى، شۇنداقلا پۈتۈن قەلبىنى خەلقنى داۋالاش ئىشلىرىغا بېغىشلاپ سەھىيەنىڭ قورغۇچىلىرىدىن بىرى بولۇشتىكى ئوبرازى خەلق قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

پېشقەدەم دوختۇر — روزىباقى مەتتۇرسۇن

مەمەت پولات

قاراقاشتا تۇنجى يېتىشىپ چىققان غەربچە داۋالاشتىكى ئۇيغۇر دوختۇر روزىباقى مەتتۇرسۇن 1926 - يىلى قوچى يېزىسىنىڭ قازاق كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 13 يېشىغىچە ئائىلە تەربىيىسىدە بولغان. 1939 - يىلىدىن 1940 - يىلىغىچە ئائىلە ئىشلىرىغا بىرلەشتۈرۈپ دىنى مەكتەپتە ئوقۇغان. 1940 - يىلىدىن 1941 - يىلىغىچە خوتەن ۋىلايىتىدە تۇنجى قېتىم ئېچىلغان ئىپتىدائىي تىببىي مەكتەپتە ئوقۇغان. ئوقۇش نەتىجىسى ئالاھىدە ياخشى بولۇپ، 1941 - يىلىدىن 1947 - يىلىغىچە خوتەن ۋىلايەتلىك دوختۇرخانىدا دوختۇر بولۇپ ئىشلىگەن. بۇ جەرياندا ئىچكى كېسەل، بالىلار كېسەللىكى قاتارلىقلارغا دائىر ماتېرىيال بىلىملىرىنى توپلاپ، ئەمەلىيەتكە زىچ بىرلەشتۈرگەن ھالدا كەسپىي قابىلىيىتىنى تېز ئېشىپ ئۆستۈرۈپ، كۆپ ئۇچرايدىغان كېسەللەرنى نۇقتىلىق تەتقىق قىلىپ داۋالاش جەريانىدا خەلقنىڭ قىزغىن ھۆرمىتىگە ۋە ھىمايىسىگە ئېرىشكەن. كەسپىي جەھەتتە ئىزدىنىپ، ئەمەلىي تەجرىبىلەرنى توپلىغان. ئۇ ئۆز تەجرىبىلىرىنى كەڭ ئاممىنىڭ تەن ساغلاملىقىغا بېغىشلىغان.

1947 - يىلدىن 1953 - يىلغىچە كېرىيە ناھىيىلىك دوختۇرخانىنىڭ باش دوختۇرى بولۇپ ئىشلەپ، كېرىيە ناھىيىسىدە دەسلەپكى قەدەمدە ناھىيىلىك دوختۇرخانا بەرپا قىلىپ، خەلقنىڭ داۋالاش مەسىلىسىنى ھەل قىلغان.

1953 - يىلى 10 - ئايدا ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان يۇرتى قاراقاش ناھىيىسىگە كېلىپ، قاراقاش ناھىيىسىدە دەسلەپكى داۋالاش ئورنىنى تەسىس قىلغان. (بۇ ۋاقىتتا قاراقاشتا دوختۇر ياكى دوختۇرخانا يوق ئىدى) شۇندىن باشلاپ جۇڭگوچە، شي يىجۇ، جاڭ شۇچىڭ قاتارلىق دوختۇرلار يېتىپ كېلىپ 1953-يىلى ناھىيىمىزدە بىر داۋالاش ئورنى (ھازىرقى فايۇەنىنىڭ ئورنىدا) تەسىس قىلىنغان. 1958 - يىلى خوجىيەن كۆكشي (ھازىرقى پۇچاقچى يېزىسى) غا يۆتكىلىپ كېلىپ بۇ يېزىدا دەسلەپكى داۋالاش ئورنى تەسىس قىلغان. 1967 - يىلدىكى 10 يىللىق مەدەنىيەت ئىنقىلابى قالايمىقانچىلىقى بىلەن پېشقەدەم دوختۇر روزىباقىنىڭ نامى «گومىنداڭ قالدۇقى»، «داشقال» دېگەندەك بەتنامىلار بىلەن ئاتىلىپ ئۇنىڭ تۆھپىلىرى كۆمۈپ تاشلىنىپلا قالماستىن خىزمەتتىن بوشىتىۋېتىلىدى. روزىباقى بۇ مەزگىلدە قىلچىمۇ مەيۈسلۈك ھېس قىلمىدى. ئۇ ئىزچىل ھالدا خەلقنىڭ كېسىلىنى داۋالاش بىلەن شۇغۇللىنىپ، نۇرغۇن بىمارلارنى ئاغرىق ئازابىدىن قۇتقۇلدۇردى. توغرا سىياسەت ۋە خەلق رايى ئۇنىڭ نامىنى ئەسلىگە كەل-

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

تۇردى. 1971-يىلى «لىگىسى» شىتات بىلەن 1980-يىلغىچە ئىشلىگەن. بۇ جەريانىدا پۇچاقچى بېزىسىغا قاراشلىق تۇزلۇقئۇتاغ بوز يەر مەيدانىدا بىر داۋالاش ئورنى تەشكىل قىلىپ، ناھىيە بازىرىغا 100 كىلومېتىر كېلىدىغان بۇ يىراق جايدا ئاممىنىڭ داۋالىنىش ئېھتىياجىنى ئىزچىل قاندۇرۇپ كەلگەن. دورا كەلتۈرۈش ئۈچۈن قاتناش قولايسىز بولغان شارائىت ئاستىدا ئەستايىدىل ئىزدىنىپ يەرلىك ئوت-چۆپ دورىلارنى يىغىپ قايناتىپ كېسەل داۋالاش ئارقىلىق ياخشى ئۈنۈم ھاسىل قىلىغان. روزىباقى ئۆزى يېتىشەلمەي قالغاندا يولدىشى پاتىمىخاننى ياردەملەشتۈرۈپ خەلقنىڭ دەردىگە دەرمان بولغان. مەسىلەن، سالول بىلەن ئوروتروفىننى بىرلەشتۈرۈپ سۈيدۈك يول يۇقۇملىنىشنى داۋالاپ، بىر قانچە قوۋۇقتا جىددى سۈيدۈك يىغىلىپ قالغان كېسەللەرنى ئازابتىن قۇتۇلدۇرغان. يولدىشى پاتىمىخان بولسا نۇرغۇن قېتىم تۇغۇتنى تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، بىر تەرەپ قىلىپ ئانا ۋە بالىلارنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قالغان.

قاراقاشنىڭ تۇنجى ئۇيغۇر غەربچە داۋالاش دوختۇرلىرىنىڭ بىرى بولغان روزىباقى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بۇ كەنتتە تىللاردا داستان بولغىدەك تۆھپە قالدۇرغان. ئۇ 1988-يىلى پېنسىيىگە چىققان بولسىمۇ يەنىلا خەلقنى داۋالاش بىلەن مەشغۇل.

دوختۇر ـــ جۇفىڭچۇن

مەھەممەت پولات

جۇفىڭچۇەن 1936 - يىلى 3 - ئايدا لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ چاڭتۇشەن ناھىيىسىدە دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1946 - يىلدىن 1956 - يىلغىچە لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ چاڭتۇشەن مەكتىپىدە ئوقۇغان. 1959 - يىلى لياۋنىڭ ئۆلكىلىك تىببىي مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ ۋاراقاش ناھىيىلىك دوختۇرخانىغا كېلىپ ئىچكى كېسەللىكلەر باش دوختۇرى بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇ شۇندىن بۇيانقى 30 نەچچە يىل مابەينىدە 73 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق دوختۇرخانىدا بىلىم ئاشۇرۇپ كېلىپ ئىزچىل ھالدا ئۆزىنىڭ داۋالاش ـــ تېخنىكىسىنى قاراقاشتىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ساغلاملىقى ئۈچۈن بەخش ئېتىپ، ئىزچىل ھالدا خەلققە ياخشى ئىش قىلىپ ياخشى تەسىر قالدۇرغان. ئۇ 1984 - يىلدىن 1987 - يىلغىچە قاراقاش ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىنىڭ باشلىقى، سەھىيە ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، 1995 - يىلغىچە سەھىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ ھازىر پېنسىيىگە چىققانغا قەدەر بولغان ۋاقىت ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىگە ماسلىشىپ ۋە ھۆرمەت قىلىپ، دوختۇرخانىدىكىلار ئاز، تېخنىكا تۆۋەن، شارائىت ناچار بولغان ئەھۋال ئاستىدا يېزا - قىشلاقلارغا چىقىپ ئىشلەپ بارلىق

زېھنى-كۈچىنى خەلقنى داۋالاش ئىشلىرىغا بېغىشلىغان. ئۇ ئەسلى ئىچكى بۆلۈم دوختۇرى بولسىمۇ ئېھتىياجنى نەزەردە تۇتۇپ باشقا تۈردىكى كېسەللىكلەرنىمۇ تەتقىق قىلىپ ئۆگىنىپ پىششىق ئىگىلىدى. دوختۇرخانىدىكى كەسپىي خادىملارنى كەسپىي جەھەتتىن يېتەكلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، كەسپىي سەۋىيە تۆۋەن بولۇش ھالىتىنى تۈپتىن ئۆزگەرتتى. ھەر خىل ئىچكى كېسەللىك ۋە بالىلار كېسەللىكى ساھەسىدىكى كۆپ ئۇچرايدىغان كېسەللىكلەرنى ئۆزى مۇستەقىل بىر تەرەپ قىلىپ ساقايتىپ قاراقاش خەلقىنىڭ ساغلاملىقى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان.

جۇ فىڭچۈەن دوختۇرخانا باشلىقى، سەھىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلەش جەريانىدا كەسپىي خىزمەتلەرنى تۇتۇپلا قالماستىن تېخنىكا ساپاسىنى ئۆستۈرۈش، داۋالاش ئۈسكۈنىلىرىنى تولۇقلاش، داۋالاش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشكە باشتىن-ئاياق ئەھمىيەت بەرگەن. ھەر قايسى يېزا-بازار دوختۇرخانا خادىملىرىغا تىببىي ئەخلاق، تىببىي ئىستىل تەربىيىسىنى قانات يايدۇرۇپ، كەسپىي خادىملارنىڭ بىمارلار ئۈچۈن ئەلا مۇلازىمەت قىلىش پوزىتسىيىسىنى يېتىلدۈردى.

جۇ فىڭچۈەن قاراقاش داۋالاش ساقلىقنى ساقلاش تارىخىدىكى كۆزگە كۆرۈنگەن شەخس سۈپىتىدە تىلغا ئېلىشقا مۇناسىپ.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى

قاراقاش ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى تەرەققىي قىلغان يۇرتلارنىڭ بىرى بولۇپ، بىر قانچە مىڭ يىللاردىن بېرى بۇ يەردە ياشىغان ئەمگەكچان، مەرىپەتپەرۋەر ئەجدادلىرىمىز ئىچىدىن نۇرغۇنلىغان تىبابەت ئالىملىرى ۋە مەشھۇر تېۋىپلار يېتىشىپ چىققان. بىراق بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ تارىخى ماتېرىياللىرى يېزىلىپ قالدۇرۇلمىغانلىقى ئۈچۈن بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن.

پەقەت 19 ـ ئەسىردە ياشىغان تىبابەت ئالىمى جامالىددىن ئاقسارايى ئىمىن ھاجىم تېۋىپ (يېڭىچان)، ئەخمەت خەلىپە ھاجىملار بولۇپ، بۇلارنىڭ شاگىرتلىرى ھازىرغىچە قاراقاشتىكى ئاساسلىق تېۋىپلار بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ. مەسىلەن، ئىمىن ھاجىم تېۋىپنىڭ شاگىرتى، توختاخىنا جىمم، توختاخىنا جىمم شاگىرتى ماخسۇر ھاجىم تېۋىپ ۋە ئۇنىڭ بەش ئوغلى، ئەخمەت خەلىپە ھاجىمنىڭ شاگىرتى ئەيسا ھاجىم تېۋىپ ۋە ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى قاتارلىقلار.

تىبابەت ئالىمى — جامالىدىن ئاقسارايى

ھاجى ئەخمەت

جامالىدىن ئاقسارايى 19 - ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر تىبابەت ئالىمى. ئۇ، قاراقاش ناھىيىسىنىڭ ئاقساراي كەنتىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. باشلانغۇچ ساۋادىنى ئۆز يېزىسىدىكى دىنىي مەكتەپلەردە چىققارغاندىن كېيىن، خوتەن مەدرىسىلىرىدە ئەدلىيە تەھسىل قىلىپ، ئەرەب، پارس، ئوردۇ تىللىرىنى پۇختا ئۆزلەشتۈرۈۋالغاندىن باشقا، ئەدەبىيات، ئىلمى نوجۇم، تىبابەت، دىن شەرىئەت ئىلىمى قاتارلىق ساھەلەردە ئەتراپلىق بىلىم ئىگىسى بولۇپ يېتىشكەن. بولۇپمۇ ئۇنىڭ تىبابەتچىلىك ئىلمىدە قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى گەۋدىلىك بولۇپ يەرلىك تېۋىپلارنىڭ كېسەل كۆرۈش ۋە داۋالاش ئۇسۇللىرىنى تەتقىق قىلىپ، ئۇنى ئىلمىي يۈكسەكلىككە كۆتۈرگەن ھالدا داۋالاش رېتسېپلىرىنى تۈزگەن. ھەر خىل شىپالىق دورىلارنى ياسىغان، يىراق - يېقىندىن كەلگەن بىمارلارنى داۋالاپ ساقايتىش بىلەن خەلقنىڭ دەردىگە دەرمان بولغان.

جامالىدىن ئاقسارايى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك تەجرىبىلىرىنى توپلاش، تەتقىق قىلىش ۋە ئۆزىنىڭ بىۋاسىتە داۋالاش ئەمەلـ

يىتىمدىن ھاسىل قىلىنغان تەجرىبە - ساۋاقلارنى يە-
كۈنلەش ئاساسىدا «كىتابى تىب ئاقسارايى» ناملىق
ئەسەرنى يېزىپ چىققان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر
تىبابەتچىلىكىنىڭ ئەنئەنىۋى قانۇن - قائىدىلىرى،
كېسەل كۆرۈش، داۋالاش ئۇسۇللىرى، شىپالىق دورى-
لارنى ياساش، ئىشلىتىش ئۆلچەملىرى، دورىگەرلىك
سايمانلىرى ۋە دورا مەنبەلىرى قاتارلىق مەزمۇن-
لار تونۇشتۇرۇلغان. ئالىمنىڭ ئەرەب تىلىدا يېزىل-
غان بۇ ئەسىرى 1899 - يىلى ھىندىستاننىڭ لاكنو
شەھىرىدە نەشر قىلىنغان ۋە مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 -
يىللىرىغا قەدەر ھىندىستاننىڭ دېھلى شەھىرىدىكى
ئىسلام تىبابىتى دارىلفۇنۇدا رەسمىي دەرسلىك قى-
لىپ ئوقۇلۇپ كەلگەن، جامالىدىن ئاقسارايى تى-
بابەتچىلىك ئىلمى ساھەسىدە خەلقئاراغا يۈزلەنگەن
مۆتىۋەر ئالىم سۈپىتىدە مەدەنىيەت تارىخىمىزدىن
ئورۇن ئالدى.

«دېڭىز ئۈنچىلىرى» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى.

مەشھۇر تېۋىپ توختى ئاخۇن ھاجىم

مەلىكەم مۇھەممەت

توختى ئاخۇن ھاجىم تېۋىپ 1870 - يىلى قا-
راقاش ناھىيىسىنىڭ سەزى كەنتىدە ئوقۇمۇشلۇق
دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. دادىسى ھېزىزا-

خۇنۇم مەرىپەتپەرۋەر دېھقان بولغاچقا، ئۇنى كىچ-
چىكىدىن تارتىپ بىلىم ئېگىلەشكە يېتەكلىگەن.
توختىنىياخۇن ھاجىم مەدرىستە ئوقۇۋاتقان چاغلىرى-
دىلا ئەرەب، پارس، چاغاتاي تىللىرىنى پۇختا ئۆ-
گەنگەن. توختى ئاخۇن ھاجىم دەسلەپتە سودا - سې-
تىق ئىشلىرىنى قىلغان، كېيىن گۆزە مەھەللىسىدىكى
ئىمىن ھاجىم يېڭىجايدىن تىبابەتچىلىك ئىلمىنى
ئۆگەنگەن. توختى ئاخۇن ھاجىم ئۆزى تىرىشچان، زې-
رەك بولغاچقا، بىر تەرەپتىن ئۇستازىدىن تەلىم
ئالسا، يەنە بىر تەرەپتىن تىبابەتچىلىك ئىلمىگە
دائىر كىتابلارنى مەخسۇس دەرسلىك قىلىپ ئوقۇپ،
ئۇنى ئەمەلىيەتتە ئىشلىتىپ بىلىمىنى پۇختىلىغان.

ئۇ، ئەرەب، پارس، چاغاتاي تىللىرىنى ياخ-
شى ئۆگەنگەنلىكى ئۈچۈن «قارابادىن قادىرى»،
«تىببى ئەكبەر»، «قارابادىن ئەزەم ۋە ئەكمەل» قا-
تارلىق تېبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىك ئىلمىگە دا-
ئىر كلاسسىك كىتابلارنى مەخسۇس دەرسلىك قىلىپ
ئۆگىنىپ تىبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىك ئىلمىنىڭ
نەزەرىيىلىرىنى ئەمەلىيەت بىلەن بىرلەشتۈرۈپ
پۇختا مۇكەممەللەشتۈرگەن.

ئۇ، ئۆزى مۇستەقىل ھالدا داۋالاش ۋە دورى-
گەرلىك ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغاندىن كېيىن، بىر
تەرەپتىن داۋالاش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانسا،
يەنە بىر تەرەپتىن باشقا جايلارغا بېرىپ دورا يۆت-
كەپ كېلىپ، يۇرتىمىزدىكى دورا يېتىشمەسلىك مەس-

لىشىنى ھەل قىلغان ۋە ئۆز رايونىمىزدا تېرىلىپ
ئۆستۈرۈشكە بولىدىغان دورىلارنى سىزى، زاۋا ۋە
كۆيا قاتارلىق باغلىرىدا ئۆستۈرۈپ، دورىلارنى
پىششىقلاپ ئىشلەپ ياساپ، ئاممىنى داۋالىغان. توختى
ئاخۇن ھاجىم دورا ئەكىلىش ئۈچۈن سىرتلارغا
چىقمىش باشقا ۋاقىتلاردا ئۆز ئۆيىدە تۇرۇپ كې-
سەل كۆرۈش ۋە داۋالاش ئىشىنى ئېلىپ بارغان.
يىراق - يېقىنلاردىن ئاغرىقلار كېلىپ كۆرۈنگەن،
باشقا يۇرتلارغىمۇ ئۇنىڭ مەشھۇر نامى تارالغان.
توختى ئاخۇن ھاجىم بىر تەرەپتىن داۋالاش ئىشلىرى-
نى ئېلىپ بارسا، يەنە بىر تەرەپتىن تەجرىبىلەرنى
يەكۈنلەپ، ئۈنۈملۈك نۇسخىلارنى توپلاپ، قەدىمى تىبا-
بەتچىلىك ئىلمى كىتابى «قارابادىن قادىر»، «تىببى
ئەكبەر»، «قارابادىن ئەزەم ۋە ئەكمەل»، قاتارلىق تىبا-
بەتچىلىك ۋە دورىگەرلىككە دائىر كىتابلاردىن پايدىلىنىپ
دەرسلىك تۈزۈپ شاگىرت تەربىيىلەشكە ئالاھىدە
كۈچ سەرپ قىلغان. توختى ئاخۇن ھاجىم ناھايىتى
تەلەپچان كىشى بولغاچقا، شاگىرتلىرىغا قاتتىق تە-
لەپ قويۇپ، كۆڭۈل قويۇپ تەربىيىلىگەچكە، شا-
گىرتلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇستا تېۋىپلاردىن
بولۇپ يېتىشىپ چىققان. مەسىلەن، قۇمباغلىق ماگ-
سۇر ھاجىم تېۋىپ، زاۋىلىق پاسىراخۇنۇم تېۋىپ، كۆ-
يالىق تالىپاخۇنۇم تېۋىپ، قوشلۇقلۇق ئەخمەتتا-
خۇن تېۋىپ، كېرىيىلىك روزاخۇن تېۋىپ، كۆيالىق

ئىمىزاخۇن تېۋىپ، ئالتۇنچىلىق توختىنىمىزاخۇن تېۋىپ قاتارلىقلار بولۇپ، بۇلارنى توختى ئاخۇن ھاجىم تېۋىپ تەربىيىلەپ ئۇستا تېۋىپلاردىن قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، ئۇلار ئۆز يۇرتلىرىدا تىبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ داۋالاش ۋە كېسەل كۆرۈش ئىشلىرىنى قىلغان.

توختى ئاخۇن ھاجىم خېلى كۆپ شاگىرت ئىزباسارلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەندىن كېيىن، ئايالى ھەنپىخاننىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى مانسۇر ھاجىمنى ئۆز ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئۆزىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ، بارلىق كىتاب، رېتسېپ، دورىلارنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپ 1935 - يىلى ھەج قىلىش ۋە دورا ئەكىلىش ئۈچۈن ئەرەبىستانغا كەتكەن. بىراق بەختكە قارشى 1936 - يىلى ھەج قىلىش جەريانىدا ئىسسىق ئۆتۈپ كېتىپ، 65 يېشىدا ئەرەبىستاندا ئالەمدىن ئۆتكەن. شۇندىن باشلاپ مانسۇر ھاجىم تېۋىپ توختى ئاخۇن ھاجىم تېۋىپنىڭ ئىزىنى بېسىپ قاراقاشتا تىبابەتچىلىكنى داۋاملاشتۇرغان.

داڭلىق تېۋىپ — مانسۇر ھاجى

ئابلىز ساتتار

داڭلىق تېۋىپ مانسۇر ھاجى — 1890 - يىلى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ ئاقساراي يېزا، قۇمباغ كەن-

تىدە مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن.

1898 - يىلدىن 1905 - يىلغىچە قاراقاش ئاھىيىسىنىڭ كۆزەكۆل يېشى مەھەللىسىدىكى دىنىي مەدىرىستە ئوقۇپ، ئەرەب، پارس، چاغاتاي تىللىرىنى ياخشى ئۆگەنگەن.

1905 - يىلدىن 1915 - يىلغىچە نەۋرە ئاكىسى مەشھۇر تېۋىپ — توختى ئاخۇن ھاجىمغا شاگىرت بولۇپ، بىر تەرەپتىن «قارا بارىسىن قادىر»، «تىببىي ئەكبەر» قاتارلىق ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىك توغرىسىدىكى كلاسسىك كىتابلارنى مەخسۇس دەرسلىك قىلىپ ئوقۇسا، يەنە بىر تەرەپتىن داۋالاش ھەم دورىگەرلىك ئىلمىنى ئۆگىنىپ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ نەزەرىيە بىلىملىرىنى ۋە ئەمەلىيەت بىلىملىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن.

1915 - يىلدىن باشلاپ، ئۆزى مۇستەقىل ھالدا قاراقاش ناھىيىسى ۋە گۇما ناھىيىسىنىڭ زاڭگۇي، پىيالما، مۇجا، دۇۋا قاتارلىق يېزا - كەنتلىرىدە داۋالاش ۋە دورىگەرلىك ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان.

1949 - يىلى ئەرەبىستانغا چىقىپ، ھەج قىلىپ كىرىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، پاكىستاندا بىر يىل ئەتراپىدا تۇرۇپ، بىر تەرەپتىن داۋالاش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانسا، يەنە بىر تەرەپتىن رايونىمىزدا كەمچىل بولۇۋاتقان بىر قىسىم يەككە دورىلارنى يىغىش، توپلاش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، قايتىشىدا نۇرغۇن يەككە دورىلارنى يۆتكەپ ئەكەلگەن.

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

بۇ دورىلارنىڭ بىر قىسمىنى تېرىپ ئۆستۈرۈپ، ئۇيـغۇر تىبابەتچىلىك دورىلىرىنىڭ كەمچىل بولۇشىدەك بوشلۇقنى تولدۇرغان.

1954 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە قاراقاش ناـھىيىسىنىڭ ئاقساراي يېزىلىق خەلق دوختۇرخانىسىـنىڭ ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك بۆلۈمىدە ئىشلىگەن. بۇ جەرياندا، ماكسۇر ھاجى بىر تەرەپتىن دورا تېرىپ ئۆستۈرۈش ۋە تاغلىق رايونلاردىن دورا يىغىش ئىشـلىرىنى بىۋاسىتە قول تىقىپ ئىشلەپ، ئۇيغۇر تىـبابەتچىلىك يەككە دورىلىرىنىڭ يېتىشمەسلىك مەسىـلىسىنى ھەل قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن شىپالىق ئۇـنۇمى يۇقىرى، ئاددىي رېتسىپلار ئارقىلىق جىنسىي ئاجىزـلىق كېسىلى، بالىياتقۇ راكى، قەنت سىيىش كېسەللىكى، تېرە كېسەللىكلىرى، بالىلار كېسەللىكلىرى، ئاياللار كېسەللىكلىرى، بەش ئەزا كېسەللىكلىرى، نېرۋا كېسەللىكـلىرى، نەپەس سىستېما كېسەللىكلىرى ۋە ھەزىم قىلىش سىستېمىسى ئەزا كېسەللىكلىرىنى داۋالاشتا بىر قەدەر ياخشى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، كېسەللەرنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن.

ماكسۇر ھاجى — قاراقاش ناھىيىلىك ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك شىپاخانىسىدا 10 يىلدىن ئارتۇق ئىشـلەپ، ئۆز يېشىنىڭ ياشىنىپ قالغانلىقىغا قارىماي، كېسەللەرگە دىئاگنوز قويۇش، داۋالاش جەھەتلەردىـكى ئۇزۇن يىللىق تەجرىبىلىرىنى، تەجرىبىدىن ئۆتـكەن رېتسىپلىرىنى توپلاش، رەتلەش ھەم شاگىرت تەرـ

جىمىلەش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، قەنت سىيىش كېسەللىكىنى ئۇيغۇر تىبابىتىدە داۋالاش ھەققىدە دېگەن كىتابىنى يېزىپ قالدۇرۇپ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان.

ئۇ، تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن شاگىرتلار ھەر قايسى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك شىپاخانىلىرىدا ۋە ئىسلام دۆلەتلىرىدە ئاساسلىق تېۋىپلاردىن بولۇپ ئىشلىمەكتە.

مەرھۇم قالدۇرۇپ كەتكەن رېتسېپلارنىڭ كۆپ قىسمى ھېلىھەم ھەر قايسى شىپاخانىلاردا ئاساسلىق رېتسېپلار ئورنىدا ئىشلىتىلمەكتە.

ماخسۇر ھاجىغا، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك جەھەتتىكى ئىقتىدارى ۋە خىزمەتتىكى تۆھپىلىرىگە ئاساسەن 1987 - يىلى مۇدىر ۋراچلىق ئۇنۋانى بېرىلگەن.

مەرھۇم تېۋىپ ماخسۇر ھاجى پۈتۈن ئۆمرىدە 73 يىل تىبابەتچىلىك ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، 1988 - يىلى 8 - ئايدا قاراقاش ناھىيىسىنىڭ ئاقساراي يېزا قومباغ كەنتىدە كېسەللىك سەۋەبى بىلەن 98 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئۇ، ھايات ۋاقتىدا بىر نەچچە نۆۋەت قاراقاش ناھىيىلىك سىياسى كېڭەشنىڭ ئەزاسى، ناھىيىلىك خەلق قورۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى بولغان.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ماكسۇر ھاجىم — ئۆز ئىنىنىڭ بەش ئوغلىنى كۆڭۈل قويۇپ تەربىيىلەپ، تىبابەتچىلىك ئىلمىنى ئۆگىتىپ يېتىشتۈرۈپ چىققان. ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى — مۇھەممەت ئەمەر ھاجىم ئۈرۈمچىدە تۇنجى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك شىپاخانىسىنى قۇرغۇچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ھازىر تۈركىيىدە تىبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللانماقتا.

تۆتىنچى ئوغلى مۇھەممەت روزى ھاجىم ئۈرۈمچىدە ئۇيغۇر تىبابەت شىپاخانىسىدا، بىرىنچى ئوغلى مەھەممەت ئىمىن ھاجىم، ئۈچىنچى ئوغلى مەھەممەت سالى ھاجىم، بەشىنچى ئوغلى مەھەممەت سىدىق ھاجىملار ھازىر ئىشلەۋاتىدۇ. قاراقاشتا دادىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپ تىبابەتچىلىك ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانماقتا.

داڭلىق تېۋىپ ئەيسا ھاجىم

ئابابەكرى جۇمە

ئەيسا ھاجىم 1900 - يىلى سابىق «ماي كۆكشىبىنىڭ قاياش كەنتىدە (ھازىرقى مەھەللەي يېزىسىغا قاراشلىق) تۇغۇلۇپ 1907 - يىلغىچە ئائىلە تەربىيىسىدە بولغان. 1907 - يىلدىن 1927 - يىلىغىچە قارامان كەنتىدىكى ئابدۇراخمان داموللامنىڭ دىنىي مەكتىپىدە ئوقۇغان.

1927 - يىلدىن 1934 - يىلىغا قەدەر ئەخمەت

خەلپە ھاجىمەدىن مىللىي تىبابەت ئىلمىنى ئۆگەنگەن. 1934 - يىلىدىن 1956 - يىلىغىچە قاراقاش گۇما ناھىيىلىرىدە سەييارە تىبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان. 1956 - يىلدىن 1961 - يىلغىچە سابىق «ماي» گۈڭشېسى دوختۇرخانىسىدا «لىڭىسى» تېۋىپ بولۇپ ئىشلىگەن. 1961 - يىلى رەسمىي دۆلەت شتاتىدىكى مىللىي تىبابەت كەسپىي خادىمى بولغان. 1961 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىدا، 1978 - يىلىدىن 1988 - يىلغىچە خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مىللىي شىپاخانىسىدا مۇئاۋىن دوختۇر ۋراچ بولۇپ داۋالاش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ 1988 - يىلى شەرەپ بىلەن دەم ئېلىشقا چىققان. ئۇ مىللىي تىبابەتچىلىك ئىلمىي بويىچە ئالىي تېخنىكۇم مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە.

ئەيسا ھاجىم ھازىر بەك ياشىنىپ قالغان بولسىمۇ دەم ئېلىشنى ئاساس قىلغاچ داۋالاش ئىشلىرىنى توختىتىپ قويمىدى. ئۇ ھازىر بىر تەرەپتىن داۋالاش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانسا يەنە بىر تەرەپتىن مىللىي تىبابەت ئىلمىدە ھاسىل قىلغان 60 نەچچە يىللىق مول ئەمەلىي تەجرىبىلىرىنى «تەجرىبىلىك نۇسقىلار توپلىمى» دېگەن تېما ئاستىدا توپلاپ يېزىپ ئۆز ئۆمرىدە بىر تىببىي ئەسەر قالدۇرۇش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىۋاتىدۇ.

ئۇ 60 نەچچە يىللىق مىللىي تىبابەتچىلىك

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا بىر تەرەپتىن ئۆگە-
نىپ تەتقىق قىلىش بىلەن بولسا، يەنە بىر تەرەپ-
تىن ئۆزى بىۋاسىتە كېسەللەرگە دىئاگنوز قويۇپ،
ھەر بىر كېسەلنىڭ ئۆزىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا
ئاساسەن داۋالاشنى چىڭ تۇتقان. ئۇ ھەرۋاقىت
نەزەرىيە بىلەن ئەمەلىيەتنى بىرلەشتۈرۈشتە چىڭ
تۇرۇپ ئۆزىنىڭ كەسپىي سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ
كەلگەندىن باشقا ئۇيغۇر مىللىي تىبابەتچىلىك ئىلمى-
مىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تۆھپىلەرنى قوشقان. شۇنى-
داقلا بىر قەدەر ئىلمىي بولغان مول تەجرىبىلەرنى
توپلىغان.

ئۇ داۋالاش جەريانىدا «تىببىي ئەكبەر»، «قارا-
بارىن، ئەزەم ۋە ئەكمەل»، «قارابارىن قادىرى»
قاتارلىق مەشھۇر تىببىي كىتابلاردىن پايدىلىنىپ
داۋالاشنى ئېلىپ بارغان. داۋالاش ئۇسۇلى جەھەت-
تە تومۇر تۇتۇپ تەكشۈرۈش، تومۇر ئارقىلىق دىئاگ-
نوز قويۇپ داۋالاشنى ئاساس قىلغاندىن باشقا تۈر-
لۈك كېسەللەرگە كېتەرلىك بولغان ھەر خىل دورىلار-
نى ئۆزى بىۋاسىتە ياساپ داۋالىغان. ئەيسا ھاجىم
كىچىك پېئىل، خۇشچاقچاق بولۇپ بىمارلارغا خۇد-
دى ئۆز ئۇرۇق - تۇغقانلىرىدەك كۆيۈنگەن. داۋا-
لاشتا روھى جەھەتتىن بىلەن دورا ئارقى-
لىق داۋالاشنى زىچ بىرلەشتۈرگەنلىكتىن كېسەللەرگە
قويغان دىئاگنوزى 95%گە يېتىپ، ساقىيىش نىسبە-
تى 90% دىن ئاشقان. ئۇ ئۇيغۇر مىللىي تىبابەتچە

لىنىڭ ئىلمىدە، كېسەللەرگە بەرگەن دورىسىنىڭ ئۈنۈمى-
نىڭ يۇقىرىلىقى بىلەنلا ئەمەس بەلكى داۋالاشتىكى
ماھارىتى بىلەنمۇ ناھىيىمىز جۇملىدىن ۋىلايىتىمىز-
دىكى ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدا يۇقىرى ھۆرمەت-
كە سازاۋەر بولۇپ كەلگەن.

ئۇ 60 نەچچە يىللىق ئۇيغۇر مىللىي تىبابەتچى-
لىكى بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا نەچچە مىڭلىغان
بىمارلارنى داۋالاپ ساقايتقاندىن باشقا شاگىرت
تەربىيىلەش ۋە يېتىشتۈرۈشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆ-
لۈپ كەلگەن.

ھەتتا ئۆزىنىڭ ئۈچ ئوغلىنىمۇ كۆڭۈل قويۇپ
تەربىيىلەپ ۋە ئوقۇتۇپ قاتارغا قوشقان.

ئۇنىڭ بىرىنچى ئوغلى ھېبىبۇللاھاجىم ناھىيە-
لىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ تاشقى كېسەللىكلەر
بۆلۈمىدە، ئۈچىنچى ئوغلى مەھەممەت ئابدۇللا ناھى-
يىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ ئىچكى كېسەللىكلەر
بۆلۈمىدە، ئىككىنچى ئوغلى مۇھىبۇللاھاجىم ناھىيىلىك
مىللىي شىپاخانىدا دوختۇر ۋىراچ بولۇپ داۋالاش
ئىشلىرىدا تايانچلىق رول ئوينىپ كېلىۋاتىدۇ.

ئۇستا تېۋىپ — مۇھەممەت ئىمىن داموللام

ئابلىز ساتتار

پېشقەدەم تېۋىپ — مۇھەممەت ئىمىن داموللام
1934 - يىلى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ پۇچاقچى يېزا

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

بودا كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن.

1940 - يىلدىن 1947 - يىلغىچە ئۈز يېزىسىدىكى دىنىي مەدرىستە ئوقۇپ، ئەرەبچە دىنىي كىتاب- ماتېرىياللارنى تەرجىمە قىلالايدىغان سەۋىيىگە ئىگە بولغان.

1947 - يىلدىن 1954 - يىلغىچە قەشقەر شەھىرىدىكى دىنىي مەدرىستە بىلىم ئاشۇرۇش بىلەن بىرگە ئەرەب تىلى ۋە پارس تىلىنى پۇختا ئۆگەنگەن.

1954 - يىلدىن 1958 - يىلغىچە قەشقەر شەھىرىدىكى مەشھۇر تېۋىپ ۋە دورىگەر يۈسۈپ ھاجىمغا شاگىرت بولۇپ داۋالاش ۋە دورىگەرلىك ئەمەلىيىتىنى ئۆگەنگەن، يەنە بىر تەرەپتىن «تىببىي ئەكبەر»، «قارابادىن قادىرى»، «ئىكسىر ئەزەم»، «مىزان تىب» قاتارلىقلارغا ئوخشاش ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىك توغرىسىدىكى كلاسسىك تىببىي كىتابلارنى مەخسۇس دەرسلىك قىلىپ ئوقۇپ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىي داۋالاش ئىقتىدارى جەھەتتىن كامالەتكە يەتكەن.

1958 - يىلدىن 1960 - يىلغىچە ئۆز يۇرتىدا خۇسۇسىي تىبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ نۇرغۇن كېسەللەرنى داۋالاپ خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن.

1960 - يىلى پۇچاقچى يېزىلىق خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ ئۇيغۇر تىبابەت بۆلۈمىدە داۋالاش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ كىشىلەرنىڭ تەرىپلىشىگە ئىگە بولغان.

1966 - يىلى ئۆز كەنتىگە قايتىپ كېسەل داۋالاش بىلەن مەشغۇل بولغان.

1969 - يىلدىن 1979 - يىلغىچە قاراقاش ناھىيىسىنىڭ ھەر قايسى يېزا - قىشلاقلىرىدا سەييارە داۋالاش دورىگەرلىك ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماستىن، داۋالاش بىر قەدەر قىيىن بولغان يۈرەك، ئۆپكە، مېڭە، جىگەر، ئاشقازان ۋە بوغۇم قاتارلىق ئەزالارنىڭ ھەر خىل كېسەللىكلىرىنى ئۈنۈملۈك داۋالاپ خەلق ئاممىسى ئىچىدە يۇقىرى ئابروي ۋە يۇقىرى ئىناۋەتكە ئېرىشكەن.

1979 - يىلى خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تىبابەت دوختۇرخانىسىغا يۆتكىلىپ، ئۆز ئەمەلىيىتىدىن ئۆتكەن ئاددى ۋە تەننەرقى ئەرزان رېتسېپلىرى بىلەن ھەر قايسى ئەزالارنىڭ ھەر خىل كېسەللىرىنى داۋالاش بىلەن بىرگە ئىز باسار تېۋىپلارنى يېتىشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىپ كۆپلىگەن شاگىرت تەربىيىلىگەن، ئۇنىڭ يېتىشتۈرگەن شاگىرتلىرى ھازىر خوتەن، قاراقاش قاتارلىق جايلاردا تايانچلاردىن بولۇپ ئىشلىمەكتە.

مەرھۇم قالدۇرۇپ كەتكەن قول يازمىلىرى ۋە رېتسېپلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ھېلىھەم ھەر قايسى شىپاخانىلاردا ئاساسلىق رېتسېپ سۈپىتىدە قوللىنىلماقتا.

مەرھۇم مۇھەممەت ئىمىن داموللام ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى بىلىم ئېلىش ۋە تىبابەتچىلىك ئىشلىرى ئۈچۈن بېغىشلاپ 1984 - يىلى 3 - ئايدا كېسەل سەۋەبى بىلەن 51 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

www.uyghurkitap.com

ناھىيىمىز سۇ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدا

ئابدۇكېرىم تۇردى

تارىخىي مەلۇماتلاردىن قارىغاندا قاراقاش دەرياسى ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن «جەيھۇن»، «بوۋراك» دەرياسى دېگەن ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. بۇ دەريانىڭ سۈيى دۆلىتىمىز چېگرىسىدىن باشلىنىپ، كۆئېنلۈن تاغ تىزمىلىرى ئارقىلىق نۇرغۇن پارچە جىلغا ئېقىنلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن چوڭ دەريا ئې- قىنىنى ھاسىل قىلىپ، خوتەن، قاراقاش ئىككى نا- ھىيىنىڭ بىر مىليون مودىن ئارتۇق زېمىنىنى كۆ- كەرتىپ تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كې- سىپ ئۆتۈپ لوپنوردىكى تەبىئىي چوڭ كۆلگە قۇيۇ- لىدۇ.

ئومۇمىي ئەھۋال

1950- يىللاردا قاراقاش ناھىيىسىنىڭ نوپۇسى 180 مىڭ ئۆپچۆرىسىدە، تېرىلغۇ كۆلىمى 420 مىڭ مو ئەتراپىدا بولۇپ، مەزكۇر يەرلەرنى سۇغۇرۇشتا

ئالتە چوڭ ئۆستەڭگە تايىنىپ تېرىقچىلىق قىلاتتى.
بۇلار ماكۇيا، بەھران سۇيى، زاۋا، كۇيا، قاراساي،
ياۋا قاتارلىق ئالتە ئۆستەڭ بولۇپ 1960 - يىللار-
غىچە كونا، قالاق قىياپەتتە ئەگرى - بۈگرى ئاقاتتى.
ياغاچ، شاختىن ياسالغان ئىپتىدائىي ئازمىلار، توغ-
راق غوللىرىدىن ياسالغان ئايرىش قوغاچلىرى بىلەن
بىر قىسىم يەرلەر سۇغىرىلاتتى. بىر قىسىم ئېكىنزار-
لار سۇ كىرمەي قۇرۇپ كېتەتتى. سۇ سىغىمچانلىق
بىلەن ئۆستەڭلەر ماسلىشالمىغانلىقى، تېرىلغۇ يەرلەر-
نىڭ ئېگىز-پەس بولۇشى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلى-
دىن سۇ ئىسراپچىلىقى ناھايىتى ئېغىر ئىدى. ئېرىق-
ئۆستەڭلەرنىڭ قالاقلىقى خەلققە كەلكۈن مەزگىلىدە
تۈگىمەس بالايى - ئاپەتلەرنى ئېلىپ كېلەتتى. ھەر
يىلى كەلكۈن مەزگىلىدە بۇ ئۆستەڭلەرنىڭ نەچچە ئون
يېرىدىن يار ئېلىپ كېتىپ، خەلقنىڭ ھاياتى ۋە مال
مۈلكى خەۋپ ئاستىدا قالاتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ
ئاخىرقى يىللىرى بەھران سۇيى ئۆستىڭىنىڭ ئىككى
جايىدىن يار كېتىپ، كەلكۈن سۇيى قاراقاش ناھى-
يە بازىرىنىڭ ھازىرقى مال دوختۇرخانىسى يېنىدىكى
يولدىن كېسىپ ئۆتۈپ تاناي بېشى مەھەللىسىنى پۈ-
تۈنلەي ئويۇپ ۋەيران قىلىپ يارغا ئايلاندۇرۇپ
قويغان. بۇ يارنىڭ ئورنى ھازىر، ئۇ چوڭقۇر ھالەتتە
بولۇپ، ھازىرقى تاناي بېشى مەھەللىسى ئاھالىلىرى
پەسكە جايلاشقان. ئۆز ۋاقتىدىكى ھالەتنى ھېلىھەم
ئېنىق ھېس قىلغىلى بولىدۇ.

1940 - يىللىرى كۆيا يېزىسىنىڭ پاۋان كەنتىدە بولغان سۇ ئاپىتى پاۋاندىكى شەنبە كۈنلۈكتە قىزىيدىغان بازارنى پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىپلا قالماستىن 20 دىن ئارتۇق ئاھالىنى سۇ ئېقىتىپ كەتكەن. ئازادلىقتىن ئىلگىرى قاراقاشنىڭ ھەر قايسى ئۆستەڭلىرىدە دېگۈدەك سۇ ئاپىتى يۈز بېرىپ تۇراتتى. شۇنداق بولغانلىقتىن دەريا قورۇلۇشى، ئۆستەڭ، ئازىملارنى رېمونت قىلىش ئىشلىرى، ئۈچۈن نەچچە يۈز مىڭ ئەمگەكچى، نەچچە ئون تونىلا شاخ-شۇمبا، نەچچە يۈز كۇبمېتر ياغاچ سەرپ قىلىنغان بولسىمۇ ئەپسۇسكى ھەر يىللىق كەلكۈن مەزگىلىدە بۇ نەرسىلەر قىلچە ئۈنۈم بەرمەي ھەممىسى ئېقىپ تۈگەپ كېتەتتى. بۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى پەنلا ئىنتايىن تۆۋەن ھالەتتە قېلىۋەرگەن ئىدى.

ئازادلىقتىن كېيىنكى سۇ ئىشلىرى تەرەققىياتى
ۋە ئۇنىڭغا ئاساسلىق تۆھپە قوشقانلار

1949 - يىلى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىندى. قاراقاش خەلقىمۇ پۈتۈن مەملىكەت خەلقىگە ئوخشاش ئورنىدىن دەس تۇرۇپ ئازادلىقنىڭ ھايات بەخش نۇرلىرىغا چۆمدى.

پۈتكۈل ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن سۇغىرىش شارائىتىنى ياخشىلاشقا، دەريا، ئۆستەڭلەرنىڭ قىيا پىتىنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىپ، بىپايان ئېتىز - ئېرىقلارنى

رەتلەشكە، سالالاشتۇرۇشقا توغرا كەلدى، ئەمما نا-
ھىيە نامرات، خەلق نامرات بولغانلىقتىن ئۇنىڭ ئۈس-
تىگە تېخنىكا كۈچى بولمىغانلىقتىن دەرھال بۇ ئىشقا
قول سېلىش شارائىتى يوق ئىدى. بۇنداق ئەھۋال
ئاستىدا 1959 - يىلغا قەدەر كونا سۇغىرىش رايون-
لىرىنى ئۆزگەرتىش ئاساسىدا ئەمگەك كۈچى بىلەن
ئىشلىمىدىغان قۇرۇلۇشلارنى تەرتىپكە سېلىش ئېلىپ
بېرىلدى. لېكىن بۇ قۇرۇلۇشلار شۇ يىللىق ئىشلەپچى-
قىرىشنى نەزەردە تۇتۇپ ئىشلەنگەن بولغاچقا ئۇزاق
مۇددەتلىك پىلانغا كىرگۈزۈلگەن بولمايتتى. 1959 -
يىلدىن باشلاپ كونا سۇغىرىش رايونلىرىغا قارىتا
پىلانلىق ھالدا ئۆزگەرتىش پىلانى تۈزۈلۈپ، بىر تە-
رەپتىن لايىھىلەش، يەنە بىر تەرەپتىن قۇرۇلۇش ئېلىپ
بېرىش بىلەن قاراقاش ناھىيىسىنىڭ سۇ ئىشلىرى
خىزمىتىدە زور يۈكسىلىشلەر بولدى.

1958 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە بىرىنچى زاكو
ۋە 15 ئۆستەڭ كۆيخوا بويىچە قايتا قېزىلدى ۋە يې-
ڭىدىن ياسىلىپ پۈتۈن ناھىيىنىڭ بىخەتەر سۇغىرىش
شارائىتى ياخشىلاندى. ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى 25%
بولغان سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى 1970 - يىلغا
كەلگەندە 35% ئەتراپىدا بولدى. 1970 - يىللارنىڭ
ئاخىرىدىن باشلاپ چوڭ - كىچىك ئېرىق - ئۆستەڭ-
لەر قايتىدىن تەرتىپكە سېلىنىپ، سۇ سىڭىپ كېتىشنىڭ
ئالدىنى ئېلىش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلىپ ھازىرغا
كەلگەندە سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى 49% گە يەت-

تى. ئوخشاش ۋاقىت ۋە سۇ ئىچىدىكى سۇغىرىش كۆلىمى ئېشىپلا قالماستىن سۇغىرىش قېتىم سانىمۇ كۆپەيدى. مۇشۇنداق بولغانلىقتىن 1949 - يىلى ئاشلىقنىڭ بىر لىك مو يېشى مەھسۇلاتى 116 كىلو گرام بولغان بولسا 1994 - يىلىغا كەلگەندە 651 كىلو گرامغا يەتتى. ناھىيىمىزدە 1954 - يىلدىن 1975 - يىلغا قەدەر ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 13 سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇپ ئۇنىڭ زاپاس سۇ ساقلاش مىقدارى 70 مىليون كوبادىن ئاشقان. ھازىر ساقلىنىپ قالغىنى سەككىز سۇ ئامبىرى بولۇپ ئۇنىڭ زاپاس سۇ ساقلاش مىقدارى 55 مىليون كۇبمېتىر بولماقتا. بۇلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1) شەرق شامىلى سۇ ئامبىرى، بۇ ئامبار 1960 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، ئومۇمىي سۇ سىغىمچانلىقى لايىھەدىكى 50 مىليون كۇبمېتىر، ھازىر قىسمى 25 مىليون كۇبمېتىر. بۇ سۇ ئامبىرنى قۇرۇشقا كەتكەن مەبلەغ 2 مىليون 226 مىڭ يۈەن بولۇپ دۆلەت بەرگىنى 740 مىڭ يۈەن، خەلق چىقارغىنى بىر مىليون 486 مىڭ يۈەن. بۇ سۇ ئامبىرنى خوتەن ۋىلايەتلىك سۇ باشقارمىسىدىن جاۋداۋجى لايىھىلىگەن ھەم نازارەت قىلىپ ئىشلىگەن.

2) قارا ساي سۇ ئامبىرى، 1957 - يىلى ئىشلەنگەن، لايىھەدىكى ئومۇمىي سۇ سىغىمچانلىقى 20 مىليون كۇبمېتىر، ھازىرقى ئەمەلىي سۇ سىغىمچانلىقى سەككىز مىليون كۇبمېتىر. بۇ سۇ ئامبار قۇرۇلۇ-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

شىغا 710 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنغان بولۇپ، دۆ-
لەت بەرگىنى 240 مىڭ يۈەن. لايىھىلىگۈچى خوتەن
ۋىلايەتلىك سۇ باشقارمىسىدىن جاۋداۋجى، قاراقاش
سۇ ئىدارىسىدىن لى مىنجى.

3) ياۋا بىرىنچى سۇ ئامبىرى، 1958 - يىلى
قۇرۇلغان بولۇپ سۇ سىغىش مىقدارى لايىھىدىكى
ئالتە مىليون. هازىرقى ئۈچ مىليون كۇبمېتىر.

4) ياۋا ئىككىنچى سۇ ئامبىرى، 1959 - يىلى
قۇرۇلغان بولۇپ، هازىرقى سۇ سىغىش مىقدارى
بەش مىليون كۇبمېتىر، بۇ ئىككى سۇ ئامبىرىنى لا-
يىھىلەپ پۈتتۈرگۈچى يەرلىك پېشقەدەم مۇتەخەسسىس
ئېلى توختى بولۇپ بۇ كىشى 1993 - يىلى ئۆلۈپ
كەتكەن.

5) لەمپە سۇ ئامبىرى، 1964 - يىلى قۇرۇلغان
بولۇپ لايىھىدىكى سۇ سىغىمچانلىقى يەتتە مىليون
كۇبمېتىر، ئەمەلىي سىغىۋاتقان سۇ توققۇز مىليون
كۇبمېتىر. بۇ سۇ ئامبىرىدىن كاۋاك يېزىسى پايدى-
لىنىپ كېلىۋاتىدۇ.

6) شىنجيەن سۇ ئامبىرى، بۇ ئامبار 1967 -
يىلى قۇرۇلغان. ئىككى مىليون كۇبمېتىر سۇ سىغىدۇ.
بۇ ئامباردىن ياۋا يېزىسى پايدىلىنىۋاتىدۇ.

7) توزلۇقتۇتاغ 1 - سۇ ئامبىرى بۇ ئامبار
1963 - يىلى قۇرۇلغان. ئىككى مىليون 300 مىڭ كۇ-
بيا سۇ سىغىدۇ.

8) توزلۇقتۇتاغ 2 - سۇ ئامبىرى، 1975 -

ئۇيغۇر كىتاب تورى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىردىنبىر ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

يىلى قۇرۇلغان. بىر مىليون 500 مىڭ كۇبا سۇ سىغىدۇ.

1984 - يىلىغا كەلگەندە مەركەز ۋە ئاپتونوم رايوننىڭ مەبلەغ جەھەتتە ياردەم قىلىشى بىلەن قارا قاش دەرياسى ئېلىشىپىشى قۇرۇلۇشىنى شۇ يىلى 10 - ئايدا رەسمىي باشلىدى. بەش يىلدا پۈتكۈزۈش پىلانلانغان بۇ قۇرۇلۇش خوتەن ۋە قاراقاش ئىككى ناھىيە خەلقىنىڭ زور كۈچ سەرپ قىلىشى بىلەن 1987 - يىلى 11 - ئايدا ئاخىرلىشىپ مۇددەتتىن ئىككى يىل بۇرۇن ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇپ بېرىلدى. بۇ سۇ قۇرۇلۇشى ناھىيە تارىخىدىكى كۆلىمى ئەڭ چوڭ، ئىشلىتىش ئۈنۈمى ئەڭ يۇقىرى بولغان قۇرۇلۇش بولۇپ توسما ئېگىزلىكى 138 مېتىر، توسما ئۇزۇنلۇقى 400 مېتىر، ئومۇمىي سۇ سىغىمچانلىقى 340 مىليون كۇبا. بۇ قۇرۇلۇشنىڭ كەلكۈن سۈيىنى چىقىرىۋېتىش ئىقتىدارى 1300 كۇبا. قۇرۇلۇش ئۈچۈن كەتكەن ئومۇمىي مەبلەغ 860 مىليون يۈەن.

بۇ سۇ قۇرۇلۇشى دەريانى ئادەم كۈچى ۋە شاخ، ياغاچ، تاشلار بىلەن باغلاپ (توغا ئىلاپ) سۇ ئىچىشتەك قىيىن ھەم قالاق ھالەتكە خاتىمە بەردى. قالايا سۇ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تۆت چوڭ سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ يىللىق توك چىقىرىش مىقدارى 200 مىليون كىلوۋاتقا يېتىپ، ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىكى ۋە سانائەت تەرەققىياتىدا زور رول ئوينىدى.

بۇ ئەستانسىلارنى لايىھەلىگۈچىلەر: ئالىي ئىنژېنېرسى جەمچۇن، ئىنژېنېر مىيودالىن، سۇنجەنگالار بولۇپ، يېتەكلىگۈچى سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، سۇ ئىشلىرى ئىنژېنېرى جاۋزوگفالىڭ. ناھىيە رەھبەرلىرىدىن قوماندانلىق قىلغۇچىلار:

ئاقساراي ئەستانىسىغا بارى تۇردى، غالىبىيەت 1 - ئەستانىسى غالىبىيەت 2 - سۇ ئېلېكتر ئەستانىسى، ئۇچات 1 - سۇ ئېلېكتر ئەستانسىلىرىغا ئابدۇكېرىم تۇردى قوماندانلىق قىلغان. توك ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى سۇلۇك جيەنگالىڭ. ۋاڭ يىچۇن، ئېزىز مەتنىياز.

سۇ ئېلېكتر ئىشلىرىدىكى تەشكىلىي ئاپپارات ۋە مۇھىم شەخسلەر

ئازادلىقتىن كېيىن 1960 - يىلغا قەدەر ناھىيەنىڭ سۇ ئىشلىرىنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قارمىقىدىكى يېزا ئىگىلىك بۆلۈمى باشقۇرۇپ كەلگەن ئىدى. 1960 - يىلى سۇ بۆلۈم تەسىس قىلىنىپ 1973 - يىلى 9 - ئايغا قەدەر ھاپىز يۈسۈپ بۆلۈم باشلىقى، لياڭ گەنزى مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن. 1973 - يىلى 9 - ئايدىن 1977 - يىلى 1 - ئايغىچە ئابدۇكېرىم تۇردى ئىدارە باشلىقى، لياڭ گەنزى مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولغان. 1977 - يىلى 1 - ئايدىن 1995 - يىلغىچە قەدەر يۈسۈپ ناسىر ئىدارە باشلىقى، لياڭ گەنزى، جاۋزۇگفالىڭ، ماخمۇت قۇربان، سۇلۇك جەنگالىڭ، ئابابەكرى تاش تۆمۈر

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com

روزى مەھەممەت ناسىر، ئىزىز مەتناسىرلار ئىلگىرى كېيىن بولۇپ مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولغان.

ھازىر سۇ ئىدارىسىدا پارتكوم قۇرۇلۇپ ۋاڭ يىچۈن پارتكوم شۇجىسى ۋە مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى.

ھازىر سۇ ئىدارىسىدە بەش پونكىت، بىر قۇرۇلۇش ئەترىتى، بىر ئېلېكتر شىركىتى 228 نەپەر سۇ ئىشلىرى خىزمەتچىسى قاتارلىقلار بار. بەش نەپەر ئىنژېنېر، 31 نەپەر ياردەمچى ئىنژېنېر بولۇپ بۇلار پۈتكۈل ناھىيىنىڭ سۇ ئىشلىرى تەرەققىياتىدا زور رول ئويناپ كەلمەكتە.

ئازادلىقتىن كېيىنكى نەچچە ئون يىل ئىچىدە ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى سۇ ئىشلىرىنى مەمۇرىي جەھەتتىن باشقۇرۇش خىزمىتىنى ئاساسلىق ئىشلار قاتارىدا تۇتۇپ نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلدى.

سۇ ئىشلىرىغا بىۋاسىتە مەسئۇل بولۇپ ئەمەلىي تۆھپە ياراتقانلاردىن (1950 - يىلدىن 1959 - يىلغىچە) مۇئاۋىن ھاكىم لياڭ چىڭسەن، (1959 - يىلىدىن 1961 - يىلغىچە) مۇئاۋىن ھاكىم لى چىڭفۇ، (1961 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە) مۇئاۋىن ھاكىم توختى بەختى، (1963 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە) مۇئاۋىن ھاكىم بارى تۇردى، (1979 - يىلدىن 1987 - يىلغىچە) پارتكوم مۇئاۋىن شۇجىسى ئابدۇكېرىم تۇردى، (1987 - يىلدىن 1995 - يىللارغىچە) مۇئاۋىن ھاكىم روزى مەھەممەت ياسىن قاتارلىقلار بار. بۇ رەھبەرلەر قاراقاشنىڭ سۇ ئىشلىرى تەرەق-

قىيا تىدا كېچىسى كۈندۈزگە ئۇلاپ ئىشلەپ، كەلگۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش جەڭ مەيدانلىرىدا شىددەتلىك كەلـ كۈن سۈيىنىڭ يالماپ كېتىشىدىن قورقماي خەلق بىلەن جەڭ مەيدانىدا بىللە تۇرۇپ ئىشلىگەن ئىشـ ئىزلىرى خەلقىنىڭ تىلىدا داستان بولغان. دەۋرنىڭ خاتىرىسى بولغان — گېزىتلەردىمۇ بېسىلغان.

يۈسۈپ ناسىر

يۈسۈپ ناسىر 1942 - يىلى قاراقاش ناھىيـ سىنىڭ پۇچاقچى يېزىسىدىكى قۇدۇغلا كەنتىدە تۇـ غۇلغان.

1950 - يىلدىن 1956 - يىلغىچە باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇغان.

1956 - يىلدىن 1960 - يىلغىچە قۇدۇغلا كەنـ تىدە بوغالتىر ۋە كۆمەكلەشكۈچى ئىتتىپاق شۇجىسى بوـ لۇپ ئىشلىگەن. 1960 - يىلدىن 1965 - يىلغىچە قۇدۇغلا كەنتىنىڭ دادۈيجاڭى بولغان.

1965 - يىلدىن 1966 - يىلى 6 - ئايغىچە تۇزـ لۇقۇمتاغ - دېھقانچىلىق مەيدانىدا مۇئاۋىن چاڭجياڭ ۋە چاڭجياڭ بولغان.

1966 - يىلدىن 1975 - يىلغىچە پۇچاقچى (ئەيـ نى چاغدا خوجەنگۈڭشېسى) يېزىسىغا شې جاڭ بولغان.

1975 - يىلدىن 1976 - يىلىغىچە پۇچاقچى يېـ زىلىق پارتكومىنىڭ شۇجىسى بولغان. 1976 - يىلدىن ھازىرغىچە ناھىيىلىك سۇ ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ باشـ لىقى بولۇپ ئىشلىمەكتە.

ئۇ ھازىر قاراقاش ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشـ نىڭ ئەزاسى.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

هاپىز يۈسۈپ

هاپىز يۈسۈپ 1926 - يىلى قاراقاش ناھىيە-
سىنىڭ قارامان كەنتىدە تۇغۇلغان. 1936 - يىلى-
غىچە ئائىلە تەربىيىسىدە بولغان. 1946 - يىلغىچە
دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ۋە يەتتە يىل بايلار-
غا يالالىقچى بولۇپ ئىشلىگەن. 1951 - يىلغىچە بوز
توقۇش ھۈنىرى بىلەن شۇغۇللانغان.
1951 - يىلى خىزمەتكە قاتناشقان. 1954 -
يىلغىچە يەر ئىسلاھاتى، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش
خىزمەتلىرىگە قاتناشقان. 1954 - يىلى 6 - ئايدىن
1955 - يىلى 9 - ئايغا قەدەر 9 - رايونغا شېجاك
بولغان (ھازىرقى پوچاقچى، قوچى يېزىسى) 1955 -
يىلدىن 1973 - يىل 9 - ئايغىچە ناھىيىلىك قورۇ-
لۇش بۆلۈمگە مۇئاۋىن كېنجاك، كېنجاك، سۇ بۆلۈمى-
نىڭ باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1973-
يىلى 9 - ئايدىن 1976 - يىلى 9 - ئايغىچە ئىۋەت
يېزىسىدا شېجاك، 1976 - يىلدىن 1981 - يىلغىچە
كاۋاك يېزىلىق پارتكوم شۇجىسى 1981 - يىلدىن
1986 - يىلى 12 - ئايغىچە ئىۋەت يېزىلىق پارتكوم-
نىڭ شۇجىسى ۋە مەسلىھەتچى بولۇپ ئىشلىگەن. شۇ
يىلى دەم ئېلىشقا چىقىپ تۇرمۇش ئۆتكۈزمەكتە.
يولداش ھاپىز يۈسۈپ ئۇزۇن يىل يېزا خىز-
مىتى ۋە سۇ ئىشلىرى خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ
خەلقنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان ۋە سۇ
ئىشلىرىغا كۆپ ئەجرى سىڭدۈرگەن پېشقەدەم كا-
دىرلارنىڭ بىرى.

مەخمۇت قۇربان

مەخمۇت قۇربان 1940 - يىلى پوچا قچى يېزىسىنىڭ جۇمە بازىرى كەنتىدە تۇغۇلغان. 1956 - يىلدىن 1959 - يىلغىچە قەشقەر يېزا ئىگىلىك تېخنىكومىنىڭ سۇچىلىق كەسپىدە ئوقۇغان. ئالىي تېخنىكوم مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە. ھازىر قاراقاش ناھىيىلىك رايونلاشتۇرۇش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، يېزا ئىگىلىكنى ئۇنۇپ سال ئېچىش ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىمەكتە.

مەخمۇت قۇربان 1959 - يىلدىن 1984 - يىلى 9 - ئايغىچە بولغان 26 يىل ئىچىدە سۇ ئىشلار بۆلۈمى، سۇ ئېلېكتر ئىدارىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئۇزۇن يىل سۇ خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ جەرياندا يېزا قىشلاقلارغا بېرىپ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىدا ئۆلچەش، سىزىش، لايىھىلەش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، سۇ ساھەسىدە كۆپ تەجرىبىلەرگە ئىگە بولغان.

1984 - يىلدىن، 1990 - يىلى 12 - ئايغىچە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى شەھەر قۇرۇلۇش ئىدارىسىنىڭ مەسئۇلى بولغان. بۇ جەرياندا ئىدارە يېڭى قۇرۇلغانلىقتىن ھەر خىل قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، ناھىيە بازىرىنىڭ كۆيخۇاسىنى ۋە 16 يېزا - بازارنىڭ ئورگان قۇرۇلۇشلىرىنى لايىھىلەش قاتارلىق خىزمەتلەردە يول ئېچىپ ئىلگىرلەپ كۆرۈنەرلىك نەتىجە ياراتقان.

ناھىيىمىزنىڭ يول قۇرۇلۇشى توغرىسىدا

ج. رەھىمى

قاراقاش ناھىيىسى بىر قەدەر چوڭ ناھىيە بو-
لۇپ، 1985 - يىلدىن بۇرۇن بۇ ناھىيىدە بىر كىلو
مېتىرمۇ قاراما يلاشقان يول يوق ئىدى. ناھىيىمىزنى
كېسىپ ئۆتكەن 315 - نومۇرلۇق دۆلەت يولىدىن
باشقا يوللار ئاساسەن تەبىئىي توپىلىق يوللار بو-
لۇپ، خەلقىنىڭ قاتناش جەھەتتىكى قىيىنچىلىقى ھە-
قىقەتەن ئېغىر ئىدى.

ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمى-
تىنىڭ توغرا رەھبەرلىكى، يۇقىرى قاتناش تارماقلى-
رىنىڭ مەدەت بېرىشى، ناھىيىلىك قاتناش ئىدارى-
سىدىكى ئىشچى- خىزمەتچىلەرنىڭ زور تىرىشچانلىق
كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە 1984 - يىلى قاراقاش با-
زىرىدىن ئۈرچى يېزىسىغىچە بولغان 17 كىلومېتىر
يولنى قايتىدىن ئۆلچەملىك ياساپ، تاش يېيىتىپ
تەييارلاپ 1985 - يىلى بۇ يولغا پۈتۈنلەي قاراماي
ياتقۇزۇپ پۈتتۈرۈلگەن. 1985 - يىلى قاراقاش نا-

ھىيە مەركىزىدىن قاراساي يېزىسى ۋە 47 - تۇەن- گىچە بولغان 36 كىلومېتر تۈپا يول قايتىدىن ئۆل- چەملىك ياساپ چىقىپ، تاش يېيىتىپ 1986 - يىلى قاراماي ياتقۇزۇپ پۈتكۈزۈلگەن.

1989 - يىلى قاراقاش ناھىيە مەركىزىدىن، ئاقساراي يېزىسىغا بارىدىغان سەككىز كىلومېتر يول، جاھانباغ يېزىسىغا بارىدىغان 10 كىلومېتر يول، ساپباغ يېزىسىغا بارىدىغان توققۇز كىلومېتر يول، جەمئىي 27 كىلومېتر يول قاراماي يولى قى- لىپ ياساپ چىقىلغان.

1990 - يىلدىن 1993 - يىلغا قەدەر بولغان ئۈچ يىل ئىچىدە تىۋەت يېزىسىدىن كاۋاك يېزىسىغا بارىدىغان 48 كىلومېتر يول ۋە پۈتكۈل كاۋاك يې- زىسىنىڭ يوللىرى، 16 يېزىغا بارىدىغان بارلىق يوللار ئۆلچەملەشتۈرۈلۈپ قاراماي ياتقۇزۇلۇپ، نا- ھىيىنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش، خەلقى- نىڭ يول يۈرۈش قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىشتا غايەت زور تۆھپە ياراتتى. ناھىيە دائىرىسىدىكى 187 كىلومېتر قاراماي يولنى ياساشتا يولداش مەت- توختى ئابدۇراخمان باشتىن - ئاخىر قوماندانلىق قىلدى. ئۇ ھاۋانىڭ قاتتىق ئىسسىپ كەتكەن كۈنلە- رى، ياكى قىشنىڭ زېمىستان سوغۇق كۈنلىرى بول- مىسۇن ئىش ئورنىدىن ئايرىلمىدى. ئۇنىڭ يۈز قول- لىرى توپا، كىيىملىرى قاراماي يۇقۇندىلىرى بىلەن بۇلغانغان ھالەتتە ئىشچىلار بىلەن تىنىم تاپماي

ئىشلەۋاتقانلىقىنى كۆرگەن كىشىلەر بۇ ھەقىقەتەن ئەمەلدارلىق كىبىر بىسى يوق كىشى ئىكەن دەپ تەسىرلەنگەن. يولداش مەتتوختى ئابدۇراخمان كاۋاك يولىدا ئىشلىگەندە بەزىدە تاماق ئۈزۈلۈپ قىلىپ ئاچ قالغاندىمۇ قىلچە ۋايسىماي، بۇ خەلق ماڭىدىغان يول، مەڭگۈلۈك يول، خەلقىنىڭ قەلبىگە ياقىدىغان ئىش قىلىشتىن ئارتۇق شەرەپ بولمىسا كېرەك دېگەننى كۆڭلىگە پۈكۈپ كېچە - كۈندۈز جاپالىق ئىشلىگەن. ئۇ لاي سۇ ئىچىپ، زاغرا يەپ خەلق بىلەن بىللە تۇرۇپ ئىشلىگەنلىكتىن خەلق ئۇنى شۇنچە ياقتۇرۇپ قالغان.

يول قۇرۇلۇشىدىكى بۇ تۆھپىكار — 1985 - يىلى-ۋە 1986 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق قاتناش نازارىتىنىڭ مۇكاپاتلىشىغا، 1988 - يىلى، 1990 - يىلى، 1993 - يىلى ئۇدا ئۈچ يىل ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ۋە ۋىلايەتلىك قاتناش باشقارمىسىنىڭ مۇكاپاتلىشىغا، 1991 - يىلى خوتەن ۋالى مەھكىمىسىنىڭ مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشكەن.

ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى ئەگرى - بۈگرى توپىلىق يوللار ھازىر كۆمۈشتەك يالتىراپ تۇرىدىغان ماي يولغا ئايلاندى. كەلگۈسىدىكى مەھەللە كوچىلىرىنىڭ شۇنداق بولۇشىنى بۇ تارىخنى ئوقۇغان ھەرقانداق كىشى تەسەۋۋۇر قىلالايدۇ.

قاراقاش ھېيتگاھ جامەسى

توختى مۇھەممەت نۇر مۇھەممەت

بەزى تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا قاراقاش ھېيتگاھ جامەسى 200 يىل بۇرۇن سېلىنىپ، 90 يىل ئىلگىرى كېڭەيتىپ رېمونت قىلىنىغان دەپ قەيت قىلىنىدۇ. جامەنىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنى توغرىسىدا ھەقىقىي تارىخنى پاكىتقا ئىگە بولۇش ئۈچۈن قاراقاشنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى ئەسلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ھىجرىيىنىڭ 1205- يىلى (مىلادىيە 1790- يىللىرى) قاراقاشتا باغدات، سەمەرقەنتتىكى نۇسقىلار ئاساسىدا مەدرىس، مەسچىت، خانىقا، مازار، گۈمبەزلەر ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇپ، مەھكىمە شەرئىينىڭ مەسئۇلى قازى كالان، شەرىئەتنى ئىجرا قىلىدىغان قازى رەئىس ھەمدە موپتى، ئىمام، خاتىپ قاتارلىق خادىملار قويۇلغان. شۇ دەۋرلەردە قاراقاشلىق ئۇشتۇر خەلپىمۇ ئۆز مەبلىغىگە تايىنىپ

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

قاراقاشنىڭ تاناي بېشى گۇزە يول ئېغىزى (ھازىرقى ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىنىڭ ئورنى)دا قاراقاش بويىچە تۇنجى ھېيتگاھ جامەسىنى بەرپا قىلغان. 19- ئەسىرنىڭ 60- يىللىرى قاراقاشلىق ئەمەت ھاجىم ئىتتىقادچى ئاممىنىڭ ياردىمى بىلەن قاراقاش ھېيتگاھ جامەسىنى كېڭەيتىپ رېمونت قىلىپ، جامە ئىچىگە مېيت نامىزى ئوقۇش مەيدانى، جەسەت يۇيۇش، مۇھاپىزەت قىلىش ئۆيلىرىنى سېلىپ. جامەنىڭ ئۇزۇنلۇقى 110 مېتر، توغرىسى 25 مېتر كېلىدىغان، بەش مىڭ جامائەت ئازادە سىغىدىغان ئون مو (2750 كۋادرات مېتر)غا كېڭەيتكەن. جامەنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى قەشقەر ھېيتگاھ جامە قۇرۇلۇشىغا تەقلىد قىلىنغان بولۇپ، ياغاچلىرى خىل، ئۈستى جۈپ ۋاسسىلىق، ئوتتۇرا تۈسانجىسى ياغاچ توقۇلما دەرەۋزۇن، تام، تاقىمىنىڭ ھۇلى پىششىق خىشتىن قوپۇرۇلغان. ياغاچ ۋە تاملىرىغا نەپىس ئويما نەققاشلەر چېكىلىپ سىر بېرىلگەن. بۇ جامە ئەينى دەۋردىكى قاراقاشنىڭ بىردىنبىر كاتتا دىنىي پائالىيەت سورۇنى بولۇپ كۈندىلىك بەش ۋاخ نامازدىن باشقا جۈمە، روز ھېيت، قۇربان ھېيت نامازلىرى ئوقۇلاتتى.

1968- يىلى 8- ئايدا مەدەنىيەت ئىنقىلابىنىڭ ئىچكى مالىمانچىلىقىدا ناھىيە بازىرى ئەتراپىدىكى كەنتلەرنىڭ ئاممىۋى تەشكىلاتلىرى كېچىدە جامە قۇرۇلۇشىنى يىقىپ كەتكەن. شۇ چاغدىكى ناھىيىنىڭ

ئومۇمىي خىزمەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىۋاتقان ناھىيىلىك قوراللىق بۆلۈمىنىڭ مەسئۇللىرىدىن سىياسىي كومىسسار سەي رۇچى قوراللىق بۆلۈمىنىڭ كادىرلىرىنى نەق مەيدانغا باشلاپ بېرىپ، ئاممىۋى تەشكىلاتلارنىڭ كاتتىباشلىرىنى تەنقىدلەپ، جامەنىڭ ياغاچ تاشلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، جامەنىڭ ئورنىغا يىغدۇرۇپ قويغان، ئەمما مەخسۇس قارايدىغان ئادەم قويۇلمىغاچقا بىر قىسىم ياغاچ تاشلار يەنە زايا بولۇپ كېتىپ، بىر بۆلۈكىنى ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسى تاپشۇرۇۋالغان. ئىسپاتلىنىشىچە، جامەنىڭ ئومۇمىي ئىقتىسادىي قىممىتى 253 مىڭ يۈەن ئۆپچۆرىسىدە بولۇپ، 19 مىڭ يۈەندىن كۆپرەكى قالايمىقانچىلىقتا ۋەيران بولۇپ كەتكەن.

پارتىيە 11-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3-ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىنلا ھەر مىللەت مۇسۇلمانلىرىغا پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، نورمال دىنىي پائالىيەتنى قانات يايدۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن گوۋۇيۈەن ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھۆججىتىگە ئاساسەن قاراقاش ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىكسەپ بۆلۈمى، سىياسىي كېڭەش، مىللىي دىنىي ئىشلار ئىدارىسى بىرلەشمە تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، قاراقاش ھېيتگاھ جامەسىنىڭ تارىخىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ ۋىلايەتكە يوللىغان، ۋىلايەتلىك پارتكوم بىرلىكسەپ بۆلۈمى 1986-

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

يىلى 8- ئاينىڭ 7- كۈنى قاراقاش ھېيتگاھ جامە-
سىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش توغرىسىدا تەستىق چۈشۈر-
گەن، ناھىيىلىك پارتكوم دائىمىي ھەيئەتلەر يىغىنى
مۇزاكىرە قىلىپ، جامە قۇرۇلۇشى ئۈچۈن توققۇز
مو 13 پۇڭ (ئالتە مىڭ 84 كۋادرات مېتىر) كۆلەمدە
يەر ئاجرىتىپ بېرىش، قۇرۇلۇش ئورنىدىكى 13 ئائى-
لىنى كۆچۈرۈپ ئۇلارغا ئولتۇراق زېمىن كۆرسىتىپ
بېرىش، جامەنىڭ زايا بولغان ياغاچ تاشلىرىنى
ئورۇنلار ھەق قايتۇرماسلىق، جامە ئورنى ئۈچۈن
ئىشلەتكەن يەرگە ھەق تاپشۇرماسلىق قاتارلىق كونكرېت
ئىشلار قارار قىلىندى. ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى
يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى 1986- يىلى 9- ئاينىڭ
29- كۈنى 4- نومۇرلۇق ھۆججەت تارقىتىپ، يۇقى-
رىدىكى قارار بويىچە ئالاقىدار ئورۇنلارنىڭ ئاڭلىق
ئەمەل قىلىشىنى تەلەپ قىلدى. ھەمدە ناھىيە بازىرى-
نىڭ شەرقىي - شىمالىي تەرىپىدىكى يىپ بازىرى
كوچا ئېغىزىدىن يەر ئورنى كۆرسىتىپ بېرىلدى.
17 كىشىدىن تەركىب تاپقان يېڭى ھېيتگاھ جامە
قۇرۇلۇشىغا يېتەكچىلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى،
ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش ئەزاسى، ناھىيىلىك شە-
ھەر قۇرۇلۇش ئىدارىسىنىڭ مەسئۇلى، ئىنژېنېر
مۇھەممەت نىياز تۇرسۇن كۈننى تۈنگە ئۇلاپ جامە
قۇرۇلۇشىنىڭ قۇرۇلۇش لايىھە خەرىتىسىنى خالىس
ئىشلەپ چىقتى ۋە باش نازارەتچىلىكىنى ئۈستىگە ئال-
دى. 1987- يىلى 2- ئاينىڭ 1- كۈنى قاراقاش

ئاھىيىلىك 2- يېزىنىڭ سانائەت ئىدارىسى قۇرۇلۇش كوپېراتىپىنىڭ مەسئۇلى مەمتىمىن قاسىم (ھاجىم) بىلەن دەسلەپكى قەدەمدە ئىشلەش پىلانلانغان ئىككى مىڭ 35 كۋادرات مېتىر قۇرۇلۇش توختىمى تۈزۈلدى. قۇرۇلۇش لايىھىسى باشتىن - ئاخىر خىش - بېتون قۇرۇلما بىلەن ئىشلىنىپ، ئوت، سۇ، يەر تەۋرەش قاتارلىق تەبىئىي ئاپەتلەرگە بەرداشلىق بېرەلەيدى- غان قىلىپ پىلانلاندى، قۇرۇلۇش ئورنىنى كۆتۈ- رۈش، ھولىنى كولاش ئىشلىرىغا 3000 دىن ئارتۇق ئادەم -خالىسانە ئەمگەككە قاتناشتى، 97 ئاپتوموبىل، تراكتور، ھارۋىدا تۆت مىڭ 780 كۇب مېتىر توپا يۆتكەپ كېلىندى، يەتتە مىڭ 741 يۈەن قىممىتىدى- كى تاش، شېغىل، ياغاچ، تۆمۈر قاتارلىق ماددىي بۇيۇملار ئىئانە قىلىنىپ، ئەمگەك كۈچى، توشۇش ھەققى بولۇپ 28 مىڭ 866 يۈەندىن ئارتۇق ياردەم قىلىندى، ئۇنىڭدىن باشقا قۇرۇلۇش ئىشلىنىۋاتقان تۆت يىلدا ناھىيە بويىچە سۇ يولىغا قۇربانلىق قوي- نىڭ تېرە، ئۈچە يېلىرىنى جامە قۇرۇلۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىغا يەتكۈزۈپ بېرىلىدى؛ پېشقەدەم ئۆلىما ئەخمەت ئاخۇن داموللاجىم قۇرۇلۇش باشلىنىپ ئاياقلاشقانغا قەدەر ئىش ئورنىدا يېتىپ - قوپۇپ، ياشىنىپ قالغىنىغا قارىماي قۇرۇلۇش پىلانىنىڭ ۋاقتىدا، سۈپەتلىك لايىق ئورۇنلىنىشىغا يېتەكچىلىك قىلدى. جامەنىڭ چوڭ دەرۋازىسى قۇرۇلۇشى مۇرەككە- پ بولغانلىقتىن قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيىلىك

بىناكارلىق قۇرۇلۇش شىركىتى بىلەن ئالتە تۈرلۈك
قانۇنىي دەگۋار تۈزۈپ. شىركەت دىرېكتورى تۇر
قاسىمنىڭ يەر قاتلىمى قاتارلىقلارنى ئىنچىكە ھې-
سابلىشىشى بىلەن ئابلىزخاننىڭ بىر ئەترەت تېخنىك
ئىشچىلارنى باشلاپ كېلىپ جاپالىق ئىشلىشى نەتىجى-
سىدە جامەنىڭ كۆلتاجىسى سۈپىتىدە ھەيۋەتلىك چوڭ
دەرۋازا قۇرۇلۇشى پىلاندىكىدىنمۇ ئاشۇرۇپ ئىشلەن-
دى، ئەپسۇسلىنارلىقى قۇرۇلۇش ئىشچىسى تۇرسۇن
ئاخۇن قۇرۇلۇش تاماملانغاندا ئىش ئورنىدا ھادى-
سىگە ئۇچراپ بەختىگە قارشى قازا قىلدى.

جامە قۇرۇلۇشى غەربتىن شەرققە قارىتىپ ئىش-
لەنگەن بولۇپ، شىمالىي تەرىپىدە ئۈچ چوڭ دەرۋازا،
جەنۇبىي تەرىپىدە يان ئىشىك قويۇلغان، پىيادىلار،
قاتناش ۋاسىتىلىرى ماڭىدىغان دەرۋازىلاردىن باشقا
ئادەتتىكى كۈنلەردە چوڭ دەرۋازا تاقاغلىق تۇرىدۇ.
جامە ئالدىدا ئىككى قەۋەتلىك 73 ئېغىز دۇكان ئۆي-
لىرى بولۇپ، دۇكان ئىجارىسى بىلەن جامائەتلەرنىڭ
كۈندىلىك ئىشلىتىدىغان توك، سۇ راسخوتى تاپشۇرۇلى-
دۇ، جامەنىڭ ئىچىدە ئۇزۇنلۇقى 60 مېتر، كەڭلىكى
36 مېتر كېلىدىغان 3 مو 6 لى كۆلەمدە ئىچكى-
تاشقى، يان ۋە ئۇدۇلدىكى خانىقا، مېھراپ، مۇنبەر-
نىڭ ھەممىسىگە ئېلېكتىر ئەسلىھەلىرى ئورنىتىلىپ،
خاتىپ، ئىمامنىڭ تەپسىر، خۇتبە ئوقۇيدىغان مۇن-
بەردە سىمسىز مىكروفون ئىشلىتىلىدۇ. مېھراپتىن كا يە-
ۋانىچە كۈن نۇر چىرىقى تارتىلغان، تام بويلاپ

ئويۇق، تەكچىلەرگە كەجەبىن نەقىشلەپ ئىشلەنگەن. سېمونت، ئۆۋرۈكلەر ئارقىلىق تۆشۈكلۈك بېتون تاختايدا، ئۈستى يېپىلىپ رەڭدار نەقىشلەر چېكىلگەن؛ مېيتنا مىزى ئوقۇش. قاتناش ۋاسىتىلىرى توختىتىش ئۈچۈن 1 مىڭ 965 كۋادرات مېتىرلىق ئاسپالىت مەيدانغا ئارىلاپ گۈل ئېتىزلىرى ياسىلىپ، ھەرخىل گۈل - گىياھ، زىننەت دەرەخلىرى ئەھيا قىلىنغان. ئەر - ئاياللار ئۈچۈن ئايرىم - ئايرىم ھاجەتخانا، ئىسسىنجا، تارەتخانا ئۈچۈن 146 دانە جۈمەك ئورنىتىلغان، تۆت تونىلىقتىن ئىككى پار قازىنى قۇراشتۇرۇلۇپ، قىش كۈنلىرى تاھارەت ئېلىش، مۇنچىغا چۈشۈشنى ئاسانلاشتۇرۇپ، كېچە-كۈندۈز ۋودوپروۋود سۈيى ئۈزۈلمەي، جامائەتلەرنىڭ پاك تاھارەت بىلەن ئىستقامەت قىلىشىغا قولايلىق شارائىت يارىتىلغان. جەسەت يۇيۇش يۆتكىمە تەڭنە، تاۋۇت، ئەسلىھەلىرى تەقلەپ قويۇلغان، جامە ئۆز راسخوتىغا جىپ ماشىنا، قول تراكتورى سېتىۋالغاندىن باشقا ئالدىن بېيىغان ئېتىقادچى ئامما بىر مىنبۇس ماشىنا ئىئانە قىلىپ، ئۆلۈم - يېتىم، دەپنە ئىشلىرىنى راۋانلاشتۇرغان. مۇھاپىزەت، پار قازىنى، تىروبا سۈيى، ئېلېكتر ئەسلىھەلىرىنى قوغداش، ئاسراش، تېخنىكىلىق باشقۇرۇشقا مەخسۇس ئادەم قويۇلغان. جامەنىڭ توك، سۇ ئىشلىرى يۇرۇشلەشتۈرۈلۈپ، ئىسكىلات، مۇھاپىزەت، ماشىنا ساقلاش ئۆيى، ئىشخانىلار پۇختا سەرەمجانلاشتۇرۇلغان. كىرىش

ئېغىزلىرىغا پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ دىنىي، مىللىي سىياسەت، قائىدە - نىزاملىرى ئەينەك رامكىلارغا ئېلىنىپ چىرايلىق ئېسىلغان، قۇرۇلۇش، مۈلۈكلەرگە 731 مىڭ 863 يۈەن 61 فۇڭ مەبلەغ سەرپ قىلىنىپ جامە يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، تەكرار قېتىملىق ئەگرى - توقاي تۇسالغۇلار ئىچىدە كىچىكلىكتىن چوڭىيىپ، 43 مىڭ 328 يۈەن قىممىتىدىكى 55 تۈرلۈك مۇقىم مۈلۈككە ئىگە مۇكەممەل دىنىي پائالىيەت سورۇنىغا ئايلانغان. ۋىلايەتلىك پارتكوم بىرلىكسەپ بۆلۈمى، مىللىي دىنىي ئىشلار باشقارمىسىنىڭ «بەشتە ياخشى دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى باشقۇرۇشتىكى ئىلغار كوللېكتىپ» نامىدىكى خەلق ھۆكۈمىتى مىللىي دىنىي ئىشلار ئىدارىسىنىڭ «بەشتە ياخشى مەسچىت» نامىدىكى ئىسلام دىنى جەمئىيىتىنىڭ «مەدەنىيەتلىك مەسچىت» دېگەن شەرەپلىك نامىغا ئېرىشكەن. ھىجرىيىنىڭ 1409، 1410- يىلان يىلى ماھى جامادىيەل ئاخىرىنىڭ 23- كۈنى چارشەنبە (مىلادىيە 1989- يىلى 22- نويابىر) بىرىنچى باسقۇچلۇق جامە قۇرۇلۇشىنىڭ پۈتۈش مۇناسىۋىتى بىلەن ئون مىڭدىن ئارتۇق ئەر- ئايال جامائەت قاتناشقان تەبرىكلەش مۇراسىمى جامە مەيدانىدا تەنتەنىلىك ئۆتكۈزۈلدى، ئىككىنچى باسقۇچلۇق قۇرۇلۇش چىقىمى ئۈچۈن ئەرلەر نەق پۇل، ئاياللار قول، قۇلاقلىرىدىكى قىممەت باھالىق زىننەت بۇيۇملىرىنى تەبرىكلەش مەيدانىدا تەقدىم قىلدى.

جامە باشقۇرۇش رەھبەرلىك ئاپپاراتى تەسىس قىلىن-
مىپ، ناھىيىلىك ئىسلام دىنى جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرى،
ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئە-
زاسى، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، ۋى-
لايەتلىك ئىسلام دىنى جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ھەيئەت
ئەزاسى. ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنى جەمئىيىتى-
نىڭ ھەيئەتى ئەخمەت ئاخۇن داموللا ھاجىم جامە-
نىڭ خاتىپلىقىغا تەيىنلەندى.

ھېيتگاھ جامەسى، ئەرەب، پارس تىلىدا «ھېيتتا
جەم بولىدىغان سورۇن» دېگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ.
دېمىسىمۇ ھېيت - ئايەم كۈنلىرى ھېيتگاھ جامەسى
ئۈستىدە سۈبھىدىن باشلاپ ياڭرىغان يېقىملىق ناغ-
را - سۇناي ساداسى قاراقاش ئاسمىنىنى لەرزىگە
كەلتۈرىدۇ، مىڭلىغان ئەر مۇسۇلمانلار پاك تاھارە-
تى بىلەن ھېيت نامىزى ئوقۇش ئۈچۈن جامەگە قا-
راپ سەلدەك ئاقىدۇ، ھېيت نامىزىدىن پارىغ بول-
غاندىن كېيىن جامەنىڭ ئىچى - تېشى، يول، رەس-
تىلەر يارىشىملىق ئايەم كىيىملىرىنى كىيگەن مۇ-
سۇلمانلار بىلەن ئادەم دېڭىزىغا ئايلىنىدۇ. قايناق
مەنزىرىدىن مۇھەببەت سۇمبا تىلىقتا. كىشىلەر قەلبى
بەخت، شادلىقتا چۆمىدۇ، يىللار، دەۋرلەردىن بۇيان
توقلۇق، كۆكسۆل ئارامسى ۋەزىيەتنى ئارزۇلاپ ئار-
مانىغا يەتكەن ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىنىڭ چېھرىدىن
ھۆر زامانغا قايىللىق تۇيغۇسى ئەكس ئېتىدۇ.

قاراقاش ھېيتگاھ جامەسى قاراقاش خەلقى-

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ىنىڭ دىنىي پائالىيەت، مەدەنىيەت، سودا مەركىزى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن غەربىي ئاسىيا، ئافرىقا قاتارلىق بىر قانچە ئىسلام ئەللىرىدىن كەلگەن ئەزىز مېھمانلار، دۆلەت ئىچىدىكى تارىخچىلار، تاۋابچىلار، گۈزەل سەنئەتچىلەر، چەت، يىراق يېزا-قىشلاقلاردىن كەلگەن زىيارەتچىلەرنىڭ سۆيۈنىدىغان سەيلىگاھى بولماقتا. كىنو، تېلېۋىزىيە فىلىملىرىدە كۆرۈنۈشكە ئېلىنماقتا.

چوڭ دەرۋازىغا ئالتۇن، كۈمۈش ھەل بىلەن ئويۇلغان ئايەت شېرىپ، نەقىشلار. ئىسلامىيەتنىڭ بۈيۈك سىمۋولى بولغان يېرىم ئاي شەكلى يۇلتۇزلار كۆز چاقنىتىپ، تاقى مېھراپ ئۈستىدە جۇلالىنىپ تۇرغان مۇنار، گۈمبەز، قۇببىلار ئۇيغۇر مېمارچىلىق سەنئىتىنىڭ نەمۇنىسىنى نامايەن قىلماقتا.

سۆيۈملۈك ئانا دىيارىمىزدا قەد كۆتۈرگەن قاراقاش ھېيتگاھ جامەسى ئىخلاسمەن قاراقاش خەلقى ئۆزىنىڭ زېھنى قۇۋۋىتىنى يىغىشلاپ، مەبلەغ، ئەمگەك كۈچى چىقىرىپ ساۋابلىق بولىدا سىڭدۈرگەن ئەمگىكى، ھالال ۋەجى بىلەن ۋۇجۇدقا كېلىپ، بۈگۈنكىلەر ئۈچۈن پەخرى غۇرۇر، كېيىنكىلەر ئۈچۈن ئۆچمەس ئابىدە تىكلەپ بەردى.

شاخلىق مەسچىتى

جاپپار رەھمى

ياز ئېيىنىڭ مەلۇم بىر كۈنى، مەن قاراقاش ئاھىيە زاۋا يېزىسىدىكى شاخلىق كەنتىنى ئارىلاپ كېتىۋېتىپ بىر كونا مەسچىتكە كۆزۈم چۈشتى. مەسچىت ناھايىتى كونا بولسىمۇ، ئۇنىڭ تۈۋرۈك، تام - تورۇسلىرىدا جۇلالىنىپ تۇرغان گۈزەل سەنئەت ئىزلىرى مېنى ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالدى. گۈزەل سەنئەت تەۋەررۈكلىرى قانچە كونىرىغانسېرى ئۇنىڭ جەزبىدارلىقى شۇنچە ئاشىدۇ.

مەن ئاۋۋال مەسچىت سەييناسىنىڭ ئۇدۇلى ۋە سول تەرىپىدىكى كەڭ پەرماللارغا ئۇيغۇر خەتتاتلىق سەنئىتىنىڭ «جەللى سۇلۇس» نۇسخىسىدا يېزىلغان خەتلەرگە نەزەر سالدىم. بۇ «قۇرئان كەرىم» دىكى ئايەتلەر بولۇپ، ئىنتايىن نەپىس يېزىلغان ئىدى. ئاخىرىدىكى جايىغا كىمىلەرنىڭدۇر ئىسمى يېزىلغان، بىراق ئۆچۈپ كەتكەچكە ئوقۇشقا مۇمكىن بولمىدى. ھىجرىيە 1330- يىلى دېگەن ئەرەبچە رەقەم بۇ مەسچىت ۋە ھۈنەر - سەنئەتنىڭ 1926- يىلى پۈتكەنلىكىگە شاھىدلىق قىلاتتى. مەن بۇ

يىلنامىلەردىن بۇ مەسچىتنىڭ بۇندىن 66 يىل
ئىلگىرى سېلىنغانلىقىنى، شۇ چاغدىكى ئاتا - بوۋى-
لارنىڭ گۈزەل سەنئەت ئىقتىدارىنى كۆرگەندەك
بولدۇم ۋە سەنئەت گۈزەللىكىدىن ھۇزۇرلاندىم.
مەسچىت بىناسى ۋە مەسچىت ئىچىگە بېكىتىلگەن
تۆت تۈۋرۈكنىڭ نەقىشلىك بوغۇملىرى ئارىلىقىدى-
كى قىر بەتلىرىگە مېھراپ شەكلىدە ئويۇلغان نە-
قىشلەر كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىپلا قالماستىن،
تۈۋرۈكلەرنىڭ بىر قېلىپتىن چىققاندەك ئوخشاشلى-
قىمۇ كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. مەسچىتنىڭ تو-
رۇسلىرى ۋە ياسىيان، كەۋزە، پەرماللىرىغا گېئو-
مېترىيىلىك شەكىللەر ئاساسىدا ئىشلەنگەن نەقىش-
لەر، سىزىلغان نەقىشلىك پەتنۇس رامكا ئىچىدىكى
رەڭلىك تەشتەك گۈلى، تەخسىگە تىزىلغان ئانار،
تاۋۇز، ھەشقىپىچەك گۈلى، گۈل - چېچەك، قوبىلىق
ئىمارەت بېزىدىكى مەجنۇنتال دەرىخى ۋە تاملاردى-
كى كۆپتۈرمە گەج ئويمىلار ئۇيغۇر يېقىنقى زامان
گۈزەل سەنئەت تېخنىكىسىنى نامايان قىلىپ تۇرات-
تى. مەن بۇ كىچىككىنە كونا مەسچىتتىن ئۇيغۇر
خەلقىنىڭ بىناكارلىق، نەققاشلىق، خەتتاتلىق،
شۇنداقلا رەسساملىق سەنئىتىدىكى ئۆزلىكىنىلا ئە-
مەس، بەلكى يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ئىلگىرىكى
ئېستېتىك قىزىقىشلىرى ۋە گۈزەللىكنى سۆيىدىغان
قىزغىن روھىغا ئاپىرىن ئوقۇدۇم!

كونا بەھرام سۇيى ئۆستەڭىدىكى «گۇللۇك كۆۋرۈك» توغرىسىدا

جاپپار رەھىمى

ھازىرقى بەھرام سۇيى ئۆستىڭى 1960- يىللارغىچە بۇگۇنكى قاراقاش ناھىيە بازىرىنى كېسىپ ئۆتىدىغان كىچىك ئۆستەڭنىڭ ئورنىدىن ئەگرى-بۈگرى ئېقىپ ھاسىل قىلىپ ئاقاتتى. بۇ ئۆستەڭنىڭ تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ ئۇدۇلىدىكى قىسمىدا بىر كۆۋرۈكى بولۇپ، ئۇنى كىشىلەر «گۇللۈك كۆۋرۈك» دەپ ئاتىشاتتى.

«گۇللۈك كۆۋرۈك» شۇ زاماندىكى قاراقاش ناھىيىسىگە نىسبەتەن ئالاھىدە، ئۆزگىچە شەكىلدە ئىشلەنگەن كۆۋرۈك بولۇپ، كىشىلەرنى ئۆزگىچە جەلپ قىلىشتىكى ئالاھىدە قۇرۇلۇش ھېسابلىناتتى. كۆۋرۈك ئۈچ ئۆتۈشمىگە بۆلۈنگەن. ئوتتۇرىسىدىن ئاتلىق ۋە ھارۋىلىق كىشىلەر، ئىككى ياندىكى ئۆتۈشمىدىن پىيادىلەر ماڭاتتى. ھەر بىر ئۆتۈشمىنىڭ يان سالاسۇنلىرىمۇ ئىنتايىن نەپىس ئىشلەنگەن. ئۈستى قىسمى پەنەركە بىلەن كېرىم شەكلىدە

www.uyghurkitap.com

ئەگمە تورۇس قىلىپ يېپىلغان. تورۇسقا بوغا، مارال، كەپتەر، قارلىغاچ، كاككۇك، تورغاي قاتارلىق تۈرلۈك - تۈمەن ھايۋانات ۋە ئۇچار قاناتلارنىڭ رەڭلىك رەسىملىرى سىزىلغاندىن سىرت كۆۋرۈكنىڭ سالاسۇن ۋە باشقا قىسىملىرى ھەر خىل نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەن ئىدى. بۇ كۆۋرۈكتىن ئۆتكۈچىلەر ئۇنىڭدىكى ئاجايىپ سەنئەتلەرنى بىر ھازا تاماشا قىلماي ماڭمايتتى.

1960 - يىللاردا بەھرام سۇيى ئۆستىڭى غەربكە بىر نەچچە كىلومېتىر يۆتكىلىپ، زامانىۋى تاش ئۆستەڭگە ئۆزگەرتىلگەندە «گۇللۇك كۆۋرۈك» مۇ غايىب بولدى. «گۇللۇك كۆۋرۈك» تە 30 - يىللار قاراقاش مىمارچىلىق ھۈنەر - سەنئىتى ۋە رەسساملىق، نەققاشلىق گۈزەل سەنئىتىنىڭ يۈكسەكلىكى نامايان قىلىنغان.

1934 - يىلى ماخوسەن قوشۇنلىرى خوتەنگە بېسىپ كەلگەندىن كېيىن، ماخوسەننىڭ قاراقاشقا ئەۋەتكەن ئادىمى تەيۋۇلەن (خۇيزۇ) نىڭ بۇيرۇقى بىلەن بۇ كۆۋرۈك لايىھىلىنىپ سېلىنغان. كۆۋرۈكنىڭ باش تېخنىكى تۆمۈر ئاخۇن ئاقساقال كۆۋرۈك خەرىتىسىنى ئۆزى سىزىپ تەيۋۇلەنگە ئەۋەتكەندىن كېيىن، قاراقاش ناھىيىسى بويىچە داڭلانغان ئۇستا خارەتلەرنى يىغىپ ئىش ماڭدۇرغان. نەتىجىدە بۇ كۆۋرۈك تۆمۈر ئاخۇن ئاقساقالنىڭ تېخنىكىلىق رىياسەتچىلىكىدە كىشىلەرنى تاڭ قال-

دۇرىدىغان دەرىجىدە سوۋپەتلىك پۈتكەن.

كۆۋرۈكنىڭ تورۇسلىرىغا ۋە سالاسۇنلىرىغا ئىشلەنگەن رەسىم، نەقىشلەرنى خوتەندىنىڭ سېپىل يا قىسى توزغاق بازىرىدا ئولتۇرۇشلۇق بىر ئۇيغۇر رەسسام ئىشلىگەن. (بۇ رەسسامنىڭ ئىسمىنى ھازىرغىچە ئېنىقلاش مۇمكىن بولمىدى) بۇ رەسسام مەنگۇ يىللىرىدا خوتەندە سېلىنغان بۇتخانىلارغا رەسىم سىزىش ۋە ھەيكەل ئىشلەش بىلەن داڭلانغان. ئۇ شۇ چاغدا ئۇرۇمچىگە تەكلىپ قىلىنىپ، ئۇرۇمچىدىكى بۇتخانا، ئىمارەتلەرنىڭ رەسىم، نەقىشلىرىنىمۇ ئىشلەپ بەرگەن.

رەسىم سىزىش گۇناھ ھېسابلانغان شۇ دەۋردە ئۇنىڭ گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرى كىشىلەر قەلبىدە زوقلىنىش تۇيغۇسى پەيدا قىلغان بولسىمۇ ئۇنىڭ نام شەرىپىنى ئېغىزغا ئېلىشقا جۈرئەت قىلالمىغان. لېكىن، ئۇ قالدۇرۇپ كەتكەن ئەسەرلەر مەسچىت، ئىبادەتخانا، كۆۋرۈك ۋە ئېسىل ئۆي ئىمارەتلەردە جۇلالىنىپ، بەدىئىي دىتتقا ئىگە گۈزەل سەنئەت ئىشقىۋازلىرىنىڭ قەلب دىۋارلىرىغا ئويۇلدى.

داڭلىق بىناكارلىق ئۇستىسى تۆمۈر ئاخۇن ئاقساقال.

جاپپار رەھىمى

داڭلىق خارەت، بىناكارلىق ئۇستىسى — تۆمۈر-

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئاخۇن ئاق ساقال 1890- يىلى قاراقاش ناھىيە بازىرىدا باققال ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئاز ۋاقىت دىنىي ساۋاتقا ئىگە بولغاندىن كېيىن ياغاچچىلىق ھۈنەر سەنئىتىگە ئىشتىياق باغلاپ، داڭلىق ئۇستىلارنىڭ قولىدا تەربىيىلەنگەن. ئۇ ئۇزۇن ئۆتمەي مۇستەقىل ھۈنەرۋەنچىلىكنى باشلاپ، ئىشىك، تۈۋرۈك، دېرىزە ئەگمىلىرى ۋە ئۇنىڭغا ئىشلىتىلىدىغان ياغاچ ئويما نەقىش، كۆپتۈرمە نەقىش، چاپلىما نەقىش، ئەنگىلاش قاتارلىق ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئىنچىكە مەشغۇلاتلىرىنى ئىگىلەپ، پۈتۈن ناھىيە تەۋەسىدە داڭلىق بىناكارلىق ئۇستىسى بولۇپ تونۇلغان. ئۇ ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ تۈتكۈل مەشغۇلاتلىرىدا قوللىنىلىدىغان - پۈتكۈل سەنئەتلىك ھۈنەرنى ئۆگىنىشتىن تاشقىرى قاراقاشنىڭ ئەينى دەۋردىكى ھۆكۈمەت ئورگانلىرى قورۇلۇشى، جامە، ئۆستەڭ، دەريا كۆۋرۈكلىرى، زىننەتلىك ئايۋان - سارايلارنى بىنا قىلىشتا پۈتۈن ناھىيە بويىچە ئۇنىڭغا تەڭ كېلىدىغان ئۇستا يوق ئىدى. شۇڭا ئۇ ناھىيە تەۋەسىدىكى ياغاچچى ئۇستىلارنىڭ ئاق ساقىلى دېگەن نامغا ئىگە بولغان.

1934- يىلى ئۇ «گۈللۈك كۆۋرۈك» نى ئىشلەپ پۈتكۈزگەندىن كېيىن ئۇنىڭ نامى تېخىمۇ زور ھۆرمەتكە ئېرىشتى. 1940- يىلى قاراقاش دەرياسىنىڭ ياغاچ كۆۋرۈكىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك پۈتكۈزۈشكە رىياسەتچىلىك قىلىپ ئۇنىڭ نامى تېخىمۇ مەشھۇر بولدى. 1955- يىلى قاراقاش ناھىيىلىك دۆلەت بانكىسىنىڭ

قۇرۇلۇشنى تەلەپكە لايىق ئىشلەپ پارتىيە ۋە خەلق-نىڭ ئالقىشىغا ئېرىشىدۇ. بۇ قۇرۇلۇش ھازىرمۇ باش-قا ئىش ئورنى قىلىپ ئىشلىتىلمەكتە.

قاراقاش دەرياسىنىڭ ياغاچ كۆۋرۈكىنى بۇ-زۇپ، زامانىۋى كۆۋرۈك قۇرۇلۇشىنى ئىشلەشكە كەل-گەن بىر تۈركۈم خەنزۇ ئىنژېنېر - تېخنىكلار كۆۋ-رۈكىنى بۇزۇش جەريانىدا ياغاچ كۆۋرۈكنىڭ يەر ئاستى قىسمىغا قوللانغان تېخنىكىلىق ئۇسۇللارنى كۆرۈپ ھەيران قېلىشقان ۋە بۇ كۆۋرۈكنى ئىشلىگەن تېخنىكنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى سوراشتە قىلىپ، ئۇنىڭ 1968- يىلى يوقىلاڭ بەتنامىلار بىلەن سۈيىقەستچىلەر تەرىپىدىن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، دەر-ھال ئىش توختىتىپ باش كىيىمىنى ئېلىپ تۆمۈر-ئاخۇن ئاق ساقالغا قايغۇلۇق تەزىيە بىلدۈرۈشكەن.

تۆمۈرئاخۇن ئاق ساقال ئۆز ھاياتىدا قارا-قاشنىڭ بىناكارلىق تەرەققىياتى ۋە خەلق ئاممىسى-نىڭ ئۆي - جاي قۇرۇلۇش تەرەققىياتىغا ئۇنتۇل-ماس تۆھپە قوشۇپ، خەلقنىڭ قەلبىدىن ئۆچمەس ئورۇن ئالدى. ئۇنىڭ نامى تارىختىن مەڭگۈ ئۆچ-مەيدۇ.

قاراقاشنىڭ بىناكارلىق تەرەققىياتىغا تۆھپە قوشقان ياش ئىنژېنېر مۇھەممەتنىياز تۇرسۇن

توختىسمۇ ھەممەت نۇرمەھەممەت

قاراقاش ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ

ئەزاسى، ناھىيىلىك شەھەر قۇرۇلۇشى ئىدارىسىنىڭ
باشلىقى، كومپارتىيە ئەزاسى مۇھەممەت نىياز تۇر-
سۇن قاراقاش ناھىيىلىك بىناكارلىق قۇرۇلۇش تە-
رەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپە قوشقان ياش ئىنژېنېر.
ئۇ ھازىرقى زامان قاراقاش تارىخىدا ئەۋلادلار
ئەبەدى ئۇنتۇلمىغۇدەك ياد نامالارنى قالدۇردى.
مۇھەممەتنىياز تۇرسۇن 1951- يىلى قاراقاش
ناھىيە قاراقاش بازارلىق ئاراباغ كەنتىدە دېھقان
ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1957- يىلدىن 1964- يىلى-
غىچە ئاتباش باشلانغۇچ مەكتىپى ۋە قاراقاش 1- ئوت-
تۇرا مەكتىپىدە ئوقۇغان. 1964- يىلدىن 1967-
يىلىغىچە خوتەن ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇ-
غان. 1967- يىلدىن 1979- يىلىغىچە قاراقاش بازى-
رى، ئورچى يېزىلىرىدا يېزا خىزمىتى بىلەن شۇغۇل-
لانغان. 1979- يىلى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتىغا يۆت-
كىلىپ ئىلگىرى ئاخىر بولۇپ، ئۈرۈمچى بىناكارلىق
مەكتىپى، خوتەن قۇرۇلۇش لايىھىلەش ئورۇنلىرىدا ئىككى
يىل بىلىم ئالغان. ھازىر قۇرۇلۇش لايىھىلەش ئىن-
ژېنېرى، بىناكارلىق قۇرۇلۇش ئىدارە باشلىقى بو-
لۇپ ئىشلىمەكتە. مەتنىياز تۇرسۇن خىزمەتكە قات-
نىشقان 26 يىل مابەينىدە خەنزۇ تىلى ۋە باشقا بە-
لىملەرنى پىششىق ئىگىلىگەندىن باشقا ئۆزى قىزىقىپ
كەلگەن ئۆلچەش سىزىش كەسپىدە زەپەر قۇچۇپ ئانا
يۇرتى ئۈچۈن ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەردى. ئۇ يېزا
ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم تارمىقى بولغان بىناكارلىق ئىقتى-

سادشۇناسلىقىنىڭ چەكسىز، چوڭقۇر يىغىنچاق تەجرىبە، تەتقىق قىلىنىشقا كىرىشتى. دائىرىسى كەڭ، ئاھالىسى كۆپ بىر ناھىيىنىڭ قۇرۇلۇشلىرىنى ماتېماتىكا، گېئومېتىر بىيىلىك ھېساب، فىزىكىلىق ئانالىز، خەمىيەۋى-لىك تەجرىبىلەر بىلەن پىلانلاش، ئۆلچەش، لايىھە-لەش ۋەزىپىسىنى تارىخى يوسۇندا زىممىسىگە ئالغان ئۇ، كۈچلۈك دەۋر ھېسسىياتى، روشەن مىللىي ئۇس-لۇپ ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە قەۋەتلىك، نا-زۇك، مۇرەككەپ، زامانىۋى يېڭى پاسونلۇق قۇ-رۇلۇشلارنى كۆڭۈل قويۇپ لايىھىلەپ، ناھىيە مەركى-زىدىن يىراقلارغىچە دولقۇنسىمان مۇزىكا رىتىمىدەك كۆركەم بىنالار قەد كۆتۈرۈپ، قاراقاش خەلقىنىڭ ھا-ياتلىق ـ ماكانى بولغان بۇ كەڭ زېمىنغا جىلۋىدار ھۆسن قوشقان، ناھىيە بويىچە ماتېرىيال سىستېمىسى-دىكى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ خەتەرلىك قۇرۇلۇشلىرىنى ئۆزگەرتىش، يېڭىلاپ سېلىش جەريا-نىدا قىش - ياز، كۈن - تۈن ئۈن تىنىمسىز خالىس تۆھپە قوشۇش روھى بىلەن ئوخشىمىغان ئۆلچەم، ئوخشىمىغان ئۇسلۇبتىكى دەرسخانا، تەجرىبىخا-نا، ئىشخانا، ياتاق قاتارلىق 66 مەكتەپنىڭ 25 مىڭ كۋادرات مېتىردىن ئارتۇق قۇرۇلۇشىنى كۆزدىن كۆچۈرۈش، خەرىتىسىنى ئىشلەش، خام چوتىنى تۈ-زۈش، قۇرۇلۇش ئىشلىگۈچىلەرنى تەشكىللەپ ئورۇن-لاشتۇرۇش، دىكۋارلاشقۇچى ئىككى تەرەپ ۋەكىللىرى-گە دوسكا ئالدىدا تۇرۇپ، ئىككى خىل تىلدا كۆنىبو-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

يى دەرس ئۆتۈش، سۈپەت ۋە چىداملىق بولۇش تەلىپىگە كاپالەتلىك قىلىش، پۈتكۈل قۇرۇلۇشلارنى دۆلەت ئۆلچىمىگە لايىقلاشتۇرۇپ، ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە قەدەر تېخنىكىلىق ئۆتكەلنى چىڭ تۇتۇپ، قۇرۇلۇش ئورنىغا دائىم بېرىپ نازارەت قىلىپ، تور، بۆلەكلەر بويىچە بەش قېتىمدىن ئارتۇق نەق مەيدان باھالاپ سېلىشتۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، لايىقلاشقانلىرىنى تەكشۈرۈپ - تاپشۇرۇۋېلىپ، ئۆلچەمگە توشمىغانلىرىنى قايتا ئىشلەتكۈزۈپ، مۇكاپات - جازانى نەخلەشتۈرۈپ، تېخنىك ئۆتكىلىنى چىڭ ئىگىلەپ دۆلەت ئۆلچىمىگە يەتكۈزدى، ئۇ، 1985-، 1986- يىللىرى مائارىپنىڭ 17 ئورۇندىكى خەتەرلىك قۇرۇلۇشلىرىنى يېڭىلاپ ئىشلەش خىراجىتىنى ھەقسىز لايىھەلەپ، خەلقنىڭ مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن 21 مىڭ 300 يۈەن چىقىمىنى تېجەپ بەرگەن.

ئىگىلىنىشىچە، ئۇ، خەرىتىلەرنى دەم ئېلىش ۋاقىتلىرىدا لايىھەلىگەن بولۇپ، قۇرۇلۇش ئىدارىسىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە بېرىلىدىغان 30 پىرسەنت (3 مىڭ - 600 يۈەن) سىمىنا قوشۇپ بېرىش ھەققىنىمۇ ئالمىغان، 1989- يىلى ناھىيە بويىچە 48 مەكتەپنىڭ 17 مىڭ كۋادرات مېتىرلىق ئۈچ يېرىم مىليون يۈەن قىممىتىدىكى قۇرۇلۇش خەرىتىلىرىنى دەم ئېلىش ۋاقىتلىرىدىن پايدىلىنىپ ئىككى خىل يېزىقتا چۈشەندۈرۈش يېزىپ لايىھەلەپ چىققان. ئۇ، ئۆلچەم بويىچە مائارىپ ئىدارىسى تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك

بولغان 35 مىڭ يۈەن، قۇرۇلۇش خام چوتى ئۆچۈن ئالىدىغان 10 مىڭ 500 يۈەن، ئۆزىگە تېگىشلىك بولغان 30 پىرسەنت ھەقنىمۇ قوشۇپ كەچۈرۈم قىلىپ، پەقەت قەغەز، قەلەم رەڭ قاتارلىق لازىمەتلىكلەر ئۈچۈن ئىدارىسىگە 7 مىڭ يۈەن راسخوت كىرىم قىلغان، ناھىيىلىك 1- ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنغان 3 مىڭ 883 كىۋادرات مېتىر كۆلەمدىكى ئۈچ قەۋەتلىك ئوقۇتۇش بىناسىنى ئۆزى لايىھەلەپ، ئىش ئورنىدا بىۋاسىتە يېتەكچىلىك قىلىپ قۇرۇلۇشنى سان - سۈپەتكە لايىق بىخەتەر پۈتكۈزۈپ، 17 مىڭ يۈەن قۇرۇلۇش لايىھەلەش ھەققى ئۈچۈن 7 مىڭ يۈەن ئېلىپ 10 مىڭ يۈەننى كەچۈرۈم قىلدى.

ناھىيىلىك يېتىم بالىلار پاراۋانلىق مەكتىپىنىڭ ئۆز ۋېر سال ئوقۇتۇش بىناسى، ياتاق، ئاشخانا، ئوقۇتقۇچىلار ياتىقى، دەرۋازا، رەشاتكا، ھاجەتخانا قاتارلىق قۇرۇلۇشلارنىڭ توققۇز مىڭ يۈەنلىك خەرىتە لايىھەلەشكە ئۆزىنىڭ 30 پىرسەنت ھەققىنى يار- دەم قىلغانىدىن باشقا ھەر مىللەت قۇرۇلۇش تېخنىك، ئىشچىلارنى سەپەرۋەر قىلىپ يېتىم بالىلار پاراۋانلىق مەكتىپىگە 60 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق پۇل ۋە ماددىي ئەشيالارنى ياردەم قىلدى.

ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە مائارىپنى قوللاش نەمۇنىچىسى قاسىم ئىمىن ئۆز يۇرتىغا 100 مىڭ يۈەن خەجلەپ مەكتەپ سېلىپ بېرىش تەييارلىقىنى

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى

قىلغانىدا مۇھەممەت نىياز تۇرسۇن ئۇنىڭغا خەرىتە لايىھىلەپ بېرىپ 2 مىڭ يۈەن ھەقنى كەچۈرۈم قىلدى.

ئۇ، قۇرۇلۇش ھۆددە ئالغۇچى كارخانىلارنىڭ مەسئۇللىرى، تېخنىك ئىشچىلارغا بولغان ئىدىيىۋى، سىياسىي تەربىيىنى كۈچەيتىپ، خەنزۇ تېخنىك ئىشچىلارنىڭ چېگرا رايونلاردىكى ئاز سانلىق مىللەت خەلقىگە ياردەم بېرىشتە ئالدى بىلەن پەن - تېخنىكا-ما ئارىپتىن باشلاش، ئۇيغۇر تېخنىك ئىشچىلار ئۆز يۇرت، ئەۋلادلىرىنىڭ ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت ساپا-سىنى ئۆستۈرۈشى ئۈچۈن مەبلەغ ۋە ئەقىل ياردەم قىلىشى توغرىسىدىكى تەشۋىق - تەربىيىنى كۈچەي-تىپ، ۋەزىپە، نىشانلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، يېتەك-چى ئىدىيە ۋە كونكرېت تەدبىرلەرنى تەپسىلىي چۈشەن-دۈرۈش ئارقىلىق ھەر كۋادرات مېتىر قۇرۇلۇش باھاسىدىن 7 يۈەندىن 10 يۈەنگىچە تۆۋەنلىتىپ، ئەسلىدىكى قۇرۇلۇش پىلانىدىن 921 كۋادرات مېتىر قۇرۇلۇش، 25 تۆمۈر دەرۋازا ئارتۇق ئىشلىنىپ، 425 مىڭ يۈەن چىقىم تېجەپ قېلىندى. ئۇ، قۇرۇلۇش باش تېخنىكا قوماندانلىقىنى ئۈستىگە ئېلىپ، قۇرۇ-لۇش سۈپىتىنى تەكشۈرۈش ھەققىگە تاپشۇرىدىغان 10 مىڭ 500 يۈەندىن 7 مىڭ 500 يۈەننى ما-ئارىپقا ياردەم قىلغان.

ئۇ، ئاھىيە بويىچە 1200 دىن ئارتۇق ھەر مىللەت تېخنىك ئىشچىلارنى تەشكىللەپ ۋە يېتەكلەپ، قۇرۇلۇشلارنىڭ قۇرۇلمىسى پۇختا، 50 يىلدىن ئار-

تۇق چىداش ئىقتىدارى بولۇش، سۇپەتلىك، چىدامـلىق بولۇشنى ئالدىنقى شەرت قىلغان. ئـۆز يۇرتى، چەت، نامرات ناھىيىنىڭ مائارىپ ئىشلىرى 242 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق مەبلىغىنى مائارىپقـا ئـۆتـۈنـۈپ يار ـ يۆلـەك بولغـان ۋە يار ـ يۆلـەك بولـۇشقـا ئۈندىگەن.

مۇھەممەت نىياز تۇرسۇن قولدىمۇ قىـلالايدىـغان، بولمىغاننى بۇزۇپ تۈزەلەيدىغـان ئەمـدى 43 ياشقا قەدەم قويغان ئاتاغلىق بىناكارلىق لايىھـلەش ئۇستىسى، ئۇ، گويا ئەقىللىق ئوغۇلنىـڭ ئانا سۇتىـنىڭ ھەق ھۆرمىتى ئۈچۈن ئانىغا چەكسىز كۆيەشلىك قىلغىنىدەك ئۆز نىنىڭ كىندىك قېنى تـۆكۈلگـەن ئانا دىيارىنىڭ پەن ـ مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن كۆيـۈپ پىشقان، خەتەرلىك كوتا قۇرۇلۇشلاردا غەم ئەندىشە ئىچىدە ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللىنىـۋاتقـان ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن كەتـمىگەن. كىشىلەرنىڭ قىممەت قارشى ۋە روھىي قىياپـىتىدە تۈپتىن ئۆزگىرىش بولۇۋاتقان بۈگۈنكى كۈنـدە ئۇپۇلپەرەسلىككە، راھەتپەرەسلىككە، چېكىدىن ئاشقان شەخسىيەتچىلىكتىن ھەزەر قىلىپ، ئـۆزىگـە نېسىپ بولغان نېسىدىن كېچىپ، ئىككىلەنمەي مائارىپنى قوللاپ، ئەۋلادلارنى ئويلاپ، ئـۆزىگـە ئىلىم سىڭدۈرۈپ قاتارغا قوشقان مائارىپ ئۈچۈن، يۇرت پەرزەنتلىرىنى خاتىرجەم ئوقۇش شارائىتىغا ئىگـە قىلىش ئۈچۈن تەقدىم قىلغان، تەبىئىي شـارائىت،

ئوبيېكتىپ قىيىنچىلىقلار توپىلىدىن يېڭىلاش پۇرسى-
تىگە ئېرىشەلمىگەن مەكتەپلەر ئۇنىڭ ئاققۇزغان تەر،
سىڭدۈرگەن ئەجرى نەتىجىسى بىلەن يۇرت - يۇرت-
لاردا كۆركەم مەكتەپ بىنالىرى قەد كۆتۈرۈپ، ساد-
دا سەھرا بالىلىرىنىڭ قەلبى ئىلىم نۇرىدا يورۇش
ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىنغان. ناھىيىنىڭ ئىككى خىل
مائارىپىدا خۇشاللىنارلىق ۋەزىيەت بارلىققا كەل-
دى، پۈتۈن مائارىپ سېپىدە ئۇنىڭ ئىجادى، ئىجتى-
ھات، ئەجرى ئارقىلىق يورۇق، ئازادە دەرسخانىلار،
كەڭرى مەيدانلار، ئىشخانا، ياتاقلار ۋۇجۇدقا كېلىپ،
بۇ ياش ئىنژېنېر ئەقلىنى ئۇلۇغ ئىشقا سەرپ قى-
لىپ، خەلق قەلبىدە مەڭگۈ قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان
ئەمگەك مۇنارى ياسىدى.

كاۋاك ۋە ئۈرچى يېزىلىرىنىڭ يەر ناملىرى توغرىسىدا

م : تۇربان

ئۈرچى دېگەن ئاتالغۇ توغرىسىدا

ئۈچ يۈز يىل بۇرۇن بۇ يەر يانتاق - قومۇشلار قاپلىغان جاڭگال ئىكەن. پاۋانلار بۇ جايغا كېلىپ ياۋايى هاۋانلارنى ئوۋلايدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر پاۋان تۈلكە ئوۋلاپ كېلىۋېتىپ، ئۈششۇتۇمتۇت بەش - ئالتە ياۋا توڭگۇزغا ئۇچراپ قاپتۇ. توڭگۇزلار مەرگەن چىشلىرىنى پارقىرىتىپ بۇ يالغۇز ئادەمگە خىرىس قىپتۇ. پاۋان مىلتىقىغا ئوق بەتلەپ ئۈلگۈرەلمەسلىكىنى چاغلاپ يېقىن كەلگەنلىكى توڭگۇزنى مىلتىقىنىڭ پاينىكى بىلەن ئۇرۇپ، نەيزىسى بىلەن سانجىپ يېرىم سائەتچە جەڭ قىلىشقاندىن كېيىن، يارىلانغان توڭگۇزلار قېچىپتۇ. پاۋاننىڭ مىلتىقىنىڭ پاينىكىمۇ سۇنۇپتۇ، پاۋاننىمۇ هېرىپتۇ. هېچ يېرى زەخمىلەنمىگەن بىر توڭگۇز پاۋانغا خىرىس قىلىشتىن توختىماپتۇ. پاۋان ئۆلگەن بولۇپ يېتىۋېلىپ، خورۇلداپ كەلگەن توڭگۇزنىڭ تۇمشۇقىغا

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ھېلىقىنىڭ نەيزىسى بىلەن سانچىغانىكەن، توڭگۇز
چىرقىرىغانچە قېچىپتۇ. پاۋان ھاردۇق ئېلىپ ئولتۇ-
رۇپتۇ. ئۇدۇل تەرەپتىن تونۇش پاۋانلار كېلىپ،
تىنچلىق سوراشقاندىن كېيىن:

— ھېلىقىلىرىنىڭ پايىنكى سۇنۇق تۇرىدىغۇ- دەپ سوراپتۇ. ھېلىقى پاۋان بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەنى بايان قىلىپتۇ. ئۇنىڭ سۆزىدە «ئۇر» دېگەن سۆز كۆپ تەكرارلانغانلىقتىن، پاۋانلار بۇ يەرنى «ئۇر-چى» دەپ ئاتاپتۇ. كېيىنچە بۇ يەردىن ئۆتكەن-كەچكەنلەر «ئۇرچىغا باردۇق»، «ئۇرچىدىن ئۆت-تۇق» دېگەن گەپلەرنى تەكرارلىشىپتۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇ جاينىڭ نامى كىشىلەرنىڭ تىلىغا «ئۇرچى» دەپ ئۆزلىشىپ قاپتۇ.

19- ئەسىرنىڭ 70- يىللىرىدا، خوتەننىڭ باش ئەمەلدارى ھەزرىتۇللا پۇقرالارنى قوزغاپ، ھازىرقى زاۋا يېزىسىنىڭ غەربىي - شىمال تەرىپىدە بوز يەر ئېچىپ يۇرت بىنا قىلىپ، بۇ يۇرتنى «ئۇرچى» دەپ ئاتاپتۇ. قاراقاش ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان 1919- يىلىدىن باشلاپ 1974- يىلىغىچە «ئۇرچى» دېگەن يۇرت زاۋا يېزىسىغا تەۋە بولغان. 1975- يىلى «جىددىي ئىلگىرىلەش» (ھازىرقى زاۋا يېزىسى)، «سەكوەش» (ھازىرقى ئاقساراي يېزىسى)، «نۇر-لۇق» (ھازىرقى كۇيا يېزىسى)، «1- ماي» (ھازىر-قى قاراقاش بازىرى) كۇڭشېلىرى باشقۇرغان تۆت دېھقانچىلىق مەيدانى بىرلەشتۈرۈلۈپ «شەرق شا-

مىلى» گۇڭشېسى تەسىس قىلىندى. 1984- يىلى بۇ
جاينىڭ نامى «ئۇرچى» يېزىسىغا ئۆزگەرتىلدى. ھا-
زىر بۇ يەرنىڭ 30 مىڭ 210 مو تېرىلغۇ يېرى،
2000 مو ئوتلاق يېرى، ئېچىشقا بولىدىغان 60 مىڭ
مو بوز يېرى بار. ھاۋا كىلىماتى قۇرغاق بولۇپ،
بۇغداي، قوناق، كېۋەز تېرىشقا، قوغۇن- تاۋۇز،
ئۆرۈك- شاپتۇل، ئالما- ئانار قاتارلىق مېۋىلەر-
نى ئۆستۈرۈشكە مۇۋاپىق كېلىدۇ. تۇپرىقى قۇمساز
بولغاچقا، دەل- دەرەخلەر تېز ئۆسىدۇ. دېھقانلار
مۇنبەت ئوتلاقلاردىن پايدىلىنىپ، قوي- كالىلارنى
بېقىپ كۆپەيتمەكتە.

1990- يىلىدىكى ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا،
بۇ يېزىدا 123 تەبىئىي كەنت، 19 مەمۇرىي كەنت،
91 مەھەللە، 3030 ئائىلە، 13 مىڭ 618 نوپۇس
بار ئىكەن.

شىكەر قومۇش كەنتى

ئازادلىقتىن بۇرۇن ھازىرقى كۇيا يېزىسىنىڭ
ئاچچىغۇي دېگەن يېرىدە مەكسۇر ئاخۇن ۋە غوجا-
خۇن ھاجىم ئىسىملىك ئىككى ئائىلىلىك كاتتا باي
ياشايتتى. بۇلارنىڭ نەچچە مىڭلاپ قوي- ئۆشكى-
لىرى، ئات كالىلىرى بار ئىدى. چارۋىلىرىغا، قىش-
لىق يەم- خەشەك توپلىۋېلىش ئۈچۈن بۇ بايلار ھەر
يىلى ئۆزىنىڭ يىللىقچىلىرىنى قومۇش- يانتاق چې-
پىشقا ئەۋەتەتتى. 1914- يىلى كۈزدە مەكسۇر ئاخۇن

باينىڭ يىلقىچىلىرى مەغرىب تەرەپتىن، غوجاخۇن
هاجىمنىڭ يىلقىچىلىرى مەشرىق تەرەپتىن قومۇش
ئوراپ ئىچكىرىلەپ كىرىپ ئۇچرىشىپ قالدۇ.
— سىلەر كىمدىن سوراپ بىزنىڭ قومۇشلىقى-
مىزغا كەلدىڭلار؟
— بۇ قومۇشلۇق قاچاندىن باشلاپ سىلەرنىڭ
بولۇپ قالغان؟ دېگەندەك سوئال - سوراقلارغا
ئۇلىنىپ ئىككى تەرەپ سوقۇشۇپ قالدۇ. بارا-
بارا جېدەل ئۇلغىيىپ ئىككىلا تەرەپتىن بىر نەچچە
كىشىنىڭ كاللا - قاپاقلىرى يېرىلىپ، پۇت - قول-
لىرى سۇندۇ. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان جامائەت:
— ئەخمىقلار، قومۇش تالىشىپمۇ سوقۇشقان
بارمۇ؟
— ئۇ يەرنىڭ قومۇشى تالىشقىمىكەن؟
— شېكەر قومۇشى ئىكەن، — دېيىشىپ، ئۇلار-
نى ئەيىبلىشىدۇ.
1958- يىلى «نۇرلۇق» كۆكشىپ رەھبەرلىكى-
دە 2000 نەپەر دېھقاننى يۆتكەپ كىرىپ بۇ ئېگىز-
پەس قومۇشلۇقنى تۈزلەپ زىرائەت تېرىشقا تەش-
كىللىدى. 1964- يىلى بۇ دېھقانچىلىق مەيدانىدا
ئولتۇراقلاشقان ئائىلە 1200 گە، نوپۇس 5000 دىن
كۆپرەككە يەتتى. 19 مىڭ مو يەر باغۇ - بوستانلىق-
قا ئايلاندى. بۇ دېھقانچىلىق مەيدانى 1975- يىلى
«شەرق شامىلى» كۆكشىپىغا تەۋە قىلىندى. قومۇش
جېدىلى بولغان ھېلىقى يەر 6- كۆەنلەچوي 4- دا-

دۆي بولدى. 1984- يىلى گۇڭشې يېزىغا ئۆزگەرتىل-
گەندە پېشقەدەملەرنىڭ ئەينى چاغدىكى جېدەلنى
سۆزلەپ، تەكلىپ بېرىشىگە ئاساسەن، بۇ يەرنىڭ
نامى «شېكەر قومۇش» كەنتى دەپ مۇقىمدالدى.
ھازىر بۇ كەنتتە 220 ئائىلە، 985 نوپۇس، 1506
مو تېرىلغۇ يەر بار. بۇ يەرلەر ئۇرچى يېزىسىغا
تەۋە.

خۇشئاۋات كەنتى

قاراقاش ناھىيىسىنىڭ ئۇرچى يېزىسىدا «خۇش-
ئاۋات» دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر كەنت بار.
ئەللىك يىللار بۇرۇن بۇ يەردىكى ئېگىز قۇم-
لۇق دۆڭنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئىككى ئېرىق كولان-
غان ۋە «قوشئېرىق» دەپ ئاتالغان ئىكەن. كېيىنكى
يىللىرى كىشىلەر «قوشئېرىق» ئەتراپىغا يېشىل مەن-
زىرە پەيدا بولغىنىغا قاراپ «قوشئاۋات» دەپ
ئاتاپتۇ. ئىككى ئۈچ يىلدىن كېيىن قۇم بوران ھەم
قۇرغاقچىلىقنىڭ ھۇجۇمى بىلەن بۇ قوشئاۋات قاي-
تىدىن چۆلگە ئايلىنىپ كېتىپتۇ.
1958- يىلى «نۇرلۇق» گۇڭشې (ھازىرقى كۆيا
يېزىسى) رەھبەرلىكى 2 مىڭ نەپەر دېھقاننى يۆتكەپ
كىرىپ، بۇ ئېگىزلىك پەس قۇملۇقنى تۈزلەپ ئېرىق-
ئۆستەڭ قېزىشقا، دەل- دەرەخ سېلىشقا، يەر ئېچىپ
زىرائەت تېرىشقا تەشكىللىدى. 1964- يىلىنىڭ
ئاخىرغىچە بۇ دېھقانچىلىق مەيدانىدا ئولتۇراقلاش-

www.uyghurkitap.com

زان ئائىلە بىر مىڭ 200 گە، نوپۇس 5 مىڭدىن كۆپرەككە، تېرىلغۇ كۆلىمى 19 مىڭ موغا يەتتى. بۇ يەرلەر يىلدىن - يىلغا كېڭىيىپ ئاۋاتلىشىپ باغۇ- بوستانلىققا ئايلاندى. 1975- يىل بۇ دېھقانچىلىق مەيدانى «شەرق شامىلى» ئۈرچى يېزىسى گۇڭشېسىغا تەۋە بولدى.

قاراقاش ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 1984- يىل 109- نومۇرلۇق ھۆججىتىنىڭ روھىغا ئاساسەن ناھىيە بويىچە يۇرت - كەنتلەرنىڭ بۇرۇنقى نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشكە باشلىدى.

5- گۇڭنىلچۇي 2- دادۇي دەپ ئاتىلىپ كەلگەن بۇ كەنتنىڭ ئەسلىدىكى «قوشئاۋات» دېگەن نامى، يېقىملىق ئاڭلىنىشى ئۈچۈن «خۇشئاۋات» قا ئۆزگەرتىلىپ مۇقىملاندى.

ھازىر بۇ كەنتتە 209 ئائىلە، 957 نوپۇس، 1190 مو تېرىلغۇ يەر بار.

بىر مازارغا ئۈچ نەزەر

قاراقاش ناھىيىسىدىكى ئۈرۈمچى يېزىسىنىڭ خۇشئاۋات كەنتىدە بىر قەدىمىي مازار بار، بۇ مازارنى بەزىلەر «قىلىچقان» يەنە بەزىلەر «قىلىچ - قالقان» دەپ ئاتايدۇ. «قىلىچقان» مۇئەمەس، «قىلىچ - قالقان» مۇئەمەس، «خىلىچخان» دەپ ئاتايدىغانلارمۇ بار. «قىلىچقان» دەپ ئاتايدىغانلار بۇ رىۋايەتنى ئاساس كەلتۈرىدۇ: ناھايىتى قەدىمىي زامانلاردا ئىلگى-

ری بۇ يەردە كاتتا بىر شەھەر بولغان ئىكەن. بۇ شەھەرنىڭ پادىشاھى پۇقرالىرىغا، پۇقرالىرى پادىشاھىغا سادىق ئىكەن، شۇڭا كۆكۈلەر خاتىرجەم، تۇرمۇشى پاراۋان، يۇرت - مەھەللە ئاۋات ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىر كۈنىدە يات بىر مەملىكەتنىڭ تۇمەنلىگەن لەشكەرلىرى ئۇشتۇمتۇت كېلىپ بۇ شەھەرگە ھۇجۇم قىپتۇ. تەييارلىقسىز تۇرغان بۇ شەھەر خەلقىنى قىرىپ چىقىپ ئېغىر ئىقلاپ قان ئاققۇزۇپتۇ. بۇ شەھەرنىڭ پادىشاھى دەرغەزەپ بولۇپ ئېتىغا مىنىپتۇ-دە، ئىككى غۇلاچ قىلىچنى ئوينىتىپ يا ئۆلۈم يا كۆرۈم دەپ قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۇپتۇ. قىلىچنى بىر قېتىم ئايلاندۇرۇشتا 5—6 دۈشمەننىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىپتۇ. پادىشاھنىڭ باتۇرلۇقىنى قىلىچىنىڭ ئۆتكۈرلىكىنى، ئېتىنىڭ ئۇچقۇرلۇقىنى كۆرگەن دۈشمەنلەرپاتىپاراق بولۇپ قېچىپتۇ، پادىشاھ بىر كېچە-كۈندۈز توختىماي جەڭ قىلىپ تاجاۋۇزچىلارنى تامامەن چېكىندۈرۈپتۇ. پادىشاھ ھېرىپ - تالىدىقىپ كەتكەنلىكتىن ئوردىسىغا كېلىپلا يىقىلىپ جان ئۈزۈپتۇ. شەھەر خەلقى پادىشاھنى قىلىچى بىلەن بىللە دەپنە قىلىپ كاتتا قەبرە ياساپ 40 كېچە - كۈندۈز مۇسىبەت تۇتۇپتۇ. «قىلىچقان» دېگەن بۇ مازار ئەنە شۇ قىلىچى قاننىغا بويۇلۇپ كەتكەن پادىشاھنىڭ قەبرىسى ئىكەن.

بۇ مازارنى «قىلىچ - قالقان» دەپ ئاتايدىغانلار بۇنداق بىر رىۋايەتكە ئاساسلىنىدۇ؛ بۇرۇنقى زاماندا بۇ يەرلەر كاتتا شەھەر بولۇپ ھۈنەردە كاما-

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

لەتكە يەتكەن بىر تۆمۈرچى ئۇستام ياشىغان ئىكەن. خوتەن شاھى زاۋا! يېزىسىنىڭ قوغان دىگەن يېرىگە لەشكەر توپلاپ، تاجاۋۇز قىلىپ كەلگەن دۈشمەن قوشۇنلىرىغا قارشى قانلىق جەڭ قىپتۇ. ئۇ تۆمۈرچى خوتەن لەشكەرلىرىگە يارامىلىق قىلىچ - قالقانلارنى ياساپ بېرىپتۇ. خوتەن لەشكەرلىرى قىلىچ بىلەن ھۇجۇم قىلىپ قالقان بىلەن قوغدۇنۇپ جەڭدەغەلىبە قازىنىپتۇ. خوتەن شاھى تۆمۈرچىنىڭ تۆھپىسى ئۈچۈن ئۇنىڭغا «خوتەننىڭ قىلىچ قالقىنى» دەپ نام بېرىپتۇ. بۇ مازار ئەنە شۇ تۆمۈرچىنىڭ قەبرىسى ئىكەن. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «قىلىچ - قالقان» دېگەن ئاتالغۇ كىشىلەرنىڭ تىلىغا «قىلىچقان» دەپ سىڭىپ قاپتۇ.

«خىلىچخان مازىرى» دەپ ئاتايدىغانلار بۇ رىۋايەتنى دەلىل كەلتۈرىدۇ: ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى بۇ يەرلەر كاتتا شەھەر بولغان ئىكەن. بۇ شەھەردە لوقمان ھېكىم ئىسىملىك كامالەتكە يەتكەن بىر تېۋىپ ياشايدىكەن. ئۇنىڭ سەككىز ياشلىق ئوغلى تامغا مىنىپ ئولتۇرۇپ پادىشاھنىڭ ئاتقا مىنىپ مېڭىشلىرىنى دورايدىكەن، پادىشاھنىڭ تەلەپپۇزى بىلەن «گۇناھكار»لارنى قامچىلاشقا، دارغا ئېسىشقا بۇيرۇيدىكەن. ئۇنىڭ ئەيىنەن قاملاشتۇرۇپ دوراشلىرى چوڭ - كىچىك ھەممەيلەننى كۈلدۈرۈۋېتىدىكەن. بىر چېقىمچى پادىشاھنى بۇ ئىشتىن خەۋەرلەندۈرۈپ قويۇپتۇ، ئاچچىقى قايناپ - تاشقان پادىشاھ جالا-

لاتلىرىنى بۇيرۇپ دورامچى بالىنى باغلىتىپ كەلتۈ-
رۈپتۇ، پادىشاھ بالىغا بىر قاراپلا «دادىسى ئۆگەتمىسە
بۇ بالا مېنى دوراشنى نەدىن بىلسۇن» دەپ ئويلاپتۇ-دە،
بالىنى قويۇۋېتىپ، ئۇنىڭ دادىسىنى 30 گەز چوڭقۇر-
لۇقتىكى زىندانغا تاشلاشنى بۇيرۇپتۇ.

ئون نەچچە يىلدىن كېيىن پادىشاھقا كېسەللىك چاپلىشىپتۇ. 18 مىڭ ئالەمدىكى داڭلىق تېۋىپلارغا كۆرۈنۈپ ئالتۇندىن قىممەت دورىلارنى يەپ بىر نەچچە يىل داۋالانغان بولسىمۇ كېسىلى شىپا لىقتاپالماپتۇ. پادىشاھ ھاياتىدىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپ ئەزرائىلنى كۈتۈپ ياتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر قېرى ۋەزىر: — تەقسىر، ھېكىمى لوقمان ئىسىملىك بىر تېۋىپنى زىندانغا تاشلىغان ئىدىلە، شۇ كىشى ئۆلۈپ كەتمىگەن بولسا ھايات شاملىرى شوخلىنار ئىدى — دەپتۇ. پادىشاھ سۈرۈشتۈرۈپ بىر قېرى جاللاتنىڭ ئەسلىشى بىلەن ھېكىمى لوقماننىڭ قايسى زىندانغا تاشلانغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپتۇ. پادىشاھنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن خانىش بىر نەچچە خىزمەتچىنى ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ ھېلىقى زىندانىڭ تۈگلۈكىدىن قارىغۇدەك بولسا ئۆلۈك دېسە تىرىكتەك، تىرىك دېسە ئۆلۈكتەك بىر بوۋاي تىزىنى مەيدىسىگە تىكىپ ياتقۇدەك. خانىش شۇ تا بىلەن زىندانغا چۈشۈپ بوۋاينىڭ ئالدىغا كېلىپ:

— ھېكىمى لوقمان دېگەن تېۋىپ ئۆزلىرىمۇ؟— دەپ سوراپتۇ. ئۇ كىشى كۆزىنىمۇ ئاچالماي، ئاڭلىنار-ئاڭلانماس ھالسىز ئاۋازى بىلەن:

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

— مەن شۇ، — دەپتۇ خانىش زور نىيەتتىنى سۆزلەپ ئۇنىڭ رازىلىقىنى ئالغاندىن كېيىن، خىزمەتچىلەرگە:

— بۇ كىشىنى كۆتۈرۈپ ئوردىغا ئېلىپ بېرىڭلار، — دەپتۇ.

— ياق، — دەپتۇ ھېكىمى لوقمان، — مەن بەكمۇ زەئىپلىشىپ كەتتىم. قەيېرىمنى تۇتساڭلا شۇ يېرىم بەدىنىمدىن ئاجراپ كىتىدۇ.

— قانداق قىلىمىز ئەمسە؟ — دەپ سوراپتۇ خانىش ۋە ئۇنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن 14 ياشلىق ئىككى قىزنى ئۇنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرەپلىرىگە تېگىپتۇ. بىر دەمدىن كېيىن بۇ ئىككى قىز ئۆلۈپ ھېكىمى لوقماننىڭ بارماقلىرى ھەرىكەتكە كەپتۇ. يەنە 14 ياشلىق ئىككى قىزنى ھېكىمى لوقماننىڭ ئالدى-ئارقا تەرەپلىرىگە تېگىپتۇ. بىر دەمدىن كېيىن بۇ ئىككى قىزمۇ ئۆلۈپ ھېكىمى لوقمان كۆزىنى ئېچىپتۇ. بۇ ئىش 10 قېتىم تەكرارلىنىپ 20 قىز ئۆلگەندىن كېيىن ھېكىمى لوقمان ماغدۇرىغا كېرىپ تۇرۇپتۇ ۋە 14 ياشلىق قىزدىن يەنە بىرنى كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىپتۇ. خانىش خېلىچىخان ئىسىملىك 14 ياشلىق بىر قىزنى شوتىدىن چۈشۈرۈپتۇ. خېلىچىخان شوتىنىڭ ئوۋەن بالدىقىغا دەسسەپ تۇرۇپ قولىنى بوۋايغا ئۇزۇتۇپتۇ. بوۋاي قىزنىڭ قولىنى تۇتۇمەن دەپ بىر قەدەم يېقىنلاپتۇ. قىز بىر بالداق ئېگىز چىقىپ يەنە قولىنى ئۇزۇتۇپتۇ. ھېكىمى لوقمان قىزنىڭ قولىنى تۇتۇشقا ئىنتىلىپ شوتىغا دەسسەپ بىر بالداق ئېگىزلەپتۇ. قىز يەنە بىر

بالداق ئېگىزلەپ قول سۇنۇپتۇ... شۇنداق قىلىپ خېلىچىخانغا ئەگىشىپ ھېكىمى لوقمان زىنداندىن چىقىپتۇ-دە، قىزنىڭ قولىنى تۇتۇپ مېڭىپ ئوردىغا كەپتۇ. شاھ ئالدىغا كىرگەندە خېلىچىخان ماغدۇرسىدىن كېتىپ يىقىلىپتۇ ۋە شۇئان جان ئۈزۈپتۇ. ھېكىمى لوقمان قىزلاردىن ئۆتكەن قۇۋۋەت بىلەن جىسمانىي ۋە زېھنىي كۈچى تولۇقلىنىپ 30 ياشلىق قىران دەۋرىگە يېنىپتۇ. ئۇ بىر نەچچە كۈن ئىچىدە شاھنى داۋالاپ ساقايتىپتۇ. شاھ ھېكىمى لوقماننى ماغدۇرلاندۇرۇش ئۈچۈن جېنىدىن ئايرىلغان خېلىچىخان قاتارلىق قىزلارنى كاتتا داغدۇغا، چوڭقۇر تەزىيە بىلەن بۇ يەرگە دەپنە قىلغان ئىكەن. شۇڭا بۇ مازار «خېلىچىخان» دەپ ئاتالغان ئىكەن.

...

× ×

يۇقىرىدىكى ئۈچ خىل رىۋايەتتە «... بۇ يەردە كاتتا بىر شەھەر بولغان ئىكەن» دېگەندىن ئىبارەت بىر ئورتاقلىق بار. بۇ ئورتاقلىق بىلەن خوش ئاۋات① كەنتىنىڭ زېمىندا كوزا سۇنۇقلىرى، چىرىپ كەتكەن ئادەم سۆڭەكلىرى... ئۇچرايدىغانلىقىنى بىرلەشتۈرگەندە قەدىمقى بىر زامانلاردا بۇ يەرنىڭ ئادىمىزات ماكانى بولغانلىقىنى قەيت قىلغىلى بولىدۇ.

---

① بۇ كەنت 1958 - يىلدىن باشلاپ پەيدا بولغان 35 يىللىق تارىخقا ئىگە يۇرت.

يالغۇز ئوغۇل كەتتى

رىۋايەت قىلىنىدۇكى، ھەزرىتى ئىمام ئەلىنىڭ
ئوغلى ئىمام مۇھەممەت ھەنىپە ئەمەل تالىشىش ۋە
مەزھەپ قىرغىنچىلىقىدىن بىزار بولۇپ شاھلىقتىن
ۋاز كەچتى. ئۆمەككىنى تاشلاپ ئانىسى بۇۋى ھەنىپە
خېنىم بىلەن تاققا چىقىپ كەتتى.

ئۇ مەرئا①نى شەرئا②غا ئۆزگەرتىشنى، جەھەت
قىلىپ نەچچە يۈز شەھەر خەلقىنى ئىمانغا كەلتۈر-
گەندىنمۇ ئۇلۇغ ئىش دەپ ھېسابلايتتى. شۇڭا ئۇ
پۇقرالارغا باشلامچىلىق قىلىپ تاغلار، ئارىسىدىكى
جىلغىلاردا ئېرىق - ئۆستەڭ قېزىپ يەر ئاچتى.
كاتتا ئاۋات شەھەر - يۇرتلارنى بىنا قىلغانىدىن
كېيىن پۇقرالار بىلەن خوشلىشىپ بۇ يەردىن ئايرى-
لدى. ئۇ بارغانلىكى يېرىدە يەر ئىچىپ چۆل كۆكەر-
تىپ نەچچە ئون يىلدىن كېيىن دۇۋا③ دەرياسىنىڭ
بويىغا كېلىپ قالدى. قارىسا دەريا سۈيى شارقىراپ-
ئۆركەشلەپ ئېقىۋېتىپتۇ. ئۇ شاخ - قومۇشلاردىن
كەپە ياساپ ئانىسى بىلەن ماكانلاشتى. ئۇ كىچىدە
ئانىسىغا ھەمرا بولۇپ ئۇخلايتتى. ئەتىگەندە
قورسىقىنى تويغۇزۇپ پىيالىما④ چۆلىمىكىگە بېرىپ

---

① تېرىلمىغان ئولتۇرمىز يەر. ② مولبەت باغ - ئېتىزلىق.
③ كۆما داھنۇسىكە قاراشلىق تاغلىق يۇرت ④ كۆمىغا قاراشلىق
يۇرت

يەر ئاچاتتى. چۈشتە كەينىگە كېلىپ غىزالانغانىدىن كېيىن يەنە يەر ئاچقىلى كىرەتتى. كۈنلەر مۇشۇنداق ئۆتۈۋەردى. بىر كۈنى ھاۋا تونۇردەك قىزىپ كەتتى. ئىمام مۇھەممەت ھەنىپە بۇ كۈنى ئىشنى ئەمگەك قىلىپ ھېرىپ كەتكەنلىكتىن چۈشلۈك غىزاغا كەينىگە بارغۇسى كەلمەي توغراق تۈۋىدە سايىداپ ئولتۇر- دى. ئوغلىنىڭ چۈشلۈك غىزاغا كەلمىگەنلىكىدىن ئەنسىرەپ قالغان بۇۋى ھەنىپە خېنىم بىر ئاياق ئاش، بىر قاپاقتا سۇ كۆتۈرۈپ بىر بېسىپ ئىككى بېسىپ ئوغلىنىڭ يېنىغا بېرىپ قالدى. ئىمام مۇھەم- مەت ھەنىپە تولىمۇ ھايالىق يىگىت ئىدى. كۆينىكىنى سېلىۋېتىپ ئىشتانچاق ئولتۇرغانلىقتىن ئانىسىغا يېرىم - يالىڭاچ كۆرۈنۈپ قالغانلىقىغا قاتتىق خىجىل بولۇپ يەدەر قاچتى. ئانىسى ئۇنى:

— ۋاي بالام توختا!— دەپ قوغلاۋەردى. ئىمام مۇھەممەت ھەنىپە قاچا - قاچا ھېرىپ ھالىدىن كەتكىلى ئاز قالدى. كەينىگە قارىسا ئانىسى قوغلاپ كېلىۋېرىپتۇ. ئۇ ئانىسىغا قاراشتىن ئەيمىنىپ توخ- تىماي يۈگرەۋەردى. قەدەم ئالغىچىلىك ھالى قالمى- غاندا دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ:

— ئەي ئاللانىڭ زېمىنى. ماڭا ئىچ ئاغرىتىپ قوينىڭنى ئاچ!— دەپ ئىلتىجا قىلدى. ئۇنىڭغا رەھىم كەلگەن زېمىن ئىككىگە يېرىلىپ چاك بولدى. ئىمام مۇھەممەت ھەنىپە چاك ئىچىگە ئۆزىنى تاشلىدى. زېمىن بىر تەۋرەپلا تۇتىشىپ قالدى. بۇۋى ھەنىپە

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

خېنىمم ئوغلىنىڭ قەبرىسىنى ياسىدى ۋە قەبرە يېنىدا بىر نەچچە ئاي يىغلاپ قاخشاپ جان ئۈزدى.

كىشىلەر ئىمام مۇھەممەت ھەنىپەنىڭ يالغۇز ئوغۇل ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ ئۇنىڭ قەبرىسىنى «يالغۇز ئوغۇل مازىرى» دەپ ئاتىدى. ھازىرمۇ بۇ مازارنىڭ يېنىدا مىڭدەك كىشى ناماز ئوقۇيالايدىغان كونا غېرىبانە خانىقا بار. بۇ مازاردىن شىمال تەرەپكە بەش - ئالتە يۈز مېتىرغىچە ماڭسىلا بىۋۋى ھەنىپە خېنىمنىڭ مازىرىغا كەلگىلى بولىدۇ. بۇ قەبرىلەرنىڭ ئۈستىدىكى قۇرۇپ كەتكەن قومۇشلار ئېگىز خادىلاغا چىگىپ قويۇلغان قىزىل - يېشىل، كۆك ...... رەڭلىك لاتىلار كىشىگە غېرىبلىق - مۇسكىنلىك ھېس قىلدۇرىدۇ.

بۇ رىۋايەتتىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەزەلدىن بوز يەر ئېچىپ يېڭى يۇرتلارنى بىنا قىلىشنى ئۆزلىرىنىڭ مۇقەددەس تارىخىي بۇرچى دەپ قارىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ مازارنىڭ ئەتراپىدا قانداق بولۇپ 1525 مو تېرىلغۇ يېرى، 885 نوپۇسلۇق 261 ئائىلىسى بار «يالغۇز ئوغۇل كەنتى» بارلىققا كېلىپ قالدى؟

بۇ سوئالنىڭ جاۋابى ئۈچۈن بۇ مازارنىڭ 16 - ئەۋلاد شېيىخى نىياز باقى قارىنىڭ ئەسلىمىسىنى كىتابخانلارغا ئەينەن ھەدىيە قىلىمەن: (مەن ئۇنىڭ بىلەن ئېگىز قىرى تېرەكلەر قورشاپ تۇرغان چوڭ كۆل بويىدا پاراڭلاشتىم.) ــ مەن مۇشۇ كۆل

بويىدا تۇغۇلۇپ ياشاپ 74 ياشقا كىردىم، — دەپ گېپىنى
باشلىدى ئۇ. — بۇ كۆل كولىنىشتىن بۇرۇن دادىملار
ۋە تاۋاپچىلار يىراقتىن سۇ توشۇپ كېلىپ ئىچكەن
ئىكەن. ئېشەككە قاپاقلارنى ئارتىپ ئەتىگەندە يولغا
چىقسا چۈش. پېشىن بىلەن قايتىپ كېلىدىكەن. ئۇزاق
زامانلاردىن بۇيان پەيشەنبە كۈنلۈكتە يىراق - يېقىن
يۇرتلاردىن كەلگەن ئەر - ئايال تاۋاپچىلار مازار-
نىڭ ئەتراپىدىكى خانىقا گەمىلەردە تۈنەيتتى.① مەن
ئەقىلىمگە كەلسەم جۈمە كۈنلۈكتە كۆل بويىدا ساي-
دا يىغىلغان، سۇ ئىچىپ غىزالىنىدىغانلار بىر نەچچە
يۈزگە يېتەتتى. يىللار ئۆتكەنسېرى يېقىن يۇرتلار-
دىن بىر نەچچە ناۋاي، باققال، ساتىراشلار كېلىپ
ھۈنەر قىلىدىغانلىقتىن كۆلنىڭ بويىدا «جۈمە بازىرى»
پەيدا بولۇپ قالدى. 1975 - يىلدىن باشلاپ بۇ بازار-
نىڭ ۋاقتى پەيشەنبىگە ئۆزگەرتىلىپ ئورنى ئۇرىچى
يېزىلىق ھۆكۈمەت ئورگىنىنىڭ يېنىغا يۆتكەلدى.

— دادامنىڭ ئېيتىشىچە، — نىياز باقى قارىم
ئەسلىمىسىنى داۋام قىلدى.

قاراقاش ئامباللىق② بولۇشتىن ئۈچ يىل بۇرۇن
ئەپرۇز بەگ دېگەن كىشى ھاشار باشلاپ كېلىپ بۇ
كۆلنى چاپتۇرغان. ھەم زاۋا يېزىسىنىڭ ئۆتەڭ دېگەن
كەنتىدىن ئېرىق چاپتۇرۇپ كېلىپ بۇ كۆلنى تۇنجى

---

① تونەش — كېچىدە ئۇخلىماي سورە - ئايەتلەرنى ئوقۇپ
تاڭ بوزۇتۇش.

② 1919 - يىلى قاراقاش ئامبانلىقى تەسىس قىلىنغان.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

قېتىم سوغا تولدۇرغان ئىكەن. مەن 10 ياش ۋاقتىمدا بۇ ئەتراپتا 10 نەچچە يىللىقچى ③ تېرىقچىلىق قىلاتتى. قۇم بوران ۋە قۇرغاقچىلىق ئاپىتى كەينى كەينىدىن يۈز بېرىپ زىرائەتلەر قۇرۇپ، ئېتىز-ئېرىقلار قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەنلىكتىن ئۇلارمۇ يۇرتلىرىغا چىقىپ كەتكەن ئىدى. بەزى يىللىرى بۇ كۆلگە بىر قېتىم سۇ باشلىغىلى بولماي كۆلنىڭ تېگىنى كولاپ سىزىندى سۈنى ئىچەتتۇق. شىڭشىسەي زامانىدا كەلگەندە ئورچى دېگەن يۇرتتىن يۇسۇپ بەگ ھاجى دېگەن كىشى نەچچە يۈز ھاشارنى ئىشقا سېلىپ ئېرىق چېپىپ سۇ باشلاپ كەلدى. ئېرىقنى بىر ئېگىز قۇملۇقتىن ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن 100 ھاشار بىر ھەپتە كەتمەن چاپقان ئىدى. ئۇلارمۇ ئىككى-ئۈچ يىل تېرىقچىلىق قىلغاندىن كېيىن نەپ ئېلىشقا كۆزى يەتمەي پۇشايمان قىلىپ قايتىپ چىقىپ كېتىشتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەر قايتىدىن چۆللىشىپ كەتتى. ھەر يىلى كەلگۈن مەزگىلىدە دادام بىلەن مەن بىر نەچچە كۈن ئېرىق ياقىلاپ كۆلگە سۇ توشقۇزۇۋالالىساق ياكى 10 مو بېدىلىكىمىزنى سۇغىرىۋالىساق بىزگە چوڭ خۇشاللىق بولاتتى. بىز تاۋاپچىلارنىڭ گۈرۈچ، بۇغداي، قوناق... لارنى سەدىقە قىلىشقا تايىنىپ كۈن كەچۈرەتتۇق.

1958 - يىلى يالغۇز ئوغۇل مازىرىنىڭ ئەتراپىدا 3 - قېتىم يەر ئېچىش باشلاندى. دەسلەپ «1 - ماي»

③ بايلارغا يىللىق سېتىلغان نامرات دېھقانلار.

گۈڭشىدىن ① كىرگەن 2400 كىشىلىك بوز يەر ئاچـ
قۇچى قوشۇن يېتىپ كەلگەندە مازار ۋە كۆل ئەتراـ
پىدىكى ئۈچ چوڭ خانىقا 29 ئىشىكلىك ئۆي ـ كەمـ
لەرنى ئۆلانىڭ يېتىپ قوپۇشىغا بىكارلاپ بەردىم.
كۆمۈلۈپ كەتكەن ئېتىز ـ ئېرىقلارنى تېپىشقا
يول باشلىدىم ...... نىياز باقى قارىم يالغۇز ئوغۇل
كەنتىنىڭ پەيدا بولۇش تارىخىغا تىرىك شاھىت
بولغانلىقى ئۈچۈنلا قەدىرلەشكە سازاۋەر بولۇپ
قالماستىن 1985 ـ يىلدىن باشلاپ مەملىكەتلىك
كۆكەرتىش نەمۇنىچىسى دېگەن شان ـ شەرەپكە
ئېرىشكەنلىكى بىلەنمۇ ھۆرمەتكە ئېرىشكەن مۆتىۋەرـ
دۇر. ئۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ چۆلنى كۆكەرتىپ يۇرـ
تىنى كېڭەيتىش ئارزۇسىنىڭ بۈگۈنكى كۈندە رېئالـ
لىققا ئايلىنىۋاتقانلىقىدىن چەكسىز خۇشال. ئۇ 1980ـ
يىلدىن باشلاپ بالا ـ چاقىلىرىغا باشلامچىلىق قىلىپ
400 مو يەر ئېچىپ 200 مىڭ تۈپتىن ئارتۇق تېرەك،
جىگدە، سۆگەت ...... كۆچەتلىرىنى تىكتى. ھازىر 50
مىڭ تۈپتىن ئارتۇق تىرىكى كېسىمگە يەتتى.

مىللەت ئېرىق كەنتى

ئۇرچى يېزىسىنىڭ غەربىي ـ جەنۇب تەرىپىدە
«مىللەت ئېرىق» دەپ ئاتىلىدىغان بىر كەنت بار.
بۇ غەلىتە ئاتالغۇ قانداق كېلىپ چىققان؟ 1947 ـ

① ھازىرقى قاراقاش بازىرى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

يىلى زاۋا يېزىسىنىڭ خۇمدان كەنتىدىكى دېھقانلار ئېرىق چېپىۋېتىپ، كۆمۈلۈپ قالغان ياغاچ قوغاچنى ئۇچرىتىپتۇ، بىر نەچچەيلەن قوغاچنى كۆتۈرگەنىكەن، قوغاچنىڭ ئۈستۈنكى يېرىمى ئاجرىلىپ چىقىپتۇ. ئاس-تىنقى يېرىمىدا بىر جەسەتنىڭ ياتقانلىقىنى كۆرۈپ، كىشىلەر چۆچۈپ كېتىشىپتۇ. جەسەت كېگىز قالپاق، يۇڭ توقۇلمىدىن تون كىيگەن بىر ئەر كىشى ئىكەن، ئۇنىڭ يېنىدا قىلىچ، ئوقيا، كۈمۈش جام بار ئىكەن (ياشانغانلارنىڭ ئېيتىشىچە، بۇرۇنقى زامانلاردا بۇ يەردە قانلىق جەڭ بولغان ئىكەن) كىشىلەر بۇ جە-سەتكە قاراپ:

— بۇ بىزنىڭ مىللىتىمىزدىن ئەمەسكەن.

— باشقا بىر مىللەتنىڭ ئادىمى ئىكەن.

— قايسى مىللەتتىن بولغىيدى؟ — دېيىشىپتۇ.

ۋاقىت ئۆتكەنسېرى:

— بىزنىڭ ئېتىزىمىزغا مىللەت ئېرىقىدىن سۇ كېلىدۇ.

— مىللەت ئېرىقىنىڭ قېشىنى ئېگىزلەيدىغان بولدۇق.

— مىللەت ئېرىقىنىڭ بويىغا چىرىم سالىمىز، دېگەندەك گەپلەر بىلەن «مىللەت ئېرىق» دېگەن ئاتالغۇ كىشىلەر تىلىغا ئۆزلىشىپ قاپتۇ. خۇمدان كەنتىنىڭ ئايىغى يانتاق-قومۇچىلار ئۆسكەن بىپايان قۇملۇق ئىدى. 1958-يىلى «جەددىي ئىلگىرىلەش» كۈنلىرى (ھازىرقى زاۋا يېزىسى) دېھقانلىرى،

بۇ يەرگە يۆتكەپ كىرىپ، ئالتە دادۇيدىن تەركىب تاپقان دېھقانچىلىق مەيدانى قۇردى. خۇمدان كەنتىدىكى «مىللەت ئېرىق» نىڭ داۋامىنى چېپىپ سۇ باشلاپ كەلدى. بۇ ئېرىقنى يەنىلا «مىللەت ئېرىق» دەپ ئاتىدى. 1975 - يىلى بۇ دېھقانچىلىق مەيدانى «شەرق شامىلى» گۇڭشېسىغا تەۋە قىلىندى. 1984 - يىلى بۇ كەنت ئاشۇ ئېرىقنىڭ نامى بىلەن «مىللەت ئېرىق كەنتى» دەپ ئاتالدى. 1990 - يىلى بۇ كەنتتە 156 ئائىلە، 520 نوپۇس، 1389 مو تېرىلغۇ يەر بار ئىدى.

تاۋىغاز

70 يىل بۇرۇن خوتەن ـ قەشقەر تاشيولى بۇ يەردىن ئۆتمىگەن. يولنىڭ ئىككى دۆڭلۈكنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتىدىغان يېرى تار بولغانلىقتىن كىشىلەر بۇ يەرنى «تار بوغۇز» دەپ ئاتاشقان ئىكەن. شۇ چاغدىكى ھۆكۈمەت بۇ يەردە مەخسۇس خادىملارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ تاموژنا ۋە باج رەسىمىيەتلىرىنى بېجىرگەن ئىكەن. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «تار بوغۇز» دېگەن ئاتالغۇ كىشىلەر تىلىغا «تاۋىغاز» دەپ سىڭىپ قالغان ئىكەن. 1958 - يىل «شەرق شامىلى» سۇ ئامبىرى قۇرۇلغاندا «تار بوغۇز» نىڭ ئورنى سۇ ئامبىرىنىڭ ئىچىدە قالغان بولسىمۇ يېقىن جايدا بىنا بولغان يېڭى كەنت «تاۋىغاز» دەپ ئاتالدى.

www.uyghurkitap.com

75 ياشلىق روزاخۇن بوۋاينىڭ سۆزلەپ بېرىشىچە ئىلگىرى بۇ ئەتراپ زاۋا يېزىسىنىڭ ئېگىز ئېرىق كەنتىدىكى يەھيا خان، مەمتىلىخان غوجىلارنىڭ يايلىقى ئىكەن. يىللىقچىلار غوجىلارنىڭ مىڭلاپ قوي- ئۆچكە، يۈزلەپ كالا- ئاتلىرىنى مۇشۇ يەرلەردە باقىدىكەن. 1958- يىلى باشلانغان بوز يەر ئېچىش دولقۇنى بۇ يايلاقنىمۇ قايناق ھايات مەنزىرىسىگە كىرگۈزۈپتۇ.

پارتىيە بالىسى

39 ياشلىق مەتتۇرسۇن ئاخۇنىنىڭ سەرگۈزەشتىسى مېنى ئالاھىدە قىزىقتۇردى. ئۇ بەش يېشىدا ئانىسىدىن، ئالتە يېشىدا دادىسىدىن يېتىم قاپتۇ. 1962- يىلى جامائەت ئاشخانىسى ئەمەلدىن قالغانلىقتىن، ئۇنىڭ قورسىقىغا ھېچكىم ئىگە بولماپتۇ. ئۇ بوز يەردە جامائەت ئاشخانىسى بار دەپ ئاڭلاپ، شۇ يىلى كۈزدە «سەكرەش» كۆڭشېسىنىڭ 6- باشقۇرۇش رايونى 4- دادۈي (ھازىرقى ئاقساراي يېزىسىنىڭ ئارىسكۆل كەنتى) دىن كۆچكەنلەرگە ئەگىشىپ، «سەكرەش» كۆڭشېسىنىڭ تاۋىسغاز دېھقانچىلىق مەيدانىغا كىردى. دادۈي پارتىيە ياچېيكىسى ئۇنىڭ ئاش- تاماق، ياتاقلىرىغا ئىگىدارچىلىق قىلدى. ھەتتا يېشىغا يەتكەندە توي قىلىشىغىمۇ غەمخورلۇق قىلدى. شۇڭا خەقلەر ئۇنى «پارتىيە بالىسى» دەپ ئاتاشتى. 1978- يىلىدىن باشلاپ، ئۇلار

ھۆددە ئالغان يېرىگە تەر تۆكۈپ ئىشلەپ، يىلمۇ
يىل مول ھوسۇل ئېلىپ تۇرمۇشىنى ياخشىلىدى.
1988 - يىلى ئۆيلىرىنى كۆركەم، ئازادە قىلىپ
يېڭىلاپ سېلىۋالدى. ھازىر ئۇلار ئۆز ئۆيىدە قو-
لۇم - قوشنىلىرى بىلەن بىللە ئولتۇرۇپ تېلېۋىزىيە
نومۇرلىرىنى كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.
قوتانلىرىدا 20 نەچچە تۇياق قوي، بىر تۇياق
ئات، ئىككى تۇياق كالا بار. 12 مىڭ توپ دەرەخ
كېسىمگە يەتتى.

«شەرق شامىلى» سۇ ئامبىرى قانداق دۇنياغا كەلگەن؟

ئادەمنىڭ قان تومۇرى ئۇنىڭ جىسمىدىكى ئەزا-
لىرىغا ھاياتلىق كۈچى يەتكۈزۈپ بەرگىنىگە ئوخ-
شاش «شەرق شامىلى» سۇ ئامبىرى 32 يىلدىن
بۇيان، 30 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ئۆرچى ئۆستىڭى
ئارقىلىق 85 كۋادرات كىلومېتىرلىق ئۆرچى زېمى-
نىغا يېشىل ھايات ئاتا قىلدى، سۇ ئىچكەندە قۇدۇق
قازغانلارنى سېغىنىش پەزىلىتىمىز بىلەن، سۇ ئام-
بىرى قۇرۇلۇشىغا قاتناشقانلارنىڭ جاپالىق سەر-
گۈزەشتىلىرىنى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆتۈشنى زۆرۈر
تاپتىم.
ئاپتونوم رايونلۇق سۇ ئىشلىرى نازارىتىدىن
كەلگەن مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ھېسابىچە بۇ زور قۇ-
رۇلۇشنى يېرىم يىلدا تاماملىغىلى بولاتتى، شۇ

يىلى كۆتۈرۈلگەن «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»
شامىلىنىڭ ھەيدەكچىلىكى بىلەن قۇرۇلۇش مۇددە-
تى ئۈچ ئايغا قىسقارتىلدى. سۇ ئامبىرى قۇرۇلىدىغان
جاينىڭ جەنۇبىي، شەرقىي، ھەم غەرب تەرىپىنىڭ بىر
قىسمى تەبىئىي ئېگىزلىك بولۇپ، شىمالىي ھەم غەرب
تەرەپنىڭ بىر قىسمىغا 3750 مېتر دامبا ياسىلىشى
لازىم ئىدى. 1959 - يىلى 11 - ئايدا بۇ سۇ ئام-
بىرىنىڭ سۇيىدىن بەھرىمەن بولۇش - بولماسلىقىغا
قارىماي 40 مىڭدىن ئارتۇق ئەمگەكچى سۇ ئامبىرى
قۇرۇلۇشىغا سەپەرۋەر قىلىندى. بۇ ناھىيە بويىچە
ئومۇمىي ئەمگەكچىنىڭ 70% نى ئىگىلەيتتى.
12 - ئايدا قېرى، كېسەلمەنلەردىن باشقىلارنىڭ
ھەممىسى قۇرۇلۇش ئورنىغا يۆتكەپ چىقىلدى.
تەشكىل- تۈزۈم ھەربىيلەشتۈرۈلۈپ، گوڭشې-
پولك (تۇەن)، گۇەنلىچۈي - باتالىيون (يىڭ)،
دادۈي - روتا (لىيەن)، دەپ ئاتالدى. ئىشلار مۇزا-
كىرە - كېڭەشىش بىلەن ئەمەس، بۇيرۇق بىلەن
يۈرۈشەتتى. چوڭ پولكلاردا 30 دىن، كىچىك پولك-
لاردا 15 تىن ئارتۇق روتا بار ئىدى، گەمە بىلەن ئىش
ئورنىنىڭ ئارىلىقى يەتتە- سەككىز يۈز مېتر كېلەتتى.
دېھقانلار (جەڭچىلەر) ئۈچتىن سەپ بولۇپ روتا كو-
ماندىرىنىڭ كەينىدە مېڭىپ ئىشقا كېلەتتى، ئىشتىن
قايتاتتى، پولك كوماندىرى پۇشتەك چېلىپ تۆت-بەش
مىڭ جەڭچىنىڭ قەدىمىنى بىرلىكتە كەلتۈرەتتى.
سەھەردە ئورۇندىن تۇرۇش، تاماقتىن كېيىن يىغىن-

لىش پۇشتىمكى چېلىنىپ بەش مىنۇت ئىچىدە پولك بويىچە بارلىق جەڭچىلەر تولۇق سەپكە تىزىلىپ بولۇشى لازىم ئىدى، رويىخەتكە ئۈلگۈرەلمىگەن جەڭچىلەرنىڭ روتا كوماندىرلىرى قاتتىق تەنقىدكە ئۇچرايتتى، بىر روتا ئادەتتە بىر كۈندە كەڭلىكى 10 مېتر، ئۇزۇنلۇقى 80 مېتر دائىرىنى 20 — 30 سانتىمېتر ئېگىزلىتىشى لازىم ئىدى، 200 — 300 مېتر يىراقلىقتىن تاغار بىلەن توپا يۈدۈپ كېلىپ بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنلاش ھەقىقەتەن مۈشكۈل ئىش ئىدى.

ئۇ يىللاردا ئاشلىق بىلەن نورمىلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە دېھقانلارنىڭ كېلى خەلق ئاشخانىسىغا باغلاقلىق بولسىمۇ سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشى ئورنىدا ئاشلىق نورمىسى خېلى يۇقىرى ئىدى، لېكىن ئەمگەك ئېغىر، كۈنىگە 15 — 20 سائەت ئىشلىگەچكە قورساقنىڭ تەلىپى خېلىلا جىددى ئىدى. كىم توپىنى تېز ئۇسۇپ بەرسە، كىم توپىنى جىق يۈدسە (بىر تاغار توپا 150 — 180 جىڭ كېلىشى لازىم ئىدى) دائىما ئۈستىگە كىم بۇرۇن چىقسا روتا كوماندىرى (دادۈي پارتىيە ياچېيكىسى شۇجى ياكى دادۈيجاڭ) ئۇلارنىڭ ئاغزىغا بىر تال قەن ياكى بىر چىشلەم زاغرا سېلىپ قوياتتى. بۇنداق «نەخ مۇكاپات» قورساققا بىردەم قۇۋۋەت بېرىپ قىزغىنلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرەتتى. قاتلامىمۇ قاتلام سېلىشتۇرۇپ باھالاش ئىشىنىڭ سۈر ئىتىنى

ئىلگىرى سۆرەيتتى. قوماندانلىق شتابى ھەپتىدە ئىككى قېتىم پولكلارنى سېلىشتۇرۇپ باھالايتتى، ئىلغار بولغان پولكقا راكىتانىڭ رەسىمى چۈشۈرۈلگەن «كۆچمە قىزىل بايراق» تەقدىم قىلىناتتى. بۇ پولكنىڭ كوماندىرلىرى «شان - شەرەپنى قولدىن بەرمەسلىك» ئۈچۈن تەشكىلىي تۈزۈملەرنى تېخىمۇ چىڭىتاتتى. ئايروپىلان، ئاپتوموبىل، تىراكتورلارنىڭ رەسىمى سىزىلغان بايراقلارغا ئېرىشكەن پولكلار «پەرقلەرنى ئىزدەپ» كېيىنكى قېتىملىق باھالاشتا «راكىتا» غا ئېرىشىش ئۈچۈن چارە-تەدبىرلەرنى تۈزەتتى. ئارقىدا قالغان پولكقا كالا ھارۋىسىنىڭ رەسىمى سىزىلغان بايراق بېرىلەتتى. بۇ پولكنىڭ كوماندىرلىرى جەڭچىلەرنى «غەيرەتنى تولۇقلاپ»، «نومۇسنى شان-شەرەپكە ئايلاندۇرۇش» ئۈچۈن تېخىمۇ قاتتىق ئىشلەشكە قىستايتتى. پولكلار باتالىيونلارنى؛ باتالىيونلار روتىلارنى سېلىشتۇرۇپ باھالاشنىڭ بىسىمى تېخىمۇ قاتتىق ئىدى. «راكىتا» غا ئېرىشىش «كالا ھارۋىسى» دىن قېچىش ھېسسىياتى ئەۋج ئېلىپ «شىجائەت كۈندىن - كۈنگە ئۆرلەپ» كېتەتتى. ئىش ۋاقتى كۈندىن كۈنگە ئۆرلەپ كېتىۋەردى، چۈشلۈك تاماقنى ئىشلەۋېتىپ يەيدىغان، تېرەك قوۋزىقىنى ياندۇرۇپ تەڭ كېچىگىچە ئىشلەيدىغان يۇقىرى كەيپىيات پۈتۈن ئىش مەيدانىغا ئومۇملاشتى،

10 كۋادرات كىلومېتىرلىق ئىش مەيدانىدا 50 مىڭ ئادەم چۈمۈلىلەردەك تىنىمسىز ئىشلەيتتى.

چوڭ - كىچىك قىزىلبا يىراقلار نىڭ كۆپىلىكىدىن ئىش مەيدانى شاپتۇللار چېچەكلىگەن بىرپا يان باغقا ئوخشايتتى. شۇ قەدەر جىددىي ئىشلەش ئارقىلىق ئۈچ ئايلىق پىلان $1\frac{1}{2}$ ئايدا ئەمەلگە ئېشىپ 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى سۇ ئامبىرىنىڭ پۈتكە نلىكى جاكارلاندى. شۇنداق قىلىپ دامبىنىڭ ئېگىزلىكى سەككىز مېتر، ئۈستىنىڭ كەڭلىكى 45 مېتر، ئومۇمىي قىرغاق ئۇزۇنلۇقى توققۇز مىڭ 950 مېتر، سۇ سىغىمچانلىقى 25 مىليون كۇپ مېتر، 50 مىڭ مو ئېتىزلىقنى ئالتە قېتىم سۇغىرىشقا بولىدىغان «شەرق شامىلى» سۇ ئامبىرى قارقاش زېمىنىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدە پەيدا بولدى.

بۇ يىل 9 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ماگىلاي يېزىسىنىڭ تۆۋەن ماگىلاي كەنتىگە بېرىپ 75 ياشلىق كومپارتىيە ئەزاسى جۇمە نىياز ئاكا بىلەن ئۇچراشتىم، ئۇ ئۆز ئەسلىمىسىنى بۇنداق بايان قىلدى.

— 12 - ئاينىڭ باشلىرىدىكى بىر كۈنى چاندىن ئۆتكۆدەك قاتتىق سوغۇق بولدى. مەن توپا ئۇسىدىغان يەردىن 50 قەدەمچە يىراقلىقتا پوستتا تۇراتتىم... مەن خالاغا بېرىش باھانىسى بىلەن بىردەم ئارام ئېلىۋالماقچى بولغانلارنى. ئۇخلىۋېلىش ئۈچۈن گەمىگە ماڭغانلارنى چەكلىشىم لازىم ئىدى. مەن ئىش قىلماي ئۆرە تۇرغانلىقىمدىن توڭلاپ قالغىنىمنى سەزمەيلا قاپتىمەن. ھوشۇمغا كېلىپ كۆزۈمنى ئاچسام

گەمدە يېتىپتىمەن، ئاڭلىسام مېنىڭ يىقىلغىنىمنى كۆرگەن كىشىلەر مېنى زەمبىلگە سېلىپ كۆتۈرۈپ گەمگە ئېلىپ كەپتۇ. قومۇش يىلتىزلىرىنى تىرىپ كېلىپ ئوت قالاپ مېنى قاقلاپتۇ. جۇۋىلارنى ئوتقا قاقلاپ ئىسسىتىپ ماڭا يېپىپتۇ، ئاغزىمغا ئىسسىق سۇ قۇيۇپتۇ، ھەر خىل چارە-ئاماللار بىلەن پۇتۇمدىن بەللىرىمگىچە ئېرىتىپ، ھوشۇمغا كەلتۈرۈپتۇ. يىقىلغانلىقىمنى باشقىلار دەرھال كۆرۈپ قالمىغان بولسا ئۆپكە-بۆرەكلىرىممۇ مۇزلاپ ئۆلۈپ قالىدىكەنمەن...

مەن 90 ياشلىق تۇرسۇنخان موماي بىلەنمۇ پاراڭلاشتىم.

— مېنىڭ ئېرىم پالەچ ئىدى، — دەپ گېپىنى باشلىدى ئۇ، — دادۇيىمىزگە تەقسىم بولغان چام (ۋەزنە) جىق بولغانلىقتىن قېرى-ياش، ئەر-ئاياللار ھەممىمىز سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشىغا چىقتۇق. سەھەردە پۈشتەككە ئۇلگۈرەلمىسەك ئىزا ئاھانەتكە كۆمۈلۈپ كېتەتتۇق، شۇڭا ئاخشىمى كىيىملىرىمىزنى سالماي ئۇخلايتتۇق. مەن كۈن بويى تاغار يۈدۈپ توپا توشاتتىم.

ئاقچى قوغۇن ئاق ناۋات،
كۆكچى قوغۇن كۆك ناۋات.
سۇ ئامبىرى قۇرۇپ بىز،
چۆلنى قىلىمىز ئاۋات.

ئۇيغۇر كىتاب تورىكتى www.uyghurkitap.com

سۇ باشلىساق ئامبارغا،
ئاشلىق تولار تاغارغا.

دېگەندەك ئاخشىلارنى ئوقۇپ ئىش مەيدانىنى جانلاندۇرغانلىقىم ئۈچۈن، ماڭا ھەر كۈنى بىر زاغىرنى ئارتۇق بېرەتتى.

ئىشنىڭ ئېغىرلىقىدىن بەزى ئاياللارنىڭ بويىدىن ئاجراپ كەتسەگەممۇ ئەككى — ئۈچ كۈن يېتىپلا يەنە ئىشقا چىقاتتى. ئەمگەككە چىدىيالماي ئۆيىگە قېچىپ كەتكەنلەرنى بىر نەچچە ئادەم قوغلاپ تۇتۇپ كېلەتتى، ئۇنداقلارنى كېچىسى ئۇخلىماي مۇنازىرە قىلاتتۇق. مۇنازىرە تىل - ھاقارەت بىلەن باشلىنىپ چاچ - ساقلىنى تارتىپ سىلكىش، بېقىنىنى چىمداش، مۇشتلاش ئارقىلىق «مىڭ قېتىم تۆۋە قىلدىم» دېگۈزۈش بىلەن تۈگەيتتى ... — دېدى.

جۇمەنىياز ئاكا ۋە تۇرسۇنخان مومايلار بىلەن پاراڭلاشقاندىن كېيىن بۇ سۇ ئامبىرىنىڭ شۇ قەدەر جاپا - مۇشەققەتلەر بىلەن دۇنياغا كەلگەنلىكىنى ھېس قىلدىم. شەرق شاملى سۇ ئامبىرى مېھنەتكەش ئەمگەكچىلەرنىڭ قان تەرىنىڭ مەھسۇلى، شۇڭا ھەر بىر ئەۋلادلارنىڭ شەرق شاملى سۇ ئامبىرىنى كۆرگەندە، ئۇنىڭ سۈيىدىن لەززەتلەنگەندە، ئەجدادلارنىڭ جاپالىق ئەجرىنى ئەسلەپ تۇرۇشى ئۈچۈن بۇنى كىرگۈزدۈم.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

يېڭى مەنزىرە

مەن 9 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئۈرۈمچى يېزىسىنى يەنە بىر قېتىم سەيلە قىلدىم. لىقمۇ لىق سۇ ئېقىۋاتقان ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ، تاناپتەك تۈپتۈز يوللارنىڭ بويىدا قاتار - قاتار ئۆسكەن تېرەك، سۆگەتلەر دىلغا ھۇزۇر، كۆزگە ئارام بېغىشلايتتى. تۇتاش كەتكەن سالا ئېتىزلاردىكى قوناق، كېۋەزلەر مول ھوسۇلغا گۇۋاھلىق قىلاتتى: بۈكباراقسان باغلاردىكى سۇلۇق شاپتۇللار، ئۆيلەرنىڭ ئالدىدىكى تال باراڭلىرىدا سەيۋە، قىزىل ئۈزۈملەر ياقۇتتەك پارقىراپ، مەمۇرچىلىقنى نامايەن قىلاتتى. دېھقانلار ئۆيى ئالدىدىكى يول ئۈستىدە ئۈزۈم، كاۋا، قاپاق باراڭلىرىنى ياساپ، «ئاسماننىمۇ بىكار قويمىغان» ئىدى.

بۇ گۈزەل مەنزىرىلەر ئۈرۈمچى يېزىسىنىڭ تارىخىنى بىلمەيدىغان سايياھەتچىلەرنى ھەيران قالدۇرالمىسىمۇ، يەرلىك كىشىلەر ئۆز تەسىراتلىرىنى بۇ بىر كۇپلېت قوشاق بىلەن ئىپادىلىدى:

ئۇ بازارنىڭ - بۇ بازارنىڭ،
ئۆز ئالدىغا نەرقى بار.
ئۆتمۈش بىلەن بۈگۈننىڭ،
ئاسمان - زېمىن پەرقى بار.

كاۋاك يېزىسى

ئېگىز قوملۇقلار ئارىسىدىكى قولتۇق شەكىللىك ئويمانلىقنى كىشىلەر كاۋاك دەپ ئاتىغان بولۇپ، مىڭ يىللاردىن بۇيان قونالغۇ - ئۆتەڭ بولغان ئىكەن. كاۋاك يېزىلىق خەلق ھۆكۈمەت ئورگىنى بۇ يەرگە ئورۇنلاشقانلىقتىن يېزىنىڭ نامىمۇ كاۋاك دەپ ئاتالدى.

1975 - يىلى «راكىتا» ① گۇڭشېنىڭ تۇزلۇق ئۇتاغ، «تىنچلىق»② گۇڭشېنىڭ كاۋاك، «يۇقىرى ئۆرلەش» ③ گوڭشېنىڭ لەمپە دېھقانچىلىق مەيدانلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ «شەرق قىزاردى» گۇڭشې قۇرۇلدى. 1984 - يىلى «كاۋاك يېزىسى» دەپ ئاتالدى.

كاۋاك يېزىسىدىكى يەتتە ئوچاستىكا 23 مەمۇرى كەنتتە 2252 ئائىلە 8945 نوپۇس، 26658 مو تېرىلغۇ يەر بار.

1994 - يىلى كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 497 يۈەندىن توغرا كەلدى. كاۋاك دېھقانلىرى زىرائەت تېرىشتىن باشقا ئۈزۈمچىلىك ۋە ئورمانچىلىق بىلەن تۇرمۇشنى ياخشىلىماقتا. كەڭ تەبىئىي ئوتلاقلار چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ياخشى ئىمكانىيىتى بولماقتا. ناھىيە بازىرىدىن

---

①) ھازىرقى يۇچانچى ② تۇۋەت ③ توخولا يېزىلىرى

هېسابلىغاندا لەمپە 30 كىلومېتىر كېلىدۇ. كاۋاك 50 كىلومېتىر، تۇزلۇق ئۇ تاغ 100 كىلومېتىر كېلىدۇ.

ئېرىق ــ ئۆستەڭلەرنىڭ راۋانلىشىشى. باغ ــ ئېتىزلارنىڭ ئورمان بەلباغلىرىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ لەمپە بىلەن كاۋاك ئارىلىقىدىكى ئون نەچچە كىلو- مېترلىق قۇملۇق مۇساپە تۇتاش يېشىللىققا ئايلىنىپ كەتتى. كاۋاك بىلەن تۇزلۇق ئۇ تاغ ئارىلىقىدىكى قۇملۇقلارمۇ يىلمۇ يىل يېشىللىققا ئورۇن بەرمەكتە.

1993 ــ يىلى ناھىيە بازىرىدىن كاۋاككا قە- دەر 50 كىلومېتىر يولغا ماي ياتقۇزۇلۇپ، قاتناش شارائىتى ياخشىلاندى. 1950 ــ يىللىرى پىيادە ياكى ئېشەك بىلەن 10 كۈندە، 1970 ــ يىللىرى ئېشەك ھار- ۋىسى بىلەن ئالتە كۈندە، 1980 ــ يىللىرى تراكتور بىلەن ئىككى كۈندە كىرىپ چىققىلى بولىدىغان بۇ مۇساپە ھازىر ئۈچ سائەتكە قىسقارتىلدى. بۇ يولدا ھازىر چوڭ ــ كىچىك ئاپتوموبىللار توختىماي قاتنىماقتا.

لەمپە

لەمپە مازار غوجام توغرىسىدا بىرەر يازما خا- تىرە تېپىلمىدى. لېكىن ئېغىزدىن قۇلاققا، قۇلاقتىن ئېغىزغا كۆچۈپ كەلگەن بۇنداق بىر رىۋايەت بار. يۇرتىدىن قىيداپ چىققان بىر موللام كارۋانلار- ئۈچۈن ئۆگزىسىنى سېغىز بىلەن سۇۋاپ يامغۇر ئۆتە-

ـمەيدىغان چوڭ لەمپە، ئات - ئۇلاغلىرىنىڭ ئاپتاپتا يامغۇردا قالماسلىقى ئۈچۈن كەڭ ئازادە چەللە ياساپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەر كارۋان يولۇچىلارنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك قونالغۇسىغا ئايلىنىپتۇ.

— لەمپىدە قونۇدۇق.

— يەنە قانچىلىك ماڭساق لەمپىگە بارىمىز؟

— لەمپىدە ئۇچرىشىلى — دېگەندەك گەپلەر تەكـرارلىنىۋېرىپ بۇ قونالغۇغا لەمپە دەپ نام سىڭىپ قاپتۇ.

موللام بۇ يەردە توختىغان يولۇچىلارغا ئىمام بولۇپ ناماز باشلاپ ئوقۇيدىكەن. دىنىي بىلىملەرنى قايىل قىلارلىق سۆزلەيدىكەن. شۇڭا كارۋانلارنىڭ نەزىرىدە بۇ موللام يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە بولۇپ كېتىپتۇ. ئۇلارنىڭ سەدىقە - ساخاۋەتلىرى بىلەن موللام نۇرغۇن مال - دۇنياغا ئىگە بولۇپ قونالغۇـنىڭ شارائىتىنى ياخشىلاپتۇ. خانىقا ۋە ھوجرىلارنى سالدۇرۇپتۇ. موللام ئۆلگەندىن كېيىن چاكارلىرى ئۇنى قومۇلۇق دۆۋىسىنىڭ باغرىغا دەپنە قىپتۇ. «موـللام» دەپ چاقىرىلغانلىقتىن ھېچكىم ئۇنىڭ ئىسمىنى بىلمەيدىكەن. شۇڭا بۇ قەۋرە «لەمپە مازار غوجام» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئىكەن. بۇ يەردە ئوتتۇن شاخ كۆپ، ئوت قالاپ ئىسسىنىش ئىمكانىيىتى ئوبدان بولغاچقا ھەر يىلى قاتتىق سوغۇق مەزگىللەردە يىـراق - يېقىنلاردىن نەچچە يۈزلىگەن كىشى بۇ مازارـنى تاۋاپ قىلغىلى كېلىدىكەن.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

1962 - يىلى خانىقا ھوجرىلارنى بۇزۇپ يا-
غاچلىرى دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ئىشخانىلىرىنى سې-
لىشقا ئىشلىتىلدى. ھازىر سالا سۇنلۇق قەبرە، ئېتىز-
لىقلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا چوقچىيىپ تۇرماقتا. قەبرە
ئۈستىدىكى قۇرۇپ كەتكەن قومۇش يانتاقلار خادى-
لارغا چىگىپ قويۇلغان قىزىل - يېشىل لاتىلار. سا-
مان تىقىلغان قوي، ئۆشكە تېرىلىرى كىشىنىڭ خىيا-
لىنى بىر نەچچە يۈز يىل بۇرۇنقى دىنىي تۇرمۇش
مەنزىرىسىگە قايتۇرۇپ كېتىدۇ.

قاراقاش ناھىيىلىك سىياسى كېڭەشنىڭ رەئى-
سى ئابدۇللى ھېلىمقۇل ئۆز ئەسلىمىسىنى مۇنداق
بايان قىلدى:

— مەن 1959 - يىلى (26 ياش ۋاقتىمدا) سا-
بىق «يۇقىرى ئۆرلەش» ① گۇڭشېسىنىڭ مۇئاۋىن باش-
لىقى ئىدىم. 2500 كىشىنى باشلاپ كىرىسپ لەمپىدە
يەر ئېچىشقا يېتەكچىلىك قىلدىم. 70 ياشلىق سەيدى-
كام لەمپىدە ئولتۇرۇشلۇق بىردىن بىر ئائىلە ئىكەن.
ئېرىق كولاپ سۇ باشلاپ كېلەلمىگەنلىكتىن زىرائەت
تېرىلمايدىكەن. ئاش - ئوزۇقنى كەنتتىن ئېلىپ
كىرىدىكەن.

كەتمەن بىلەن كولىۋالغان قۇدۇقىغا يىغىلغان
سىزىندى سۇ ئۇنىڭ ۋە قوي ئۆشكىلىرىنىڭ ئۇسسۇز-
لۇقىنى قاندۇرىدىكەن. ئۇ بىزنىڭ تېرىقنى نەدىن

① ھازىرقى ئوخۇلار يېزىسى

چېپىش يەرنى قەيەردىن ئېچىش ھەققىدىكى سوئاللىرىمىزغا پايدىلىق جاۋابلارنى بېرەتتى. ھەم مەسلىھەتچىلىك قىلاتتى.

ئەتراپ قېلىن توغراقلىق بولۇپ توپتىن ئايرىلىپ قالغان ئادەمنى تاپماق خېلى تەس ئىدى. يەر ئېچىش ئۈچۈن توغراقلارنى يۆتكىۋېتىشكە كۈچىمىز يەتمەي ئون قويىۋېتەتتۇق. ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەن ئوت يالقۇنى كېچىسى يىراقلارغا كۆرۈنەتتى. تۈلكە، بۆرىلەر ھەر قەدەمدە ئۇچراپ تۇراتتى. توشقانلار — بىزنىڭ دائىملىق گۆشىمىز ئىدى. ياۋا توڭگۇزلار زىرائەتلىرىمىزنى دەسسەپ چەيلەپ ئاپەت سالاتتى.

كەنتىمىزنىكىلەرگە قارىغاندا كۆكتات يەرنى جىق بېرىش، كۈنلۈك ئەمگىكىگە نومۇرنى كۆپ خاتىرىلەش قاتارلىق قىزىقتۇرۇش تەدبىرلىرىنى قوللانغان بولسىمۇ دېھقانلار بوز يەردە ماكانلىشىشنى خالىمىدى. مېنىڭ 1960 - يىلىنىڭ بېشىدىلا ئائىلەمنى لەمپىگە يۆتكەپ كىرىپ ئولتۇراقلاشقانلىقىم 120 ئائىلىلىك دېھقاننىڭ بۇ يەردە ماكانلىشىپ قېلىشىغا تۈرتكە بولدى. 1960 - يىلى قىشتا 2500 ئادەمنى سەپەرۋەر قىلىپ 18 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا ئۆستەڭ قازدۇق. دەريانى باغلاپ سۇ باشلاپ سۇغۇرۇش ئىشلىرىمىزنى راۋانلاشتۇردۇق. 1962 - يىلى ئەتىيازغا قەدەر ئارالچى، باش لەمپە، شاخلىق، خورازدۆك، دىڭكۆل قاتارلىق جايلاردا 25 مىڭ مو يەر ئېچىپ ئې-

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

تىزلىق باغلارنى بىنا قىلدۇق.
شۇ چاغدىكى ۋىلايەت ھەم ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى لەمپىدە يېڭى يۇرت بىنا بولغانلىقىنى كۆرۈپ ئىنتايىن رازى بولدى. 1962-يىلى 10-ئاينىڭ 1-كۈنى دۆلەت رەھبەرلىرى بىلەن بىللە تيەنئەنمېن راۋىقىغا چىقىپ دۆلىتىمىز قۇرۇلغانلىقىنىڭ 14 يىللىقىنى تەبرىكلەش پائالىيىتىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە قاتناشتىم.

× × ×

ئاشلىدىكى لەمپە تەۋەلىكىدە بولغان چىنۋاغ، شاخلىق، لەمپە، بوستان، ئىنچىكە، دۆڭكۆلدىن ئىبارەت ئالتە كەنت ھازىر كاۋاك يېزىسىنىڭ 1-ۋە 2-ئوچاستكىسى دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.

يۇمۇلاق

لەمپىنىڭ چىنۋاغ كەنتىدە «يۇمۇلاق» دەپ ئاتىلىدىغان بىر مەھەللە بار. 1959-يىلى ئەتىياز-دا توخسۇلا يېزىسىنىڭ بازار بويى كەنتىدىن قونا-خۇن يۇمۇلاق دېگەن كىشى تۇنجى بولۇپ بۇ يەرگە كۆچۈپ كىرىپ ئولتۇراقلاشقا نىلىقتىن، ئۇنىڭدىن كې-يىن ئولتۇراقلاشقان كىشىلەر بۇ مەھەللىنى قوناخۇن-نىڭ لەقىمى بىلەن «يۇمۇلاق» دەپ ئاتىغان ئىكەن.

خوراز دۆڭ

شاخلىق كەنتىدە خوراز دۆڭ دەپ ئاتىلىدىغان بىر جاي بار. جەندە - كۆلا كميگەن، تۇغۇلغاندىن بېرى چاچ - ساقىلىغا ئۇستىرا تېگمەپ باقمىغان بىر ئاشىق (دەرۋىش) ئېگىز قۇملۇق باغرىدىكى شاخ كەپىدە ياشايدىكەن. دۇنيالىقتا ئۇنىڭ بىرلا خورىزى بار ئىكەن. بۇ يەردىن ئۆتكەن يولۇچىلار خورازنىڭ چىللىغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ، بۇ ئېگىز قۇملۇقنى خوراز دۆڭ دەپ ئاتىغان ئىكەن. 1958 - يىلى «خوراز دۆڭ» ئەتراپىدا يەر ئېچىش باشلانغاندا ياڭغۇزلۇقنى خالايدىغان بۇ ئاشىق كۆدە - كۆرپەلىرىنى يۈدۈپ خورىزىنى قولتۇقلاپ بۇ يەردىن كۆچۈپ كەتكەن ئىكەن.

دۆڭكۆل

يول بويىدىكى ئېگىز قۇملۇقنىڭ تۈۋىدە تەبىئىي تۇزلۇق كۆل بار ئىكەن. كۆلنىڭ تېگى كۆرۈنۈپ تۇرغاچقا دۆڭكۆل دەپ ئاتالغان ئىكەن. ئېرىق - ئۆستەڭ قېزىش، يەر ئېچىش، يول ياساش سەۋەبلىرى بىلەن، ھازىر بۇ كۆلنىڭ ئىزناسى كىچىكلەپ كەتكەن بولسىمۇ، 1958 - يىلدىن ئېتىبارەن بىنا بولغان بۇ كەنت - دۆڭكۆل دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

دۆڭكۆلدە ھازىر 127 ئائىلە، 515 نوپۇس، 1714
مو تېرىلغۇ يەر بار. 1994 - يىللىق ئوتتۇرىچە
كىرىم 740 يۈەنگە يەتتى.

قۇربانىياز ئاخۇننىياز

بۇ كىشى ئۇنتۇغان ھالدا قوغۇنلۇق ئېرىش، ھاجەمغەل، باشھاجەمغەل، چىنار، شاختا شىلام، باشـ كاۋاك، كاۋاك، بورىغىز①، جەگە كەنتلىرى توغرىـ سىدا سۆز قىلىش — مېۋە يېڭەندە كۆچەت تىككۈچـ نى ئەسكە ئالمىغاندەك ھاماقەتلىك بولاتتى. 1995- يىلى 1 - ئاينىڭ 30 - كۈنى مەن بۇ كىشىنى ئۆزـ ىنىڭ ئۆيىدە زىيارەت قىلدىم.

— ئەھمىيەتلىك ياخشى بىر ئىشقا تۇتۇش قىـ لىپلا، كەلگۈسى ئەۋلادلىرىمىزنى كاۋاكتا قانداق بولۇپ جەننەتتەك چىرايلىق يۇرت بىنا بولغانلىـ قىدىن خەۋەردار قىلمىساق بولمايتتى.

— ئۇ ھاياجانلىق كۆز ياشلىرىنى سۈرتىۋەتـ كەندىن كېيىن سۆزلىرىنى داۋاملاشتۇردى.

— مەن بۇ يىل 75 ياشقا كىردىم. 1958 - يىـ لى 9 - ئايدا (ئۇ چاغدا مەن «تەچلىق» گۇڭشېسىنىڭ مائارىپ شۇجىسى ئىدىم.) 2000 ئادەمنى باشلاپ كاۋاككا بوز يەر ئاچقىلى كىردىم. كاۋاك تەۋەسىدە

① بورە ئىچمەز - ئەت نامى بولۇپ، كىشىلەر تىلىدا «بورىغىز» دەپ ئۆزلىشىپ قالغان.

مەن قەدەم باسمىغان دۆڭ - چوقۇر، مەن كەتمەن سالمىغان ئېتىز - ئېرىق يوق. مېنىڭ بوز يەر ئېچىشقا يېتەكچىلىك قىلىشتىكى نەتىجىلىرىم 1965-يىلى «خەلق گېزىتى» دە «كەتمەن شېجاڭ» دېگەن ماۋ-زۇدا پۈتۈن مەملىكەتكە تونۇشتۇرۇلدى. 1966-يىلى «مىللەتلەر رەسىملىك ژۇرنىلى» نىڭ مۇقاۋىسى-غا كەتمەن چېپىپ تۇرغان كۆرۈنۈشتىكى سۈرىتىم بېسىلدى. مەن ئۇنىڭدىن:

— ئاشۇ گېزىت - ژۇرناللارنى ساقلاپ قويغان-مىدىلە؟ — دەپ سورىدىم. ئۇ:

— مەدەنىيەت ئىنقىلابى يىللىرىدا «يالغان ئاكتىپ» دېگەن بەتنامغا قېلىپ كۆرەش سەھنىلىرى-دە تاياق - توقماق زەربىسىگە ئۇچرىدىم. شۇ ۋا-قىتلاردا ئۇ ژۇرنال - گېزىتلىرىنى ئاتالمىش ئىنقى-لابچىلار بىرتىپ تاشلىغان ئىدى. — دېدى.

شاخ تاشلام

— كاۋاكىنىڭ ئۇچىدا ستىكىسىدا شاخ تاشلام دەپ ئاتىلىدىغان بىر كەنت بار. 1940-يىللىرى چېنار-خان ئىسىملىك بىر ئايال سەپەر ئۈستىدە قازا قىپتۇ. ھەمراھلىرى ئۇنىڭ جەسىدىنى، چېغىر يول بويىدىكى قۇملۇققا كۆمۈپ قويۇپتۇ. بۆرە تۈلكىلەرنىڭ قۇم-لۇقنى كولاپ جەسەتنى يەپ كەتمەسلىكى ۋە شامالدا جەسەتنىڭ ئېچىلىپ قالماسلىقى ئۈچۈن قەبرە ئۈس-

تىكه شاخ دۆۋىلەپ قويۇپتۇ. بۇ ئىش ئېغىزدىن
قۇلاققا يۆتكىلىپ يولۇچىلار بۇ يەرگە شاخ تاشلاپ
قويۇشقا ئادەتلىنىپتۇ. 1958 - يىلغىچە ئىككى مو كەل-
گۈدەك يەرگە شاخ دۆۋىلىنىپ بولغان ئىكەن.
هازىر بۇ كەنتتە ماكانلاشقان ئائىلە 129 گە،
نوپۇس 476 گە، تېرىلغۇ يەر 1338 موغ يەتتى.
1994 - يىلى كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كىرىم
650 يۈەنگە يەتتى.

قوغۇنلۇق ئايرىش

1960 - يىلى ئىككى يول كېسىشكەن دوقمۇشنىڭ
يېنىدىكى ئېتىزلىقلارغا قوغۇن تېرىلغان ئىكەن.
دېھقانلار ئىشتىن چۈشۈپ بۇ يەرگە كەلگەندە ئۆز
ئۆيلىرى تەرەپكە ئايرىلىپ ماڭغانلىقتىن بۇ دوقمۇش
«قوغۇنلۇق ئايرىش» دەپ ئاتىلىپتۇ. كېيىنچە بۇ
ئاتالغۇ كەنتنىڭ نامى بولۇپ قاپتۇ.

بۆرە ئېغىز

قۇملۇق دۆڭنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چوڭقۇر ھەم
تارچا يېرىنى مالچىلار «بۆرە ئاغزى» دەپ ئاتىغان
ئىكەن. كېيىنچە «بۆرە ئېغىز» غا ئۆزگىرىپ بۇ يەردە
بىنا بولغان كەنتنىڭ نامى بولۇپ قاپتۇ.

تۇزلۇقئۇتاغ

نەچچە يۈز يىللاردىن بۇيان بۇ يەر خوتەن-

ئاقسۇ ئارىلىقىدا قاتنايدىغان كارۋانلار توختاپ ئارام ئالىدىغان، ئالماق - ساتماق قىلىدىغان قونالغۇسى ئىكەن. قونالغۇنىڭ يېنىدا سۈيى تۇزلۇق بىر قۇدۇق بار ئىكەن يولۇچىلار ئاش - تاماق ئېتىشكە بۇ قۇدۇقنىڭ سۈيىنى ئىشلىتىدىكەن. شۇڭا بۇ يەر تۇزلۇقتاغ دەپ ئاتالغان ئىكەن. باھار كىلىپ توغراقلار كۆكلىگەندىن باشلاپ قىش پەسلى قار ياغ- قىچە توغراقلىقلاردا پادا - پادا قوي - ئۆچكىلەرنى باقىدىغان مالچىلار نەي راۋاپلىرىنى چېلىشىدىكەن.

1960 - يىلى «راكىتا» گۇڭشې (پوچاقچى، قويچى يېزىلىرى ۋە مائىلاي يېزىسىنىڭ بىر قىسمى) بۇ يەردە دېھقانچىلىق مەيدانى قۇردى.

1975 - يىلى ناھىيىلىك «شەرق شامىلى» دېھقان- چىلىق مەيدانىغا تەۋە بولدى. 1978 - يىلى كاۋاك گۇڭشېسىنىڭ 6 — 7 - باشقۇرۇش رايونى بولدى. 1984 - يىلى بۇ ئىككى باشقۇرۇش رايونى كاۋاك يېزىسىدىن ئايرىلىپ ئۆز ئالدىغا تۇزلۇقئۇتاغ يېزىسى تەسىس قىلىندى. 1990 - يىلى قايتىدىن كاۋاك يېزىسىغا تەۋە قىلىندى.

1994 - يىل ئاخىرىدىكى سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا تۇزلۇقتاغدىكى سەككىز كەنتتە 457 ئائىلە، 1937 نوپۇس، 4800 مو تېرىلغۇ يەر بار ئىكەن.

تۇزلۇقئۇتاغدىكىلەر ئەسلى قەيەرلىك؟

جاپپار ناسىر 1960 - يىل 4 - ئايدىن 1968 - يىلىغىچە 3 قېتىم، يەتتە يىل ئىككى ئاي تۇزلۇقئۇتاغ دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلىدى. ئۇ يەردىكى تۇنجى يول، تۇنجى ئېرىق، تۇنجى ئېتىز، تۇنجى كۆچەتلىكنى بىنا قىلغان تۆھپىكارلارنىڭ بىرىدۇر. ئۇ تۇزلۇقئۇتاغدىكى يېڭى يۇرت پەيدا بولۇش جەريانىدا ئۆز قولى بىلەن ئىشلىگەن، ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىرىنى تەپسىلىي سۆزلەپ بەردى.

— 1960 - يىل 4 - ئايدا مەرھۇم رەجەپ ئىمىن بىلەن مەن ئىككىمىز دېھقاننى باشلاپ يولغا چىقتۇق. كاۋاك دېگەن يەرگە كەلگەندە يول ئۈزۈلدى. دەريانىڭ ئىچى بىلەن مېڭىپ سۇ ياكى پاتقاقلىق ئالدىمىزنى توسقاندا قىرغاققا چىقىپ توغراقلىققا ئوت قويۇپ يول ئېچىپ ماڭدۇق. 8 - كۈنى تۇزلۇقئۇتاغقا يېتىپ كىردۇق. بۇ ئەتراپتا مالچىلاردىن باشقا بىرمۇ ئولتۇراقلاشقان ئائىلە يوق ئىدى. كېچىلىرى ئوچۇقچىلىقتا قۇملۇق دۆڭنىڭ باغرىدا ياتتۇق. كىلە ① نىڭ چىشلىۋېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئەتراپىمىزغا شاخ دۆۋىلەپ ئوت يېقىۋېتىپ ئۇخلايتتۇق. 1300 ئادەم ئېرىق چېپىش، يەر ئېچىش بىلەن شۇغۇللانسا، 700 ئادەم ئەسلى يۇرتىمىزدىن

---

1) كىلە - قۇملۇقتا ياشايدىغان ئۆمىلىگۈچى ھايۋان

ئاشلىق توشۇش ئۇچۇن سەپەر ئۇستىدە بولاتتى. ئاشلىق يېتىپ كەلگىچە ئاچ قېلىپ يەرنىڭ قوناقىنى ھايدىتىپ يېگەن-كۈنلەرمۇ بولغان ئىدى.

كۈنىگە 16 سائەتلىك ئېغىر ئەمگەككە، ئاچلىققا بەرداشلىق بېرەلمەي جاننى ئالقانىغا ئېلىپ قېچىپ كەتكەنلەردىن ئۈچ كىشى يولدىن ئېزىپ جاڭگاللىدا ئۆلۈپ كەتكەن ئىدى.

1962 - يىلىنىڭ بېشىدا مەيدان بويىچە كوللېكتىپ يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشنى ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترەتلىرى (كەنتلەر) بويىچە يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا ئۆزگەرتتۇق.

چالا قۇدۇققا① ياغاچچى، تۈگمەن ئېرىقتىن② كىرگەنلەرنى، تاۋىدان- دۆڭگە① پوچاقچى②، قازاقتىن كىرگەنلەرنى ②، بوستان توغراققا② باچۇق②، كۆكيار دىن② كىرگەنلەرنى، ئاچچىققا① سەيشەنبە بازار②، قۇتلۇق② تىن كىرگەنلەرنى، يالغۇز توغراققا① يېڭى ئۆستەڭدىن كىرگەنلەرنى. شالئېغىل① غا، قارلا، جايدىن② كىرگەنلەرنى، ماياقدۆڭگە① ئاياغ قۇدۇغلىدىن كىرگەنلەرنى ئورۇنلاشتۇردۇق.

1962 - يىلى كالو سۇ ئامبىرىنى، 1963 - يىلى كۆچەت جىگدە سۇ ئامبىرىنى (بۇ سۇ ئامبىرىنى 1973 - يىلى دەريانىڭ كەلكۈن سۈيى بۇزۇۋەتتى)، 1965 -

① تۇزلۇقىنلۇتاغ ۋە قۇيىچى، پوچاقچى، ماڭلاي يېزىلىرىدىكى
پەر داملىرى

يىللى ئاياغ كالۇ سۇ ئامبىرىنى ياساپ دەرياغا كەلگەن كېلىشىگىلا تەلمۈرۈپ تۇرماي ئېتىزلىقىمىزنى ئەتىيازدىكى قۇرغاقچىلىق مەزگىلىدىمۇ سۇغىرالايدىغان بولدۇق.

1964 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە يېڭىگۆل (تۇزلۇقمۇتاغنىڭ يېڭى ئاتىلىشى) دېھقانچىلىق مەيدانىمىزدا 16 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا بىر ئۆستەڭ، 25 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا ئون ئىككى ئېرىق قېزىلدى. زىرائەت تېرىلغۇ يەر 12 مىڭ 668 موغا، يىللىق ئاشلىق مەھسۇلاتى 358 مىڭ 12 كىلوگرامغا، پاختا 26 مىڭ 900 كىلوگرامغا، مايلىقدان 42 مىڭ 135 كىلوگرامغا، كوللېكتىپ، خۇسۇسىلا ئىگىلىكىدىكى چارۋا 844 تۇياققا، كوللېكتىپنىڭ نەقپۇل كىرىمى 10 مىڭ 500 يۈەنگە، قوغۇن - تاۋۇز، بېدە، تېرىلغۇ يەر 996 موغا يېتىپ ئاشلىق بىلەن ئۆزىمىزنى تەمىنلەشنى ئىشقا ئاشۇردۇق. خاتىرجەم ئولتۇراقلاشقان ئائىلە 400 گە يەتتى.

ماياق دۆڭ

بۇرۇن بۇ يەردىكى ئېگىز قۇم دۆۋىسى ئۈستىدە شاخ بىلەن قۇشام قىلىپ ياسالغان ئېغىل بار ئىكەن. مالچىلار قوي - ئۆچكە پادىلىرىنى كۈندۈزى توغراقلىقتا بېقىپ، كېچىلىرى بۇ ئېغىلغا سولاپ قويىدىكەن. يىللار ئۆتكەنسېرى بۇ ئىغىل ماياق بىلەن قاپلىنىپ

كېتىپتۇ، 1962 - يىلى بۇ دۆڭلۈكنىڭ يېنىدا بىنا بولغان يېڭى مەھەللە - مايا ق دۆڭ دەپ ئاتالغان.

شالئېغىل

بۇرۇن قوي - ئۆچكىلەرنىڭ ئېغىلى بولغان جايغا 1967 - يىلى جىگدە كۆتەكلىرىدىن تىلىنغان شال بىلەن ئۆي سېلىنىپ دېھقانلار ئولتۇراقلاشقانلىقتىن بۇ يەر شالئېغىل دەپ ئاتالغان.

بوستان توغراق

1962 - يىلى يازنىڭ ھاۋا راسا قىزىغان بىر كۈنى يەر ئېچىپ تۇرغان دېھقانلار بىلەن مەجلىس ئېچىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇلار ئىش ئورنىدىن 300 قەدەمچە يىراقلىقتىكى توغراقلىققا كېلىپ سايىداپ ئولتۇرۇپ بىرەيلەن:

— يۇرتىمىزدىكى بوستانلىقتا ئولتۇرغاندەك بولدۇق، — دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەر بوستان توغراقلىق دەپ ئاتالدى.

يالغۇز توغراق

شاخلىرى يىراقلاردىن كۆرۈنىدىغان ئېگىز بىر تۈپ توغراق ئەتراپىدىكى بۇ يېڭى يۇرت يالغۇز توغراق، دەپ ئاتالدى.

www.uyghurkitap.com

چالا قۇدۇق

بۇرۇنقى زاماندا چالا كولانغان قۇدۇقلاردىن بىر نەچچە يەردە ئۇچرىغانلىقتىن چالا قۇدۇق دەپ ئاتالغان ئىكەن.

نەزەر باغ

بىر كىشى بۇ يەردە باغ بىنا قىلىپ، گۈللەندۈرگەنلىكىگە قارىتىپ نەزەر باغ دەپ ئاتالغان ئىكەن.

ئاچچىق

بۇرۇن بۇ يەرنىڭ سۈيى ئاچچىق ساسلىق بولغانلىقتىن بۇ جايدا ئۆستەڭ، ئېرىق چېپىپ يەر ئېچىپ تىرىكچىلىك قىلغان كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ بۇ يېڭى يۇرتىنى ئاچچىق دەپ ئاتىدى.

چىنار ھەققىدە رىۋايەت

ئاقسارايى يېزىسىنىڭ گۈلباغ كەنتىدە بىر تۈپ چىنار بار. بۇ چىنارنىڭ ئېگىزلىكى 34.6 مېتر، تومۇلۇقى يەتتە ئادەمنىڭ قۇلىچىغا باراۋەر كېلىدۇ. شاخلىرى جەنۇبتىن شىمالغا 30 مېتر، غەربتىن - شەرققە 28 مېتر ئېيىلغان بولۇپ 1.5 مو يەرنى ئىگىلەپ تۇرىدۇ. بۇ دەرەخ 3.5 مېتر ئېگىزلىكتە ئالتە غول شاخقا ئايرىلغان بولۇپ شاخلارنىڭ ئوتتۇرىچە ئايلانمىسى 3.5 مېتر كېلىدۇ. بۇ چىنار توغرىسىدا كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت بار.

— مۇھەممەت پەيغەمبەر ئۆزىنىڭ ئەسھابى لەشكەرلىرىگە:

— خەيبەر شەھىرىدىكى بۇتپەرەس خەلقنى ئىمانغا دەۋەت قىلىڭلار! رازىلىق بىلەن ئىمان ئېيتسا قىلچە زىيان - زەخمەت يەتكۈزمەڭلار! قارشىلىق كۆرسەتسە بەيئەت (تەسلىم) بولغۇچە ئۇرۇش قىلىڭلار، — دەپ بۇيرۇپتۇ. لەشكەرلەر مەككىدىن سەپەرگە چىقىپ خەيبەرنىڭ چېگرىسىغا كېلىپ قارىسا بۇتپەرەسلەر شەھەر دەرۋازىسىنى مەھكەم تاقاپ پۇختا مۇداپىئەدە تۇرۇپتۇ. ئەسھابىلار ھەر ئامال قىلىپمۇ سېپىلنى ياكى دەرۋازىنى بۇزالماپتۇ. ھەممەيلەن قانداق قىلىش ھەققىدە باش قاتۇرۇپ

تۇرغاندا ئېلى رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ (خۇدانىڭ رەھ-
مىتىگە ئېرىشكەن ئېلى):
— دەرۋازىنى مەن ئاچىمەن، — دەپتۇ. لەش-
كەرلەردىن بىرسى يېنىدىكى چوڭ بىر توپ چىنارنى
كۆرسىتىپ:
— چىنارنى يۇلۇپ بېقىڭ بولمىسا گېپىڭىزگە
ئىشەنمەيمىز، — دەپتۇ. ئېلى چىنارنى بىر تارتقان
ئىكەن، چىنار ئىككى پارچە بولۇپ يۇلۇنۇپ
چىقىپتۇ. ئۇ بۇ ئىككى پۇتاق چىنارنى بېشىدىن
ئايلاندۇرۇپ ئاسمانغا ئاتقان ئىكەن بىر پۇتىقى
ئەختام كەنتىگە چۈشۈپ يىلتىزى ئۈستىدە شاخلىرى
ئاستىدا تەتۈر ياشىرىپ قاپتۇ.① يەنە بىر پۇتىقى
مۇشۇ گۈلباغ كەنتىگە چۈشۈپ ياشىرىپ قاپتۇ.
ئىسلام قوشۇنلىرى بىر كۈندە خەيبەرنىڭ بىر
كوچىسىنى ئىشغال قىلغاچقا بۇ چىنار كۈندە بىر
پۇتاق چىقىرىپتۇ. ئالتە كۈنلۈك جەڭدىن كېيىن پۈتكۈل
خەيبەر شەھىرى ئىسلام قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولۇپتۇ.
چىنارمۇ ئالتە پۇتاق چىقىرىپتۇ.» كىمدە كىم بۇ چىنار-
نىڭ ئەتراپىنى ئالتە قېتىم ئايلىنىپ ئېلىنىڭ روھىغا
ئاتاپ دۇئا قىلسا، بۇ كىشىنىڭ بېشىغا كېلىدىغان
بالايىئاپەتلەردىن 6 قېتىملىقى كەچۈرۈم بولار-
مىش دېگەن گەپلەر بار.

① ئەختەم — قاراقاش بازىرى تەۋەلىكىدىكى بىر كەنت. 1960 - يىلى ئاتېزىم تەشۋىقاتى قانات يايدۇرۇلغاندا بۇ كەنتتىكى چىنار قومۇرۇۋېتىلگەن.

بۇ چىنار ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ئاسارە - ئەتىقە بولۇپ، ناھىيەلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى مەبلەغ چىقىرىپ ساياھەت ئورنى قىلىپ باشقۇرماقتا. دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىن كەلگەن ساياھەتچىلەر بۇ ھەيۋەتلىك چىنار دەرىخىدىن ھوزۇر ئالماقتا.

توغراق توغرىسىدا خاتىرە

ئابدۇۋەلى ھېلىمقۇل

قاراقاش دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىمىدىن مازار تاغ ئەتەكلىرىگىچە بولغان دەريا ۋادىلىرى قويۇق توغراق ئورمانلىقى بولۇپ، بۇ يەردە نەچچە يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە قېرى توغراقلار بار. بۇ توغراقلىقلاردا تۈلكە، قىرغاۋۇل، ياۋا توڭگۇز قاتارلىق ھايۋاناتلار ياشايدۇ.

قاراقاش خەلقى ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان بۇ توغراقلاردىن كۆپ تەرەپلىمە پايدىلىنىپ كەلدى.

1. چارۋىچىلىقتا. توغراقنىڭ شاخ يوپۇرماقلىرى چارۋا ماللارنىڭ قىممەتلىك ئوزۇقلۇقى بولۇپ، چارۋىچىلار ھەر يىلى قويلارنى تاغقا ھەيدەشتىن بۇرۇن 4 - ئاي مەزگىلىدە توغراقلىققا ئېلىپ بېرىپ يايلىتىدۇ. بۇنى چارۋىچىلار «قويلارنى شاخقا سېلىش» دەپ ئاتايدۇ. قويلارنى تاغدىن قايتۇرۇپ كېلىشتىمۇ ئالدىن توغراقلىققا ھەيدەپ، بېرىپ بىر مەزگىل باققاندىن كېيىن ئاندىن قىشلىققا

ئۇيغۇر كىتاب تورى بىلىكى
www.uyghurkitap.com

قوتانلارغا سولايدۇ. توغراق يوپۇرمىقىدىن ئوزۇقلانغان ماللار قىشتىن پوقۇم ئامان چىقىدۇ، دېگەن سۆز بۇ يەردىكى چارۋىچىلارنىڭ ھېكمىتىگە ئايلانغان.

2. دېھقانچىلىقتا. قېرى توغراقلارنىڭ ئىچى پورلىشىپ كاۋاك بولۇپ قالىدۇ. دېھقانلار بۇنداق توغراقلارنى ھەرە بىلەن ئۆلچەپ كېسىپ، بىر ئاز ئىشلىگەندىن كېيىن چوڭ-كىچىك قوغاچىلارنى ياساپ دېھقانچىلىق ئۈچۈن ئىشلىتىدۇ.

3. كۈندىلىك تۇرمۇشتا. 1) سۈپەتلىك ئۆسكەن قېرى توغراقلارنىڭ غول تۈپ قىسىملىرىنىڭ پورلىرىنى زىخچىلاپ چىقىرىۋېتىپ، سىلىقداپ چىرايلىق ياغاچ تۇڭلارنى (ماتال دەپ ئاتايدۇ) ياساپ ئىشلىتىدۇ.

2) ئۇزۇن يىللىق توغراقلار قېرىغاندىن كېيىن بوران-چاپقۇنلاردا يىقىلىپ يېتىپ قالىدۇ. دېھقانلار توشۇپ كېلىپ ئوتۇن قىلىدۇ.

3) قېرى توغراقلارنى كۆيدۈرۈش ئارقىلىق چوغىنى كۆمۈپ ئۇنىڭدا شاخار (شولتا) ئايرىۋېلىپ يەرلىك ئۇسۇلدا سوپۇن ياساپ ئىشلىتىدۇ. بۇ قاراقاش دېھقانلىرىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك ئەنئەنىۋى ھۈنەر-سەنئىتىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ھېلىھەم داۋام ئېتىپ كەلمەكتە.

4) توغراقنىڭ غولىدىن سۇ قابىناپ چىقىپ قېتىپ قالىدۇ. بۇ ئاق توغرىغا دەپ ئاتىلىپ بۇنى

ئاشپۇزۇللاردا خېمىرغا ئارىلاشتۇرۇپ ھەر خىل
تاماقلارنى ياساشتا ئىشلىتىدۇ. بۇ ئىلگىرىكى
تەبىئىي سۇدا ھېسابلىنىدۇ.

ئۇنىدىن باشقا ياخشى ئۆسكەن توغراقلاردىن
ئۆيلەرنى ياسايدۇ. ئۇنىڭ چىداملىقى كۈچلۈك
بولۇپ قۇرت يېمەيدۇ.

توغراقنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى ئۇنىڭ
يىلتىز قىسمىنى كەسكەندە بۇلۇقلاپ سۇ تەپچىپ
چىقىدۇ. قارا قاشتا «بۇ سۇنى ئىچسە قېرىمايدۇ»
دېگەن ھېكمەتلىك سۆز بار. تېنى ساغلام، قېرىغان-
لىقنى بىلگىلى بولمايدىغان بەزى كىشىلەرنى «توغ-
راق سۈيى ئىچمۇالغان» ياكى «مۇڭگى سۈيى ئىچمۇال-
غان» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن قالغان.

قاراقاش ناھىيىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىنكى ھاكىملار

1. بىڭ جاۋ	بېيجىڭلىق	1920.4
2. يۈەن چېرۋېي	خېنەنلىك	1922.9
3. ياڭ يىڭنەن	يۈننەنلىك	1923.4
4. لى جىڭفىڭ	بېيجىڭلىق	1925.10
5. يەن يۈڭجى	گەنسۇلۇق	1926.4
6. جاڭ شاۋگو	خېبېيلىك	1928.4
7. فىڭ لياڭ	يۈننەنلىك	1929.6
8. ليۇشاۋجاڭ	شىنجاڭلىق	1929.8
9. يەنجو	گەنسۇلۇق	1930.1
10. تۇرسۇن مەھەممەت	قاراقاشلىق	1933
11. ياڭجۇڭجى	شىنجاڭلىق	1934.6
12. ماۋىنگوڭ	شىنجاڭلىق	1934.8
13. لىۋېيشاڭ	يۈننەنلىك	1935.8
14. يۇسۇپ ھاجى	شىنجاڭلىق	1936.8
15. شاگۇجىڭ	شىنجاڭلىق	1937.6
16. ئوسمان ھاجى	قاراقاشلىق	1937.8
17. قۇربان بەگ	قاراقاشلىق	1937.9

18. ياۋشۇجىڭ خېبېي 1937.12

19. ليۇمىڭلياڭ خۇبېي 1938.3

20. مەمەت ئېلى قاغىلىق 1939.7

21. ناسىرجان شىنجاڭ 1940.4

22. چېڭ شوشۇي خۇنەن 1941.11

23. ياۋشاۋسەن خېبېي 1943.12

24. يۇچاۋلىڭ جىلىن 1944.5

25. يويولىن ئەنخۇي 1946.5

26. خۇاۋيىشاڭ تۇرپانلىق ئۇيغۇر 1947.7

27. ۋاھىت بەگ 1948.2

28. مەتقۇربان پازىل قاراقاشلىق 1948.7

29. مۇسايوپ ئۇرۇمچىلىك 1950—1954.5

30. نۇرمۇھەممەت خۇدابەردى قاراقاشلىق 1954—1955.8

31. مەتشىرىپ قاسىم قاراقاشلىق 1955.9—1956.9

32. لياڭ چىڭشەن شەنشىلىك 1956.9—1958.1

33. لى جىڭفۇ شەندۇڭلۇق 1959.1—1963.6

34. تاڭ خىڭۋۇ شەنشىلىك 1963.6—1965.6

35. ياڭ جى جې شەنشى 1965.6—1966.5

36. بارى تۇردى قاراقاشلىق 1965.5—1966.5

37. مەتشىرىپ قاسىم قاراقاشلىق 1966.5 — 1967.3

38. ماشىڭ شاۋ ھەربىي ۋەكىل 1970—1971.6

39. ۋەنچىڭتەي ھەربىي ۋەكىل 1970—1971.6

40، جاڭ زىۋاڭ ھەربىي ۋەكىل 1971.6—1973.5

41. پازىل تۇرسۇن ئىنقىلابىي كومىتېت مۇدىرى 1973—1978.10

42. قاسىم پاسار ئىنقىلابىي كومىتېت مۇدىرى 1978.8—1981.12

43. ئابدۇللا يۈنۈس ھاكىم قاراقاشلىق 1981.12—1984.7

44. ئابدۇللا مۇخسۇت ھاكىم قاراقاشلىق 1984—1988.10

45. جۇرئەت مەتىمىن ھاكىم لوپتىن 1988—1990

46. ئابدۇكېرىم تۇردى ھاكىم قاراقاشلىق 1990—1993

47. ئېزىز مەتسەيدى ھاكىم نىيادىن 1993—1995

پېشقەدەم ھاكىم مەتشىرىپ قاسىم

مەتشىرىپ قاسىم 1918 - يىلى قوچى يېزىسىنىڭ تۇتلۇق كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1928 - يىلغىچە ئائىلە تەربىيىسىدە ۋە دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان. 1950 - يىلغىچە دېھقانچىلىق ۋە كەسپىي تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان.

1950 - يىلى 5 - ئايدا تۇنجى قېتىم دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ ۋەكىلى، مۇئاۋىن مۇدىرى، 9 - ئايدا رايونلۇق دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، 1952 - يىلى دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ

مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1954 -
يىلى 4 - رايون (زاۋايىزىسى) غا چۈيجاڭلىققا تەيىن-
لەنگەن ۋە پارتىيىگە كىرگەن. 1955 - يىلى 8 - ئايدا
قاراقاش ناھىيىلىك يېزا خىزمەت بۆلۈمىنىڭ باشلىقى
بولغان.

1956 - يىلىدىن 1982 - يىلغىچە قاراقاش
ناھىيىسىنىڭ مۇۋەققەت ھاكىمى، ھاكىمى ۋە 1972-1973-
يىلى بىر يىلغىچە ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن
شۇجىسى بولغان. 1982 - يىلدىن 1984 - يىلغىچە
قاراقاش ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسى
بولغان. 1984 - يىلدىن باشلاپ دەم ئېلىشقا چىققان.

ھازىر 80 ياشقا يېقىنلاشقان قالغان ئاپئاق
ساقاللىق بوۋاي مەتتۇرسۇن قاسىم قاراقاش تارىخىدا
26 يىل ھاكىملىق قىلغان، گاھى ئېشەك،
گاھى ئات مىنىپ بەزىدە ھەتتا پىيادە يۈرۈپ خىزمەت
قىلغان، پاك - دىيانەتلىك رەھبەرلەرنىڭ بىرى. ئۇ
تۆزلۇقتۇ تاغ بوز يەر مەيدانى، كاۋاك، ئۇرچۇق، سەككىز
پارچە بوز يەر مەيدانلىرى، كۆيا ئاتېغىلىدىكى 563
مو باغۋەنچىلىك مەيدانىنى ئېچىش قاتارلىق جاپالىق
ئەمگەك مەيدانلىرىدا دېھقانلارغا بىۋاستە يېتەكچىلىك
قىلغان ۋە ئون - تىنىمسىز ئىشلىگەن تۆھپىكار ھاكىم-
لارنىڭ بىرى.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

مەرھۇم پازىل تۇرسۇن

پازىل تۇرسۇن 1930 - يىلى 5 - ئايدا پوچاقچى يېزىسىنىڭ شاخلىق كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1952 - يىلى خىزمەتكە قاتناشقان، 1954 - يىلى 8 - ئايدا پارتىيىگە ئەزا بولۇپ كىرگەن. ئالىي تېخنىكوم مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە.

مەرھۇم پازىل تۇرسۇن خىزمەتكە قاتناشقان 40 يىل ئىچىدە قاراقاش خەلقىنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان. ئۇ، 1951 - يىلدىن 1953 - يىلغىچە 10 - رايون تەشۋىقات گەنىشى، 1953 - يىلدىن 1958 - يىلى 8 - ئايغىچە 3 - رايوننىڭ پارتكوم شۇجىسى بولغان، 1958 - يىلى 9 - ئايدىن 1961 - يىلغىچە سابىق ماي گۈڭشېسى پارتكومىنىڭ شۇجىسى، 1962 - يىلدىن 1970 - يىلغىچە قاراقاش ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، 1970 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە قاراقاش ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى، ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1978 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە كېرىيە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى، ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولغان. 1981 - يىلدىن 1984 - يىلغىچە خوتەن ۋىلايەتلىك خەلق ئىشلار ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان. 1984 - يىلى

3 - ئايدىن 1990 - يىلى 10 - ئايغىچە قاراقاش ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى بولغان.

1990 - يىلى 10 - ئايدا دەم ئېلىشقا چىققان. 1993 - يىلى 2 - ئايدا كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولغان.

مەرھۇم بارى تۇردى

بارى تۇردى 1926 - يىلى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ كۇيا يېزىسىدىكى گادۇي كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1952 - يىلى خىزمەتكە قاتناشقان. 1953 - يىلغىچە يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىگە قاتنىشىپ، 1954 - يىلغىچە 8 - رايون ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ شۇجىسى، 1954 - يىلى 3 - ئايدىن 1956 - يىلىغا قەدەر ئىلگىرى - ئاخىر 2 - ۋە 8 - رايوننىڭ رايون باشلىقى، 1956 - يىلدىن 1959 - يىلغىچە ناھىيىلىك يېزا خىزمەت بۆلۈمىنىڭ مائاۋىن باشلىقى، 1959 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە سابىق شاڭيو گوڭشېسى (ھازىرقى توخۇلا يېزىسى)، خوجىيەن گوڭشېسى (ھازىرقى پوچاقچى، قوچى يېزىلىرى) نىڭ يېزا باشلىقى، 1962 - يىلى 10 - ئايدىن 1965 - يىلى 10 - ئايغىچە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى، 1965 - يىلى 10 - ئايدىن 1970 - يىلغىچە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ

مۇئاۋىن ھاكىمى، 1970 - يىلدىن 1981 - يىلى 12- ئايغىچە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، 1982 - يىلى 12 - ئايدىن 1984 - يىلى 3 - ئايغىچە ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى، 1986 - يىلى 12 - ئايغىچە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى بولغان.

1986 - يىلى 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنى دەم ئېلىشقا چىققان. 1993 - يىلى 3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى 67 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئابدۇكېرىم تۇردى

ئابدۇكېرىم تۇردى 1939 - يىلى 5 - ئايدا قاراقاش ناھىيىسىنىڭ ماكلاي يېزىسىغا قاراشلىق باش ماكلاي كەنتىدە تۇغۇلغان. 1947 - يىلغىچە ئائىلە تەربىيىسىدە، 1952 - يىلغىچە باشلانغۇچ مەكتەپ تەربىيىسىدە بولغان. 1953 - يىلدىن 1955- يىلغىچە دېھقانچىلىق قىلغان، 1955 - يىلى 11 - ئايدا قاراقاش ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنىڭ ئىشچىلىقىغا قوبۇل قىلىنىپ 1957- يىلى 4 - ئايغىچە ئىشلىگەن. 1957 - يىلى 4 - ئايدا كادىرلىققا ئۆزگەرتىلىپ شۇ يىلدىن باشلاپ، 1965- يىلغىچە 3—4 - رايونلاردا (ھازىرقى زاۋا، ساپباغ يېزىلىرى) گوڭئەن كادىرى بولۇپ ئىشلىگەن.1965-

يىلدىن: 1977 ـ يىلغىچە ئىلگىرى ـ ئاخىرى بولۇپ
ئالغا گوڭشې (ھازىرقى سايباغ يېزىسى) پارتكومىنىڭ
مۇئاۋىن شۇجىسى، قىزىل يۇلتۇز گۇڭشې (ياۋا)
پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، قاراقاش ناھىيىلىك
سۇ ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، 1 ـ ماي گۇڭشې
(ھازىرقى قاراقاش بازىرى) پارتكومىنىڭ شۇجىسى
قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1977 ـ يىلى 4 ـ
ئايدىن 1992 ـ يىلى 11 ـ ئايغىچە ناھىيىلىك ئىنقى-
لابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، ناھىيىلىك
پارتكومىنىڭ دائىمىي ھەيئىتى، ناھىيىلىك پارتكومى-
نىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى-
نىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى ۋە ھاكىمى قاتارلىق ۋەزىپە-
لەرنى ئۆتىگەن. 1992 ـ يىلى 11 ـ ئايدىن 1993 ـ
يىلى 12 ـ ئايغىچە خوتەن ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك
باشقارمىسى پارتگۇرۇپپىسىنىڭ شۇجىسى بولغان.
1994 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن ھازىرغىچە قاراقاش
ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسى بولۇپ
ئىشلىمەكتە.

يولداش ئابدۇكېرىم تۇردى ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان
30 يىل مابەينىدە، 1964 ـ يىلى ۋىلايەت بويىچە
ئېچىلغان «ئالتىندە ياخشى» ۋەكىللەر يىغىنىغا قاتنىشىپ
شەرەپ مېدالىغا، 1987 ـ يىلى ئاپتونوم رايونى
بويىچە يېزا ئېنېرگىيە، خىزمىتىدىكى ئىلغار خىز-
مەتچى دېگەن شەرەپلىك نامغا، 1988 ـ يىلى ئاپتو-
نوم رايونى بويىچە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقتىن

ئۇدا 10 يىل يۇقىرى مول ھوسۇل ئالغان نەمۇنىچى دېگەن شەرەپلىك نامغا ئېرىشكەن. 1990 - يىللىرى ئاپتونوم رايونى بويىچە پەن - تېخنىكا تەرەققىياتىدىكى ئىلغار خىزمەتچى، ئاپتونوم رايونى بويىچە كۆكەرتىش خىزمىتىدىكى ئىلغار خىزمەتچىسى، شۇ يىلى يەنە مەملىكەت بويىچە سىلوس ياساش تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى ئۈلگە بولۇپ دېھقانچىلىق مىنىستىرلىكىنىڭ شەرەپ گۇۋاھنامىسىغا، مەملىكەت بويىچە ئۈچ شىمالى رايون ئىھاتە ئورمان بەلبېغى ئىككىنچى قارارلىق قۇرۇلۇشىدا ئەلا نەتىجە يارىتىپ، ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكىنىڭ «يېشىل مەدەنىيەت» شەرەپ مېدالىغا ئېرىشكەن. ئۇ مەيلى يېزىلاردا شۇجى، ناھىيىدە ھاكىم بولغان مەزگىللىرىدە بولسۇن يازنىڭ پىژغىرىم ئىسسىقلىرىدا دېھقانلار بىلەن بىللە بوز يەر ئاچتى، 20 مىڭ مو پاختا بازىسى ئېچىش قۇرۇلۇشىغا بىۋاسىتە قوماندانلىق قىلدى، سۇ قۇرۇلۇشى، كەلكۈننىڭ ئالدىنى ئېلىش جەڭ مەيدانلىرىدا خەتەردىن قورقماي يار ئېغىزىغا سەكرەپ چۈشۈپ جەڭ قىلدى. ھازىر سىياسىي كېڭەشكە كەلگەندىن كېيىنمۇ ئۆزىنىڭ كېسەللىككە قارىماي سىياسىي كېڭەشنىڭ بىنا قۇرۇلۇشى، تەشكىلىي قۇرۇلۇشى ئەزالار پائالىيىتى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە يېڭىچە مەنزىرە ياراتماقتا.

سادىق مۇسا

سادىق مۇسا 1942 - يىلى 6 - ئايدا ئاتۇش شەھىرىنىڭ ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1956 - يىلى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك تىببىي مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرگەن. ئۇ، بۇ مەكتەپنى 1959-يىلى پۈتتۈرگەندىن كېيىن قارىقاش ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىغا تەقسىم قىلىنغان. ئۇ 1971 - يىلىغىچە ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىدا دوختۇر، كاۋاك، سايباغ يېزىلىرىدا دوختۇرخانا باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن. 1971 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە قارىقاش ناھىيىلىك سەھىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان.

سادىق مۇسا قارىقاشتا ئىشلىگەن 20 نەچچە يىلدىن بېرى ناھىيىنىڭ ئەڭ يىراق يېزىلىرىغا بېرىپ،جاپالىق ئىشلەپ قارىقاشنىڭ سەھىيە ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا زور تۆھپىلەرنى قوشقان.

ئۇ بىر نەچچىدىن داۋالاش خادىملىرىنى تەرىپىيىلەش كەسپىي سەۋىيىسىنى يۈكسەلدۈرۈشنى چىڭ تۇتقان.

ئىككىنچىدىن، يېزا ئاساسىي قاتلام شىپاخانىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىنى ياخشىلاپ، ئۆي، كارىۋات يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلغان.

ئۈچىنچىدىن، داۋالاش تەكشۈرۈش ئۈسكۈنىلىرىنى تولۇقلاپ داۋالاش شارائىتىنى ياخشىلاشقا ئەھمىيەت بەرگەن.

تۆتىنچىدىن، ھەمكارلىشىپ داۋالاش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش، مۇستەھكەملەش ئاساسىدا نامرات دېھقانلارنىڭ ۋە بالىلارنىڭ داۋالىنىش مەسىلىسىنى ھەل قىلغان.

سادىق مۇسانىڭ داۋالاش، ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىدا ئىشلىگەن خىزمەتلىرىنى قارىقاش خەلقى ھېلىغىچە ئېغىزدىن چۈشۈرمەي ياد ئېتىپ كەلمەكتە.

ئۇ 1983 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتىغا يۆتكىلىپ كەتكەن.

روزى مۇھەممەت ياسىن

روزى مۇھەممەت ياسىن 1949 - يىلى 8 - ئايدا زاۋا يېزىسىنىڭ قۇمشېرىق كەنتىدە تۇغۇلغان. 1956 - يىلدىن 1963 - يىلى 7 - ئايغىچە باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇغان. 1976 - يىلى 12 - ئايغىچە مەھەللە بوغالتىرى، باشقۇرۇش رايونىنىڭ ستاتىستىكىچىسى، باشقۇرۇش رايون مەسئۇلى بولغان. 1980 - يىلى 4 - ئايغىچە زاۋا گۆڭشې باشقۇرغان پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتىنىڭ باشلىقى، گۆڭشې پارتكوم تەشۋىقات كەنسىسى، 1984 - يىلى 10 - ئايغىچە گۆڭشې باشقۇرۇش كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولۇپ، سۇ ۋە ئورمانچىلىق ئىش-

لەرنى باشقۇرغان. 1987 - يىلى 3 - ئايغىچە ئاقساراي ۋە زاۋا يېزىلىرىدا پارتكوم شۇجىسى بولغان. 1987 - يىلى 4 - ئايدىن ھازىرغىچە ناھىيەلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى بولۇپ، سۇ، ئېلېكتر، ئورمانچىلىق، يېزا - بازار كارخانىلىرى، يېزا ئىگىلىكىنى ئومۇميۈزلۈك ئېچىش، يەر باشقۇرۇش، تەربىيەت خىزمەتلىرىگە مەسئۇل بولۇپ ئىشلىمەكتە.

تالىپ قاسىم

تالىپ قاسىم 1942 - يىلى 3 - ئايدا پوچاقچى يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئوتتۇرا تېخنىكوم مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە. 1962 - يىلى 9 - ئايدا خىزمەتكە قاتناشقان، 1977 - يىلى 4 - ئايغىچە قارىقاش ناھىيىسىنىڭ سابىق «خوجىيەن» گوڭشې ۋە سابىق «چىيەنجىن» گوڭشېلىرىدا باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى، باش مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپ ئىلمىي مۇدىر ۋە مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن.

1977 - يىلى 4 - ئايدىن 1988 - يىلى 2 - ئايغىچە قارىقاش ناھىيىسىنىڭ سابىق «خوجىيەن» گوڭشې ئىنقىلابىي ۋەزىيەت كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، «پوچاقچى» گوڭشې پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ۋە «پوچاقچى» يېزىلىق پارتكومىنىڭ شۇجىسى بولۇپ ئىشلىگەن.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

1988 - يىلى 2 - ئايدىن 1990 - يىلى 10 - ئايغىچە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى رېۋىزىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن.

1990 - يىلى 10 - ئايدىن 1992 - يىلى 10 - ئايغىچە قارىقاش ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، قوشۇمچە رېۋىزىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن.

1992 - يىلى 10 - ئايدىن ھازىرغىچە سىياسىي كېڭەش كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ.

تالىپ قاسىم خىزمەتكە قاتناشقاندىن بېرى ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ، «مەملىكەتنىڭ رېۋىزىيە سىستېمىسىدىكى ئىلغار خىزمەتچى»، «ئاپتونوم رايونى بويىچە رېۋىزىيە سىستېمىسىدىكى ئىلغار خىزمەتچى» دېگەن شەرەپلىك نامغا ئىگە بولۇپ، ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتە مۇكاپاتلانغان. ۋىلايەت ۋە ناھىيە دائىرىسىدە «مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزاسى»، «ئىلغار خىزمەتچى»، «مائارىپنى قوللاش نەمۇنىچىسى» قاتارلىقناملار بىلەن ھەر دەرىجىلىك پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ تەقدىرلىشىگە ۋە مۇكاپاتلىنىشىغا ئېرىشكەن.

تالىپ قاسىم يېقىنقى بىر نەچچە يىل ئىچىدىكى «قارىقاش تارىخىي ماتېرىياللىرى» نى توپلاش، رەتلەش، تەھرىرلەش خىزمىتىگە كونكرېت رەھبەرلىك قىلىش خىزمىتى داۋامىدا، ماتېرىياللارنى يىغ-

ۋەيلىش، تەھرىرلەش ئىشلىرىغا بىۋاسىتە قول تىقىپ ئىشلەشتىن سىرت بەزى ماتېرىياللارنى ئۆزى قەلەم تەۋرىتىپ تەھرىرلەپ يېزىپ چىقتى. ماتېرىيال مەنبەلىرىگە ئۆزى بېرىپ، تارىخىي پاكىتلارنى مۇقىمداپ، ماتېرىياللىرىنىڭ چىن، راست بولۇشىغا ئالاھىدە كاپالەتلىك قىلدى.

«قارىقاش تارىخ ماتېرىياللىرى» غا پۈچەك ۋەقەلەرنىڭ كىرىپ قالماسلىقى، تارىخىي چىنلىقى كۈچلۈك بولغان ۋەقەلەرنىڭ چۈشۈپ قالماسلىقىنى قاتتىق تىزگىنلەپ، تۇنجى سان «قارىقاش تارىخ ماتېرىياللىرىنىڭ» يورۇقلۇققا چىقىشىغا ئالاھىدە تۆھپە قوشقان.

قارىقاش ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، سۇ ئىشلىرى ئىنژېنېرى جاۋزۇڭفاڭ

جاۋزۇڭفاڭ 1937 - يىلى خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ بادوڭ ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. 1961 - يىلى ۋۇخەن شەھەرلىك سۇ، توك ئىشلىرى ئىنستىتۇتىنى پۈتتۈرۈپ، قارىقاش ناھىيىسىگە كەلگەن. جاۋزۇڭفاڭ قارىقاشتا سۇ، توك ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغىنىغا 34 يىل بولدى.

ئۇ 34 يىلدىن بۇيان سۇ، توك سىستېمىسىدىكى خىزمەتلەر ئاساسىدا يېزا يەرلىرىنى كۆپ يىغۇلاشتۇرۇش، قارىقاش دەرياسىنىڭ باش زاكۇسىنى مەر-

www.uyghurkitap.com

كەز قىلىپ بىر تۈركۈم زاكۇلارنى، ئۇجات تۇك ئۇستا نىسەمنى مەركەز قىلىپ بىر تۈركۈم كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنى، ئاقساراي باش غول ئۆستەڭنى مەركەز قىلىپ بەزى سۇغۇرۇش ئېرىق-ئۆستەڭلىرىنى رېمونت قىلىپ ياساپ چىقىشتا باشتىن ئاياغ تېخنىكىلىق رىياسەتچىلىك قىلىش خىزمىتىنى ئىشلىدى.

1980 - يىللارنىڭ بېشىدا سۇ سىڭمەسلەشتۈرۈش ئۆستەڭ قۇرۇلۇشىنى ئىشلەپ سۇغۇرۇش تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلدى. ھەم كۆرۈنەرلىك ئىقتىسادىي ئۈنۈم ياراتتى.

ئۇ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئاساسەن پۈتۈن ناھىيىنىڭ كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش بويىچە سۇ ئۆزگەرتىش خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇپ، يېزىلاردا بىر تۈركۈم سۇ تەمىنلەش قۇرۇلۇشىنى ئىشلەشكە تېخنىكىلىق رىياسەتچىلىك قىلدى.

30 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە جاۋزۇڭفاڭ دۆلەت پەن - تېخنىكا كومىتېتى، ئەمگەك كادىرلار مىنىستىرلىكى ۋە دۆلەتلىك مىللەتلەر ئىشلارى كومىتېتىنىڭ مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشتى. سەھىيە مىنىستىرلىكى، مەملىكەتلىك ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق كومىتېتىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا «مۇنەۋۋەر پەن - تېخنىكا خىزمەتچىسى» دەپ نام بەردى.

قاراقاش ناھىيىسىنىڭ مەمۇرى خەرىتىسى

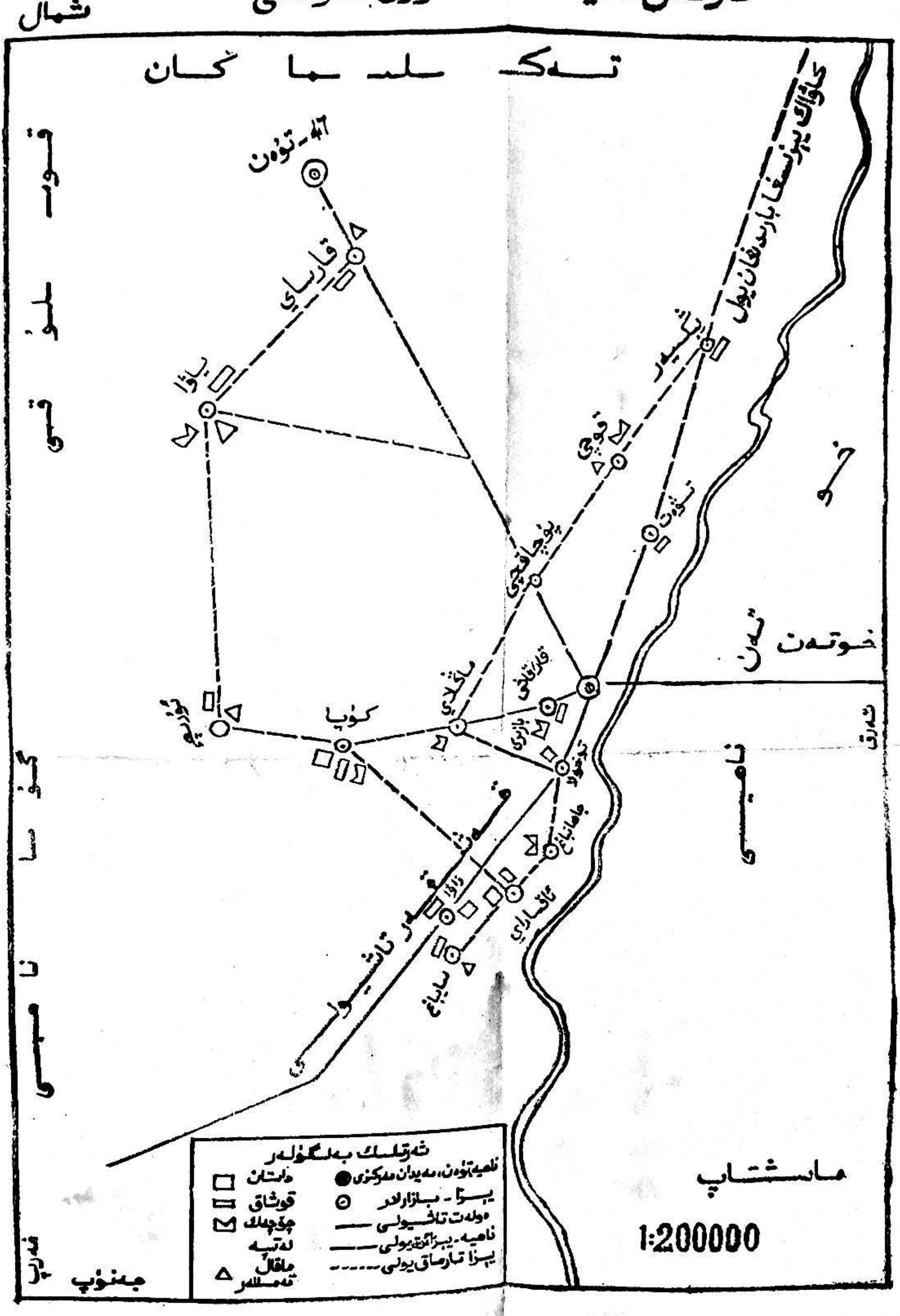

www.uyghurkitap.com

قاراقاش تارىخي ماتېرىياللىرى (1 تۇپلام)

墨玉县文史资料(第一辑)

墨玉县政协 编

喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷

787×1092毫米 32开本 8.6875印张

内部资料准印证第2553号